

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 2(2025)**

Вінниця
ДонНУ імені Василя Стуса
2025

ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 2(2025)

Науковий журнал. Виходить двічі на рік

*Наказом МОН від 10.10.2022 р. № 894 науковий журнал включено до
Переліку наукових фахових видань України – категорія «Б»
Рекомендовано до друку Вченою Радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 6 від 19.12.2025)*

Ідентифікатор медіа R30-03166 (реєстру суб'єктів у сфері медіа)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: *Коваль І. Ф.* – д-р юрид. наук, проф., декан юридичного факультету ДонНУ імені Василя Стуса.

Заступник головного редактора: *Гоцуляк Ю. В.* – д-р юрид. наук, проф., зав. кафедри теорії, історії держави і права та філософії права ДонНУ імені Василя Стуса.

Амелічева Л. П. – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Беляневич О. А.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Деркач Е. М.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Джабраїлов Р. А.* – д-р юрид. наук, проф., заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України»; *Джумагельдієва Г. Д.* – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб., проф. кафедри права та правоохоронної діяльності Державного університету «Житомирська політехніка»; *Дорошенко Л. М.* – д-р юрид. наук, проф., зав. кафедри господарського та адміністративного права ДонНУ імені Василя Стуса; *Захарченко А. М.* – д-р юрид. наук, проф., завідувач науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад факультету № 2 Донецького державного університету внутрішніх справ; *Костенко Ю. О.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри господарського та адміністративного права ДонНУ імені Василя Стуса; *Міхайліна Т. В.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри теорії, історії держави і права та філософії права ДонНУ імені Василя Стуса; *Мовчан Р. О.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Ніколенко Л. М.* – д-р юрид. наук, проф.; *Павлюченко Ю. М.* – д-р юрид. наук, проф.; *Пацурія Н. Б.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри економічного права та економічного судочинства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *Мартинюк О. В.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Писарева Е. А.* – канд. юрид. наук, доц., зав. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Турченко О. Г.* – канд. юрид. наук, доц., зав. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Щебетун І. С.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Мороз С. П.* – д-р юрид. наук, проф., декан Вищої школи права «Адилет» Каспійського громадського університету (м. Алмати, Казахстан); *Simanavichene J.* – Doctor of Economics, Head of the Laboratory of Sustainable Innovation of Mykolas Romeris University, Professor of the Academy of Public Safety of Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania); *Palashchakova D.* – Ph.D, Associate Professor, Technical University of Košice (Košice, Slovakia), *Žilinskas J.* – PhD in law, Professor of Public International Law, Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania).

ЗАСНОВНИК

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Адреса редакції: Україна, 21050, м. Вінниця, вул. Грушевського, 2, каб. 317

© Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2025

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Гоцуляк Ю. В., Мартинюк О. В.</i> ПОГЛЯДИ ЦИЦЕРОНА НА ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФІЇ РИМСЬКОЇ ПРАВНИЧОЇ НАУКИ	5
<i>Зінкін О. М.</i> ЩОДО ЗМІСТУ КАТЕГОРІЇ «СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ».....	12
<i>Письменна О. П.</i> МІЖНАРОДНІ ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ ЯК ЕЛЕМЕНТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	22
<i>Попов В. Ю.</i> ФІЛОСОФІЯ Й АФІНСЬКЕ (НЕ)ПРАВОСУДДЯ	29
<i>Стаднік І. В.</i> ГЕНЕЗИС ТА СУТНІСТЬ ПРАВОВОЇ ПАРАДИГМИ В КОНТЕКСТІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА.....	38

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Гоцуляк О. І.</i> СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА БЕЗПЕЧНІ Й ЗДОРОВІ УМОВИ ПРАЦІ	49
---	----

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

<i>Малига В. А., Репецький В. М.</i> ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА-МІЖНАРОДНИКА: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІСТ	63
<i>Турченко О. Г., Сурма А. С.</i> ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В ЄС	72

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

<i>Мамедова С. М., Фомик О. С.</i> ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК ДЕФЕКТУ В ПРОДУКЦІЇ.....	83
---	----

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

<i>Дорошенко Л. М., Кравець О. П.</i> ДОКТРИНА «BUSINESS JUDGMENT» В УКРАЇНСЬКОМУ КОРПОРАТИВНОМУ ПРАВІ.....	93
<i>Калаченкова К. О.</i> ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ДОГОВОРІВ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ	101
<i>Фатєєв А. О.</i> ПОРУШЕННЯ ПРИ СТВОРЕННІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ, ЯКІ НЕ МОЖНА УСУНУТИ, ЯК ПІДСТАВА ПРИМУСУВОЇ ЛІКВІДАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ КОРПОРАТИВНОГО ТИПУ	110

Шемета І. І. ОПОДАТКУВАННЯ РЕЗИДЕНТІВ ТА ФАХІВЦІВ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ДІЯ СІТІ ТА СУБ'ЄКТІВ ІТ-СЕКТОРУ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ: КОМПАРАТИВНИЙ ПІДХІД.....120

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Панасюк О. С., Бахур О. В. ВИКОРИСТАННЯ ПРЕДМЕТА ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЛІ БЕЗ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ПРАВА ОРЕНДИ, ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ВЛАСНИКА ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ.....129

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Головчук В. А. АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙНОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ОБВИНУВАЧЕНОГО НА РОЗГЛЯД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ СУДОМ ПРИСЯЖНИХ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ143

Дудоров О. О., Мовчан Р. О. НЕПОВНОТА КВАЛІФІКАЦІЇ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ СТ. 114-1 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ «ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЗАКОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ».....150

АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО

Сушко О. О., Гаврилюк А. В. ЗЛОВЖИВАННЯ АДВОКАТАМИ ПРАВОМ НА ВІДВІД СУДДІ: ПРОБЛЕМАТИКА ТА ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....173

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Костенко Ю. О., Юрківська М. В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ КРИПТОВАЛЮТ В УКРАЇНІ: ПОДАТКОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ.....180

Шишов О. О. ДЕРЖАВНИЙ ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ КОШТІВ МІЖНАРОДНОЇ ФІНАНСОВОЇ ДОПОМОГИ: ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ.....191

*Гоцуляк Юрій Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

*Мартинюк Олексій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ПОГЛЯДИ ЦИЦЕРОНА НА ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФІЇ РИМСЬКОЇ ПРАВНИЧОЇ НАУКИ

Стаття присвячена аналізу державно-правових поглядів Марка Тулія Цицерона на зміст права та особливостей правової реальності загалом. Автор зазначає, що Цицерон першочергово розглядає поняття закону та права через категорію належності та обов'язку. Ключовою категорією для Цицерона щодо формування порядку є природа, заснована на вищому розумі. Зазначено, що Цицерон розрізняє грецьке та римське розуміння змісту закону. Філософ стверджує, що грецьке поняття «номос» означає насамперед розподіл між людьми того, що кому має належати, а римський «лекс» походить від категорії вибору (варіантів поведінки). Відтак Цицерон робить висновок, що розподіл та відплата є основою поняття «справедливість», яке і покладено як фундамент права у греків, а у римлян основою закону і права є вибір варіантів поведінки та наслідків за неї.

Аргументовано позицію, що природне право для Цицерона є джерелом впорядкувальних змістів, а не вищим благом, якого варто прагнути. Природа – це не ідеал, а реальність, джерело регулювання суспільних відносин. Праворозуміння Цицерона побудоване на поняттях природи, розуму, справедливості. Якщо природа людини є джерелом регулятивних змістів, то цілком очевидно, кому має служити закон та держава.

Цицерон порушує важливе питання праворозуміння – розмежування загального та приватного у праві, наголошує на складності й важливості питання розмежування суспільної та приватної власності.

Для Цицерона правосвідомість і правова поведінка багато в чому є такими правовими процесами, які можуть інтуїтивно відчувати правомірність чи протиправність діяння. Базовий правовий принцип справедливості для Цицерона самостійно розкривається у правосвідомості щодо процесів як розподілу благ, його ступеня, відповідальності за поведінку, її ступеня та необхідності. Для Цицерона свобода розуміється як незалежність, обмеження втручання. Цього можна досягти через рівне підпорядкування закону. Відтак свобода не може спричинити хаос у суспільстві, а навпаки, має бути благом.

Ключові слова: Цицерон, державно-правові погляди, римське право, принципи права, праворозуміння, правове вчення, правова доктрина, правові інститути, справедливість, свобода, розумність, природне право.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції у сфері теорій праворозуміння складаються у бік інтегративного підходу, тобто використання кращих положень різних підходів до розуміння витоків змісту права. Римське право дало величезний імпульс для розвитку сучасного праворозуміння, формування сучасних правових систем як у нормативному, так і в доктринальному вимірах. Одним із найяскравіших представників філософії римського права є Марк Тулій Цицерон, якому належать численні доктринальні положення, що стали основою романо-германської правової сім'ї. Значний внесок видатний римський юрист зробив у становлення різних теорій праворозуміння, насамперед теорії природного права, яка наразі набуває все більшої актуальності на фоні кризової ситуації у сфері міжнародного права у частині його дієвості на фоні російської агресії в Україні. Юридичній науці доводиться вкотре апелювати до класичних праць, аргументів, що відстоювали базові правові цінності для пошуку додаткових аргументів на користь цивілізованого гуманного підходу до праворозуміння.

Постановка завдання. Стаття присвячена аналізу державно-правових поглядів Марка Тулія Цицерона на зміст права та особливості правової реальності загалом.

Виклад основного матеріалу. Цицерон першочергово розглядає поняття закону та права через категорію належності та обов'язку. Так римський філософ вказує на поширене тлумачення закону як закладеного в природі людини вищого розуму, який наказує людині, що потрібно вчиняти, а що не треба [1, с. 93]. Отже, насамперед закон розуміється як належна або неналежна поведінка. Водночас велике значення має джерело цієї належності, а саме – природа та вищий розум. У такій позиції можна відстежити витoki відомої теорії природного права, яка отримує своє поширення значно пізніше – у XVII ст. Варто зазначити, що для будь-якого історичного періоду розгортання правового буття у суспільних та політичних відносинах критично важливо було знайти джерело легітимності певного порядку. Ключовою категорією для Цицерона щодо формування порядку є природа, заснована на вищому розумі. Справді, таке бачення видається доволі стійким і прогресивним навіть для складних та неоднозначних рабовласницьких відносин. З іншого боку, природа та вищий розум можуть трактуватись по-різному, і зовсім необов'язково, щоб у вищому розумі було закладено демократичні принципи. Але водночас впорядкувальна функція права Цицероном розуміється достатньо чітко, хоч і доволі близька до категорії моралі: належна поведінка. Однак система дозволів та заборон є дійсно первісним імпульсом для формування правопорядку.

Цицерон розрізняє грецьке та римське розуміння змісту закону. Філософ зазначає, що грецьке поняття «номос» означає насамперед розподіл між людьми того, що кому має належати, а римський «лекс» походить від категорії вибору (варіантів поведінки). Відтак Цицерон робить висновок, що розподіл та відплата

є основою поняття «справедливість», яке і покладається як фундамент права у греків, а у римлян основою закону і права є вибір варіантів поведінки та наслідків за неї. Отже, римський юрист доходить висновку, що обидва варіанти доповнюють один одного, оскільки закон є мірою права та безправ'я, правомірності чи неправомірності [1, с. 94]. Відтак маємо уже *два варіанти підходу до вихідного змісту права*: справедливість і вибір. Перший полягає у розподілі благ, компенсації за поведінку, відплаті рівним за рівне. Як відомо, є два різні типи справедливості: компенсаційна та розподільча. Одна розподіляє блага залежно від того, хто скільки заробив та кому скільки належить, а друга відповідає за відплату за неправомірну поведінку, невідворотність і співмірність покарання за вчинене порушення. У цьому випадку йдеться про поведінковий вимір права. Римське розуміння поняття «лекс» як вибору багато в чому походить від «номоса» як розподілу, однак передбачає свідомість того, яка поведінка є належною, а яка ні, та розуміння наслідків відповідного вибору. Відтак право не лише розподіляє наслідки поведінки, а й дає завчасно вибір між моделями поведінки та усвідомлення можливих наслідків. Таке бачення дало змогу сформувати більш складну систему римського цивільного права, формування більш складних інститутів особи, сім'ї, речі, власності, зобов'язання тощо. Залежно від правового становища особи вона мала певний набір моделей поведінки для реалізації своїх можливостей, а порушення могли призвести до втрати певного статусу (наприклад, громадянин, який має бажання проживати в іншій провінції, володіти, працювати там на землі, міг втратити статус громадянина).

Цицерон наголошує, що витoki права потрібно шукати у природі, під керівництвом якої треба розвивати весь правовий дискурс [1, с. 95]. Варто зазначити, що античне сприйняття права через природу відрізняється від класичного, оскільки правові змісти можуть впливати не лише з природи людини, а й із природи зовнішньої, в якій також діють закони та принципи порядку.

Цицерон вказує на боротьбу різних протилежностей у процесі формування правопорядку. Розгортання різних атрибутів правового буття дає змогу створити право із безправ'я, навіть благо зі зла. Сам закон також може бути або благим, або хибним, руйнівним на підставі природних критеріїв [1, с. 100]. Отже, перехід від хаосу до порядку, від зла до блага, від небажаного до бажаного (благого) є первісними впорядкованими процесами, що покликані закласти основу поточної правової реальності. Звісно, такий підхід розглядає різні варіанти порядку: робовласницький, феодальний, буржуазний, ліберальний тощо. Але водночас варто пам'ятати, що будь-який із цих варіантів кращий за безправ'я, за відсутність порядку, що призводить до руйнувань та загибелі.

Природне право для Цицерона є джерелом впорядкувальних змістів, а не вищим благом, якого варто прагнути. Природа – це не ідеал, а реальність, джерело

регулювання суспільних відносин. «В основі політичної теорії Цицерона лежить нова концепція природного права: реалістичне поняття природного права, яке полягає в тому, що природне право є об'єктивною частиною світу і може бути зрозуміле за допомогою розуму, проте воно є новим, порівняно з грецькими попередниками, оскільки не містить сутнісної концепції найвищого блага. Природне право Цицерона не прищеплює бачення доброго життя, а лише забезпечує правила справедливості, доступні розуму. Такий вид природного права слугує основою правового порядку, в якому, на думку Цицерона, мають складатися держави, і в такий спосіб забезпечує виправдання народного суверенітету» [2, с. 3; 3, с. 49]. Грецьке найвище благо означає, що природне право є вищими ідеалом для суспільства, до якого варто прагнути. Отже, природне право є реальним, але водночас важко досяжним. Для Цицерона природне право черпає власні змісти з розуму та справедливості, які є цілком досяжні для розкриття та реалізації. Отже, для Цицерона природне право – це не ідеал, а сфера розуму, яку потрібно пізнавати, розкривати, реалізовувати. Саме тому для римського права категорії, як-от «*res publica*», «*populus romanus*», були такі важливі для правового життя, оскільки тут дійсно розумно закладається принцип народного суверенітету, закладений у відомій аббревіатурі «*SPQR*».

Цицерон ототожнював закон з «*recta ratio*» («правильним розумом») і виправдовував всю юридичну та політичну владу з погляду її служіння «*res publica*» або загальному благу народу [4; 5]. Учергове можна переконатись, що праворозуміння Цицерона побудоване на поняттях природи, розуму, справедливості. Якщо природа людини є джерелом регулятивних змістів, то цілком очевидно, кому має служити закон та держава.

Разом із природою чільне місце для праворозуміння посідає розум. Цицерон наголошує, що краще та вище розуму як закону нічого немає, оскільки він властивий як богам, так і людям, що забезпечує стійкий зв'язок між ними. Водночас, враховуючи спільність божественного та людського розуму, він має бути правильним, не повинен помилятися. Одночасно розум є і властивістю людей та богів, і загальним законом. Відтак людина та божество пов'язані і розумом, і законом, і правом [1, с. 100]. Отже, для Цицерона природна не є хаотичною, вона дає витoki права, однак конкретне змістове наповнення закону трактує розум як спільне між людиною та вищими силами. Так суспільні відносини у процесі впорядкування керуються певною мірою божественним розумом. Однак враховуючи, що божественний та людський розум хоч і близькі, але не тотожні, то і правопорядок не є ідеальним, а відтак вимагає додаткових інститутів захисту, відповідальності.

Цицерон зазначає важливість розгортання у правовій реальності невід'ємного атрибута правового буття – ієрархії, тому що впорядкувальні процеси не можуть існувати виключно у «горизонтальній площині», оскільки встановлені пра-

вила завжди будуть кимось порушуватись, що вимагає відповідальності та примусу, для чого якраз і необхідна ієрархія у суспільних відносинах, інститут влади. Філософ наголошує, що до істинних бажань людини належить бажання головувати, владарювати. Людина, яка є здібною від природи, погоджується підкорятись лише такій людині, яка наставляє або навчає, або справедливо та законно повеліває нею для загального блага та користі [6]. Отже, маємо ще одну природну властивість праворозуміння, а саме інститут влади, оскільки кожній людині властиве прагнення до владарювання, підкорення, але й з іншого боку – підкорюватись волі, яка є достатньо авторитетною задля загального блага, суспільного інтересу. У цьому випадку відбувається важливий перехід від індивідуального виміру правового буття до колективного, коли з'являється необхідність віддати частину свободи задля спільного блага. Відтак Цицерон є одним із засновників основ теорії суспільного договору. Влада є одним із ключових атрибутів правової реальності для забезпечення належних впорядкувальних процесів.

Цицерон порушує важливе питання праворозуміння – розмежування загального та приватного у праві. Зокрема, він вказує, що приватної власності не існує від природи, вона виникає через певні події, факти: первісну окупацію речі, землі, перемоги над ворогом, на підставі закону, угоди тощо [6]. Відтак філософ наголошує на складності та важливості питання розмежування суспільної та приватної власності. Дійсно виникати приватна власність може за різних обставин, однак правосвідомість щодо цього інституту має доволі природний характер, оскільки відмежування власного буття від чужого закладено у психології людини, і в міру дорослішання кордони приватного (ментальні, фізичні, речові) все більше ускладнюються та окреслюються. Саме тому для теоретиків природного права, зокрема, Дж. Локка, так важливо було показати приватну власність як природний закон позиції її захисту та невід'ємності. У Цицерона такого чіткого бачення немає, однак він задає дискурс щодо проблеми розмежування державного та приватного у праві.

Цицерон вказує на важливий складник принципу справедливості, який наразі є важливою частиною розуміння юридичної відповідальності. Він наголошує, що несправедливість буває двох видів: з боку тих, хто її вчиняє, та з боку тих, хто не вчиняє жодних дій, щоб відвести несправедливість [6]. Йдеться про бездіяльність, залишення без допомоги, яку Цицерон прирівнює до такої самої тяжкості злочину, як з боку того, хто вчиняє несправедливі дії, оскільки він може бути під впливом певних факторів і розум його може бути затуманений. Водночас людина, яка не відвернула несправедливість, зробила цілком свідомий виважений вибір. Отже, утримання від допомоги є протизаконним.

Для Цицерона правосвідомість та правова поведінка багато в чому є такі правові процеси, які можуть інтуїтивно відчувати правомірність чи протиправність

діяння. Філософ зазначає, що справедливість як критерій правильної поведінки «світить» сама по собі, відтак не потрібно бути юристом, щоб відчутти правомірність поведінки [6]. Звісно, для сучасного права такого бачення буде недостатньо, однак засадничі принципи, як-от справедливість, свобода, рівність, гуманність, є важливими орієнтирами поведінки людини задля сприйняття чи протесту наявному правопорядку. Отже, базовий правовий принцип справедливості сам по собі спроможний розкритись у правосвідомості щодо процесів, як-от розподіл благ, його ступінь, відповідальність за поведінку, її ступінь та необхідність. В іншому випадку впорядкувальні процеси не змогли б розгорнутись у суспільстві на цивілізаційному рівні.

Важливими є погляди Цицерона на базовий атрибут правового буття – свободу. «Для Цицерона життя в правовому порядку забезпечує необхідні умови свободи, але цього недостатньо; а політична участь не є ні необхідною, ні достатньою для свободи. На противагу цьому, свобода, як непанування, принаймні в деяких інтерпретаціях ототожнюється або з політичною участю, або з рівним підпорядкуванням закону, де жоден громадянин не має влади свавільного втручання в справі іншого» [2, с. 5; 7]. Отже, насамперед свобода без права є неповноцінною і навіть нереальною. Людина як істота соціальна може реалізувати свободу лише у певних параметрах. Таким простором для свободи є право. Для Цицерона свобода розуміється як незалежність, обмеження втручання. Це досягається через рівне підпорядкування закону. Відтак свобода не може спричинити хаос у суспільстві, а навпаки, має бути благом.

Отже, на основі викладеного вище можна дійти таких висновків щодо поглядів Цицерона на праворозуміння:

1. Цицерон першочергово розглядає поняття закону та права через категорію належності та обов'язку. Ключовою категорією для Цицерона щодо формування порядку є природа, заснована на вищому розумі.

2. Римське розуміння поняття «лекс» як вибору багато в чому походить від «номоса» як розподілу, однак передбачає свідомість того, яка поведінка є належною, а яка ні, та розуміння наслідків відповідного вибору. Відтак право не лише розподіляє наслідки поведінки, а й дає завчасно вибір між моделями поведінки та усвідомлення можливих наслідків. Таке бачення дало змогу сформувати більш складну систему римського цивільного права, формування більш складних інститутів особи, сім'ї, речі, власності, зобов'язання тощо.

3. Грецьке найвище благо означає, що природне право є вищими ідеалом для суспільства, до якого варто прагнути. Отже, природне право є реальним, але водночас важко досяжним. Для Цицерона природне право черпає власні змісти з розуму та справедливості, які є цілком досяжні для розкриття та реалізації.

4. Базовий правовий принцип справедливості для Цицерона самостійно розкривається у правосвідомості щодо процесів розподілу благ, його ступеня, відповідальності за поведінку, її ступінь та необхідність.

Список використаних джерел

1. Cicero: On the Commonwealth and On the Laws / ed., transl. J. E. G. Zetzel (Cambridge University Press). 1999. 201 p.
2. Straumann B. From Individual Virtue to the Just State: Cicero and the Legal Nature of Roman Political Thought. *Journal of Roman Studies* 2025. Cambridge University Press. P. 1–19.
3. Hawley M. 2022: Natural Law Republicanism: Cicero's Liberal Legacy, Oxford University Press. 264 p.
4. Sellers M. The Influence of Marcus Tullius Cicero on Modern Legal and Political Ideas. 2009. *Colloquium Tullianum Anni MMVIII*. 50 p.
5. Cicero M. T. De re publica, De legibus. Translated by Clinton Walker Keyes. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1928. 533 p.
6. Cicero M. T. Treatises on Friendship and Old Age. Translated by Evelyn Shirley Shuckburgh. Project Gutenberg, 2001. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/2808.html>
7. Pettit P. On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy. Cambridge University Press; 2012. 376 p.

Yurii Hotsuliak, Oleksii Martyniuk. Cicero's Views on the Understanding of Law as the Basis of Roman Legal Philosophy

This article is devoted to the analysis of Marcus Tullius Cicero's state-legal views on the content of law and the peculiarities of legal reality in general. The author notes that Cicero primarily bases the concepts of law and justice on the categories of belonging and duty. The key category for Cicero in terms of establishing order is nature, based on higher understanding. It is noted that Cicero distinguishes between the Greek and Roman understandings of the content of law. Thus, the philosopher notes that the Greek concept of 'nomos' means, first of all, the distribution among people of what belongs to whom, while the Roman 'lex' comes from the category of choice (behaviour options). Cicero therefore concludes that distribution and retribution form the basis of the concept of justice, which is the foundation of law for the Greeks, while for the Romans, the basis of law and justice is the choice of options for behaviour and the consequences thereof.

The position is argued that natural law for Cicero is a source of regulatory content, not a higher good to strive for. Nature is not an ideal, but a reality, a source of regulation of social relations. Cicero's understanding of law is based on the concepts of nature, reason, and justice. If human nature is the source of regulatory content, then it is quite obvious whom the law and the state should serve.

Cicero touches the important question of understanding the law – the distinction between public and private in law, emphasising the complexity and importance of the question of distinguishing between public and private property.

For Cicero, legal consciousness and legal behaviour are largely legal processes that can intuitively sense the legality or illegality of behaviour. For Cicero, the basic legal principle of justice is revealed in legal consciousness in relation to processes such as the distribution of goods, its degree, responsibility for behaviour, its degree and necessity. For Cicero, freedom is understood as independence, limitation of interference. In turn, this is achieved through equal submission to the law. Therefore, freedom cannot cause chaos in society, but on the contrary, must be a blessing.

Keywords: Cicero, state and legal views, Roman law, principles of law, understanding of law, legal doctrine, legal doctrine, legal institutions, justice, freedom, reasonableness, natural law.

Зінкін Олександр Миколайович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ЩОДО ЗМІСТУ КАТЕГОРІЇ «СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ»

У статті досліджено зміст категорії «свобода віросповідання» у світлі його сучасного розуміння. Зазначено, що право на свободу віросповідання займає особливе місце у системі конституційних прав і свобод людини, що підтверджується не лише його конституційним закріпленням, але й міжнародно-правовим статусом. Традиційно це суб'єктивне право, що належить до групи прав «першого покоління», є основою демократичного суспільства. Таке підтвердження неодноразово демонстрував Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях у світлі тлумачення ст. 9 Європейської Конвенції («Свобода думки, совісті і релігії»). Наразі нормативним підґрунтям забезпечення цього права в Україні є насамперед Конституція України та Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991.

Автор, проаналізувавши праці учених, які досліджували проблему визначення змісту категорії «свобода віросповідання», робить висновок, що свобода віросповідання – це природне право людини, яке передбачає можливість вільного, незалежного від зовнішнього впливу, формування власного переконання щодо релігії, індивідуально чи колективно, на власний розсуд, сповідувати певне релігійне віровчення, що виражається у отриманні та виконанні релігійних норм, відвідуванні релігійних організацій, справлянні обрядів, якщо така поведінка не порушує чинне законодавство.

Автор виділяє позитивну та негативну свободу віросповідання. Позитивна свобода полягає у широких можливостях щодо вибору поглядів на релігію, вибору самої релігії для віросповідання, вибору способів та форм реалізації власних релігійних поглядів та віросповідання, вибору релігійної громади або індивідуального шляху віросповідання. Негативна свобода віросповідання полягає у недопущенні втручання окремих людей, груп чи держави у релігійне життя особи чи громади, якщо їх діяльність не порушує чинне законодавство.

Визначено, що свобода віросповідання є природним правом людини, яке полягає у можливості та здатності людини вільно обирати сферу віросповідання або відмовитись від такої, керуючись власним розумом та совістю.

Ключові слова: *свобода віросповідання, право, свобода, свобода вибору, свобода совісті, світогляд, права і свободи людини, природні права і свободи, Конституція, принципи права, держава, правова норма, демократія.*

Постановка проблеми. *Право на свободу віросповідання займає особливе місце у системі конституційних прав і свобод людини, що підтверджується не лише його конституційним закріпленням, але й міжнародно-правовим статусом. Традиційно це суб'єктивне право, що належить до групи прав «першого покоління», є основою демократичного суспільства. Таке підтвердження неодноразово демонстрував Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях у світлі тлумачення ст. 9 Європейської Конвенції («Свобода думки, совісті і релігії»). Наразі нормативним підґрунтям забезпечення цього права в Україні є Конституція України [1], Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. [2] (далі – Закон), хоча юридичні підвалини цього права закладалися ще у*

Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [3], положення якої стали необхідними умовами для створення демократичного суспільства.

Відповідно до ст. 3 Закону України право на свободу совісті включає «свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання» [2]. Ч. 1 ст. 35 Конституції України гарантує кожній людині право на свободу світогляду і віросповідання: «це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [1]. Із змісту наведених положень випливає, що свобода віросповідання є складним поняттям та потребує уточнення змісту, оскільки існує багато визначень, а також суміжних понять, які підлягають окремому аналізу для реалізації системного та комплексного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень цієї проблематики зазначимо праці М. Бабія, О. Бикова, О. Васильченка, О. Никитченко, О. Калініченко, О. Лаврик, І. Сопілко, Н. Марич, В. Бліхара, Н. Пивоварової, Л. Ярмол, Р. Терлецького та інших.

Метою статті є визначення змісту категорії «свобода віросповідання» у світлі його сучасного розуміння.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, у вітчизняній юридичній науці існують різні тлумачення змісту категорії «свобода віросповідання». Так, О. Никитченко наводить аналіз двох ключових нормативних визначень свободи совісті та віросповідання, беручи до уваги положення ст. 3 Закону і ч. 1 ст. 35 Конституції України. Аналізуючи їх зміст, дослідниця вказує, що «унікальність ситуації в Україні зі свободою совісті мабуть полягає і в тому, що в подальші роки, вже в умовах незалежності, саме термін “свобода совісті” було вилучено з юридичного вжитку на конституційному рівні <...> в сучасній українській конституції, зокрема, право на свободу світогляду тлумачиться лише як релігійна свобода, а терміни “свобода совісті” та “атеїстичні переконання” взагалі не вживаються» [4, с. 118].

Отже, відповідно до Закону, маємо два близькі поняття: свобода совісті та свобода віросповідання. Обидва визначення є доволі близькими, в обох випадках маємо свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культи. Однак у Законі згадується не лише релігія, а й переконання, а у Конституції вказується, що свобода світогляду обмежена відносинами саме з релігією, що не зовсім коректно, хоч і в більшості випадків відповідає дійсності. Закон також додає правомочності: «мати, сприймати і змінювати релігії», натомість Конституція закріплює лише формулювання про «свободу сповідувати

будь-яку релігію...». У такому випадку варто визнати, що визначення, яке міститься у Конституції, є більш коректним, оскільки свобода сповідувати будь-яку релігію цілком вміщує у собі і право мати, сприймати та змінювати. Варто погодитись із позицією авторки, що дійсно нормативно свобода совісті замінена свободою віросповідання та світогляду. Вочевидь така заміна відбулась для більш точного термінологічного означення, оскільки категорія совісті у цьому випадку занадто полісемантична і потребує додаткових уточнень.

О. Калініченко наводить наступне поняття права та свободу віросповідання: «Поняття цього права визначено як можливість людини приймати, змінювати релігійні або інші переконання, одноособово або спільно з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, здобувати релігійну та (або) світську освіту, а також вимагати заміни певних обов'язків перед державою на інші за мотивами релігійних чи інших переконань у випадках, визначених законодавством» [5, с. 16]. Деякі сумніви щодо неточності формулювання викликає поняття «приймати» релігію, оскільки воно означає насамперед «визнавати» як вчення, але водночас таку релігію можна і не сповідувати. З іншого боку, право іменується саме як свобода віросповідання, тому вважаємо, що термін «приймати» будь-яку релігію є дещо ширшим за сповідання будь-якої релігії або несповідання жодної. Якщо ж ідеться про наявність релігійних переконань, то тут більш доречним буде слово «мати» релігійні переконання, що уже допускає також і їх зміну, варіативність.

Схоже визначення наводить О. Лаврик: «На підставі аналізу структури свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права поняття цього права визначено як можливість людини приймати, змінювати релігійні або інші переконання, одноособово або спільно з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, здобувати релігійну та (або) світську освіту, а також вимагати заміни певних обов'язків перед державою на інші за мотивами релігійних чи інших переконань у випадках, визначених законодавством» [6, с. 75]. Варто зазначити, що якщо йдеться власне про свободу віросповідання, то формулювання «мати релігійні та інші переконання» також виходить за межі змісту цього права. У цьому випадку формулювання також охоплює і свободу світогляду, яка здебільшого є доповненням свободи віросповідання, хоча і суттєво різниться з ним. Варто зазначити, що «мати релігійні переконання» і «сповідувати певну релігію» – не одне і те саме, оскільки людині можуть бути ментально, духовно близькі різні релігійні доктрини, однак відвідування конкретних організацій, справляння культів та інших атрибутів віросповідання може і не бути. Необхідно визнати, що така позиція все ж ближча до свободи світогляду, ніж до свободи віросповідання, однак безпосередньо її стосується. «Сповідувати віру» – означає мати стійку публічну приналежність до віри, а «мати різні релігійні переконання» – може означати і багато конфесій, зацікавленість у них.

Власне визначення свободи віросповідання наводять І. Спілко та І. Возняк, вказуючи, що «свобода віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини – це невіддільне, невід’ємне право людини; можливість сповідувати певну віру, дотримуватись обрядів, пов’язаних з нею, проповідувати або не дотримуватися жодних релігійних поглядів» [7, с. 72]. Доволі лаконічне визначення, однак містить деякі недоліки. Невіддільність та невід’ємність – це загальна ознака всіх прав людини, а тому для свободи віросповідання ці ознаки не передають її зміст і є зайвими для дефініції. Поняття «природне» та «загальносоціальне» право не є тотожними, хоча варто погодитись, що, як і будь-яка свобода, свобода віросповідання є природним правом, властивими людині за особливостями її природи. У визначенні наявна конструкція «можливість сповідувати певну віру», що також не зовсім точно, оскільки не вказує на варіативність поняття свободи. У цьому випадку значно точніше буде формулювання «можливість сповідувати будь-яку релігію».

Н. Марич, використовуючи тлумачення сучасних філософів [8, с. 201], дає доволі ґрунтовний аналіз понять «свобода» та «віра» як складників свободи віросповідання: «Свобода – це здатність людини діяти відповідно до своїх знань і можливостей, а також можливість робити вибір у своїх діях» [9, с. 231]. На переконання Н. Пивоварової, «віра – це не лише ознака релігійної свідомості, а й інтелектуальна і психологічна особливість людської природи» [10, с. 52]. За словами Л. Ярмол, «віру людини можна розглядати у двох аспектах. По-перше, як духовну, психічну діяльність людини, спрямовану на вибір об’єкта віри і визначення свого внутрішнього ставлення до нього. Можливість здійснення такої діяльності відображає поняття свободи віровизнання. По-друге, віру можна трактувати і як зовнішню (фізичну) діяльність, що виступає проявом віровизнання. Можливість здійснення такої діяльності людиною відображає інше поняття – свобода віросповідання» [11, с. 22]. Отже, поняття віри стосується не лише релігії, а й взагалі як інтелектуальної, так і психологічної особливості людини, тобто сприйняття на віру різних об’єктів та результатів ментальної праці. У такому випадку свобода віросповідання мала б виходити за межі релігії, однак дієслово «сповідати» передбачає більш вузький зміст поняття віри і звужує його до меж релігійного віровчення, оскільки воно достатньо ємне та складне, щоб не лише у це вірити, а й сповідати шляхом вчинення необхідних дій та поведінки. Визначення свободи, що наводиться у філософському словнику, є доволі точним, однак свобода віросповідання передбачає здатність людини діяти відповідно до переконань, а не знань, оскільки знання і їх створення стосуються більше наукового світогляду, а не релігійного. А от можливість робити вибір у віросповіданні, безумовно, є основою цього права. Варто зазначити, що у правовому вимірі свобода віросповідання – це насамперед про діяльність і поведінку людини, а не про внутрішні процеси.

У світлі окресленого завдання заслуговують на увагу узагальнення щодо співвідношення свободи віросповідання та віровизнання, зроблені І. Даховою. Дослідниця вказує, що «свобода віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини – це можливість людини вчиняти такі діяння, за допомогою яких приймаються, змінюються та сповідуються релігійні або інші переконання. Свобода віровизнання неминуче передує свободі віросповідання, однак не може бути предметом юридичного забезпечення, регулювання» [12, с. 109]. Отже, свобода віросповідання як юридична категорія обов'язково передбачає те, що може бути врегульоване правом, тобто певну поведінку, дії чи бездіяльність. Характер таких дій потребує більш змістовного опису, оскільки важко зрозуміти, про що саме йдеться. Мається на увазі відвідування певних організацій, справляння обрядів, позиціонування власної позиції щодо віросповідання. Також не дуже точним, на наш погляд, є вираз «релігійні та інші переконання». У такому випадку не зрозуміло, які це – «інші»: світоглядні, економічні, політичні? Все-таки у цьому випадку йдеться саме про релігійні переконання. Також слово «переконання» не дуже вдало корелює зі словом «сповідувати» (*сповідують* безпосередньо саму релігію, віровчення, а переконання просто *мають*).

Деяко іншої позиції щодо розмежування віросповідання та віровизнання притримується М. Бринчак: «Доцільно розмежувати, виокремити такі види свободи людини, як свободу віровизнання та свободу віросповідання. Свобода віровизнання як загальносоціальне (природне) право людини – це можливість людини вільно обирати об'єкт своєї віри і визначати власне внутрішнє ставлення до нього. Міжнародні, національні юридичні норми не встановлюють меж цієї свободи, оскільки вона стосується внутрішньої сфери особистості. Свобода ж віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини є можливістю людини вчиняти певні дії або утримуватися від їх учинення» [13, с. 166]. Отже, маємо позицію щодо двох хоч і близьких, але окремих прав. Варто наголосити, що ці категорії хоч і мають різницю, однак не можуть існувати окремо одна від одної. Коли віровизнання реалізується виключно через внутрішні духовні процеси, воно залишається поза правовим регулюванням, однак коли реалізується певна поведінка людини щодо свободи її релігійного життя, то така поведінка, її обґрунтування неможливе без віровизнання. Для права внутрішнє ставлення особи до власної поведінки, мотив, мета, як відомо, має значення, особливо коли встановлюються обмеження. Відтак хоч внутрішній світ людини не піддається правовому регулюванню, обмеженням, однак свобода стосується також і думок, із яких все починається, які можуть проявлятися у різних формах поведінки.

І. Дахова вказує на форми як важливий складник змісту свободи віросповідання, зазначаючи, що «другим складником права на свободу віросповідання є право безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культури

і ритуальні обряди. Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 08 вересня 2016 р. [14], право на свободу світогляду і віросповідання може здійснюватися одноособово чи колективно, у приватному чи публічному місці у формі проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій» [12, с. 112]. Отже, по-перше, колективна або одноособова форма, тобто свобода віросповідання, не залежить від чисельності осіб, які її реалізують. По-друге, це форма у вигляді відправлення культів, ритуальних обрядів, релігійних обрядів, церемоній та процесій. Цей перелік понять є доволі близьким за значенням і уточненням поняття «релігійний обряд», якого цілком достатньо для передачі змісту та форми свободи віросповідання.

Р. Терлецький акцентує на важливому аспекті свободи віросповідання як принципу, вказуючи, що «поруч з принципом рівноправності громадян незалежно від їх ставлення до релігії, у законодавстві сповідується принцип, згідно з яким жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова (ч. 3 ст. 35 Конституції України та ч. 2 ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»), так само, як жодна релігія не може бути визнана державною, і держава та інші державні інституції не можуть встановлювати обов'язкових переконань чи світогляду, а також у будь-який спосіб спонукати до цього» [15, с. 509]. Коли йдеться про свободу віросповідання як суб'єктивне право, то це означає можливість поведінки щодо ставлення до релігії. Коли йдеться про свободу віросповідання як принцип, то це означає загальні фундаментальні ідеї, на яких базується правова реальність у сфері свободи релігії. У цьому випадку це неможливість визнання обов'язкової або державної релігії, що суперечило би принципу свободи як такому. Варіативність у виборі релігії можлива лише за відсутності імперативності у питаннях віросповідання. Це вкрай важлива позиція, оскільки, як відомо, історично питання віросповідання було одним із ключових для реалізації принципу свободи, оскільки домінування будь-якої релігії чи ідеології через примус завжди призводить до авторитарного суспільства.

В. Бедь наводить класифікаційну характеристику свободи віросповідання, що значною мірою розкриває її зміст. На переконання науковця, «право людини сповідувати будь-яку релігію можемо поділити на певні різновиди за такими критеріями: **по-перше**, за кількісним складом суб'єктів його здійснення: а) індивідуальне (одноособове сповідання релігії); б) колективне (сповідання релігії спільно з іншими); **по-друге**, за змістом сповідувальної діяльності: а) здійснення культових дій; б) позакультова діяльність: у духовній сфері – продукування релігійних ідей, глумачення догматів теології, написання богословських трактатів; у практичній сфері – поширення релігійних переконань; навернення людей до своєї релігійної віри, благодійна, місіонерська діяльність тощо; **по-третє**, залежно від місця сповідання релігії – здійснення останнього у культових будівлях і на

прилеглий до них території, у місцях паломництва; *по-четверте*, залежно від юридичного статусу суб'єкта використання розглядуваного права: а) сповідання релігії громадянами певної держави; б) сповідання релігії іноземцями; в) сповідання релігії апатридами; г) сповідання релігії дітьми; д) сповідання релігії іншими суб'єктами (засудженими, військовослужбовцями тощо)» [16, с. 48].

На наш погляд, така класифікація є дещо суперечливою, оскільки деякі позиції просто висвітлюють сфери реалізації права, а деякі навіть допускають плутанину понять. Так, не зовсім вдалим є позиціонування свободи віросповідання як колективного права, оскільки колективні права є правами третього покоління і стосуються можливостей народу, нації до самовизначення та інших колективних правомочностей. Свобода віросповідання може бути реалізована колективом, однак вона не є колективним правом. Навіть більше, у законодавчому визначенні формулювання «індивідуально або колективно», тобто для розуміння змісту свободи віросповідання значення не має. Здебільшого наведена класифікація демонструє різновиди сфер реалізації права на свободу віросповідання. Звісно, сповідання релігії різними категоріями осіб може мати різні значення та особливості, однак зміст свободи віросповідання передбачає однакові можливості для всіх категорій осіб. Варто зазначити, що така характеристика доволі вдало демонструє сфери реалізації права на свободу віросповідання і окреслює суб'єктний склад, що дає можливість більш повно визначити обсяг цього права та особливості його реалізації.

М. Бабій підкреслює зміст свободи релігії, що задекларований безпосередньо Католицькою церквою: «Прикладом слугує сучасна позиція Магістеріуму Католицької церкви щодо свободи релігії, викладена в Декларації «*Dignitatis Humanae*» («Гідності людської», 7 грудня 1965 р.) [17], у якій проголошено, що «людська особа має право на релігійну свободу. А ця свобода є в тому, що всі люди повинні бути вільні від примусу, чи з боку одиниць, чи з боку громадських спільнот і будь-якої людської влади, і то так, щоб у релігійних справах ніхто ані не був змушуваний поступати проти власної совісті, і приватно і публічно, особисто, чи в спілці з іншими, в належних межах... Це право людської особи на релігійну свободу в правному устрою суспільності треба так визнати, щоб стало воно правом громадянським» [18, с. 8]. Отже, Католицька церква свободу віросповідання розглядає як негативну свободу від різного втручання у релігійне життя особи. Загалом можна виділити позитивну та негативну свободу віросповідання. *Позитивна свобода* полягає у широких можливостях щодо вибору поглядів на релігію, вибору самої релігії для віросповідання, вибору способів та форм реалізації власних релігійних поглядів та віросповідання, вибору релігійної громади або індивідуального шляху віросповідання. *Негативна свобода* віросповідання полягає у недопущенні втручання окремих людей, груп чи держави у ре-

лігійне життя особи чи громади, якщо їх діяльність не порушує чинне законодавство. Коли суб'єктивне право трактується через категорію свободи, то насамперед декларується саме незалежність від зовнішнього впливу, яка і дає подальші можливості для вільного вираження поглядів та віросповідання.

Власне бачення щодо сутності свободи віросповідання висвітлював О. Биков. Дослідник виокремлював такі її ознаки: «1) можливість певної поведінки; 2) суб'єктивне право особи, яким вона може розпоряджатися на власний розсуд; 3) включає в себе право сповідувати віровчення тієї чи іншої релігії, право відправляти релігійний культ та право утворювати релігійну організацію чи входити до утвореної раніше організації; 4) гарантування Конституцією та законодавством України; 5) забезпечення державою шляхом встановлення певної відповідальності за її порушення» [19, с. 72]. На наш погляд, аналіз наведених ознак є доволі вдалим, оскільки перші ознаки є загальними для формування дефініції, однак вони характерні для будь-якого суб'єктивного права. Отже, право **сповідувати будь-яке віровчення на власний розсуд, право відправляти культ, входити та створювати релігійні організації**. На законодавчому рівні зустрічається формулювання щодо сповідання будь-якої релігії або не сповідання жодної. Враховуючи, що йдеться про право, свободу, а не обов'язок, то, на наш погляд, свобода сповідувати будь-яке віровчення уже допускає можливість не сповідувати жодного. Категорія віросповідання все ж має змістовно передавати свободу людини щодо сповідання релігії, а не її заперечення (за це відповідають категорії свободи совісті та свободи світогляду).

Колективний та індивідуальний вимір реалізації свободи віросповідання відзначає О. Васильченко: «з одного боку, держава зобов'язана утримуватися від втручання в *forum internum* шляхом релігійного або ідеологічного навіювання, “депрограмування” або використання інших форм маніпулювання, а з іншого, держава також зобов'язана не допускати, щоб інші сторони, включаючи релігійні об'єднання, використовували такі методи навіювання, які мають примусовий, маніпулятивний або шахрайський характер (методи “контролю над свідомістю і тотально владної дисципліни”). Кожен віруючий може задовольняти свої релігійні потреби і сповідувати релігію самостійно. У сучасному світі окремі люди відходять від релігійної організації або не розглядають її як єдину форму реалізації релігійних потреб. Поширення набуває релігійність індивідуалізована, коли частина віруючих не пов'язана з релігійною громадою і не бере ніякої участі в її діяльності. Цьому сприяє інформатизація суспільства, зокрема поява нових соціальних, у т. ч. і релігійних технологій» [20, с. 65].

Отже, колективний чи індивідуальний вимір та спосіб реалізації свободи віросповідання мають велике значення не лише з погляду «кількісного», а й з погляду інституційного, а також щодо позитивних та негативних зобов'язань з боку

держави. Передусім свобода віросповідання є негативною свободою, тобто орієнтована на утримання держави від втручання у релігійний вибір людини та діяльність релігійних організацій. З іншого боку, релігійна поведінка особи та організації не може бути деструктивною, виходити за межі закону прагнути маніпулювати свідомістю, тотально контролювати людину та сприяти протиправній поведінці. Однак така маніпуляція, законна або незаконна, можлива здебільшого, коли є інституційний колективний вимір свободи віросповідання, коли наявні відносини «людина – організація», «держава – організація». Інша справа – індивідуальні релігійні переконання людини, що пов'язані з особистим формуванням світогляду безвідносно до будь-яких конфесій. Звісно, такі переконання можуть також проявлятися у деструктивних формах, однак це поодинокі випадки, неодмінно від релігійних організацій екстремістського змісту. Варто погодитись із автором, що інформаційне суспільство, інформаційні технології та рівень освіченості населення все більше сприяють свободі віросповідання у сингулярних проявах, що не потребує детального правового регулювання, оскільки «релігійність» поведінки людини значно зменшується (справляння культів, відвідування релігійних організацій, пропаганда віровчення тощо).

Проведене дослідження дає підстави зробити такі **висновки**.

По-перше, свобода віросповідання – це природне право людини, що передбачає можливість вільного, незалежного від зовнішнього впливу, формування власного переконання щодо релігії, індивідуально чи колективно, на власний розсуд, сповідувати певне релігійне віровчення, що виражається у дотриманні та виконанні релігійних норм, відвідуванні релігійних організацій, справлянні обрядів, якщо така поведінка не порушує чинне законодавство.

По-друге, можна виділити позитивну та негативну свободу віросповідання. Позитивна свобода полягає у широких можливостях щодо вибору поглядів на релігію, вибору самої релігії для віросповідання, вибору способів та форм реалізації власних релігійних поглядів та віросповідання, вибору релігійної громади або індивідуального шляху віросповідання. Негативна свобода віросповідання полягає у недопущенні втручання окремих людей, груп чи держави у релігійне життя особи чи громади, якщо їх діяльність не порушує чинне законодавство.

Отже, свобода віросповідання є природним правом людини, що полягає у можливості та здатності людини вільно обирати сферу віросповідання або відмовитись від такої, керуючись власним розумом та совістю.

Список використаних джерел

1. *Конституція України*, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

2. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р., № 987-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР (БВР)*. 1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. *Відомості Верховної Ради УРСР (БВР)*. 1990. № 31. Ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
4. Никитченко О. Проблема визначення «свободи совісті» в сучасній Україні. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 115–123.
5. Калініченко О. Ф. Право на свободу світогляду і віросповідання. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 8(13). С. 13–19.
6. Лаврик О. А. Свобода віросповідання людини як суб'єктивне юридичне право, його забезпечення в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 68–75.
7. Сопілко І. М., Возняк І. Д. Сучасний стан правового регулювання свободи віросповідання в Україні та перспективи його вдосконалення. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2013. № 1. С. 71–77.
8. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
9. Марич Н. І. Свобода віросповідання та право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Вип. 86: ч. 1. С. 226–232.
10. Пивоварова Н. П. Проблема інтерпретації та операціоналізації термінів «релігія», «віра», «релігійність»: огляд наукових підходів. *Український соціум*. 2014. № 1(48). С. 44–55.
11. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): монографія. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. (Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 8)*. Львів: 2006. 192 с.
12. Дахова І. І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання. *Форум права*. 2016. № 4. С. 107–112.
13. Бринчак М. П. Правова природа права свободи світогляду та віросповідання у Цивільному праві України. *Європейські перспективи*. 2018. № 2. С. 163–168.
14. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2016 від 08.09.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>
15. Терлецький Р. В. Поняття «свобода віросповідання» в сучасному правовому та суспільно-політичному дискурсах. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 508–513.
16. Бедь В. В. Право сповідувати релігію як складове свободи совісті. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 48–51.
17. Декларація про релігійну свободу «Гідності людської – Dignitatis Humanae». Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. Львів, 1996. С. 376–377.
18. Бабій М., Присухін С. Свобода совісті та свобода релігії: релігієзнавчий, теологічний та правознавчий виміри. *Релігійна свобода*. 2016. № 19. С. 5–10.
19. Биков О. М. Свобода совісті та свобода віросповідання: співвідношення понять. *Право і суспільство*. 2011. № 2. С. 69–73.
20. Васильченко О. П. Право на свободу совісті та віросповідання. дискусійні питання довкола аспекту *Forum in ternum*. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 49, т. 1. С. 62–65.

Oleksandr Zinkin. Regarding the Content of the Category “Freedom of Religion”

The article examines the content of the category of “freedom of religion” in the context of its modern understanding.

It is noted that the right to freedom of religion occupies a special place in the system of constitutional rights and human freedoms, which is confirmed not only by its constitutional enshrinement, but also by its international legal status. Traditionally, this subjective right, belonging to the group of “first generation” rights, is the basis of a democratic society. The European Court of Human Rights has repeatedly demonstrated such confirmation in its decisions in the light of the interpretation of Art. 9 of the European Convention (“Freedom of thought, conscience and religion”). Currently, the normative basis for ensuring this right in Ukraine is primarily the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine “On Freedom of Conscience and Religious Organizations” of April 23, 1991.

The author, having analyzed the works of scientists who studied the problem of determining the content of the category “freedom of religion”, concludes that freedom of religion is a natural human right, which provides for the possibility of free, independent of external influence, formation of one’s own beliefs about religion, individually or collectively, at one’s own discretion, to profess a certain religious belief, which is expressed in the observance and fulfillment of religious norms, visiting religious organizations, performing rituals, if such behavior does not violate current legislation.

The author distinguishes positive and negative freedom of religion. Positive freedom consists in wide possibilities for choosing views on religion, choosing the religion itself for confession, choosing methods and forms of implementing one’s own religious views and confession, choosing a religious community or an individual path of confession. Negative freedom of religion consists in preventing interference by individuals, groups or the state in the religious life of an individual or community, if their activities do not violate current legislation.,

It is determined that freedom of religion is a natural human right, which consists in the possibility and ability of a person to freely choose the sphere of religion or to abandon it, guided by his own reason and conscience.

Keywords: *freedom of religion, law, freedom, freedom of choice, freedom of conscience, world-view, human rights and freedoms, natural rights and freedoms, Constitution, principles of law, state, legal norm, democracy.*

**УДК 341: [004.738.5:316.774
DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.3**

Письменна Олена Пилипівна,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії,
історії держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

МІЖНАРОДНІ ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ ЯК ЕЛЕМЕНТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проведено комплексний аналіз міжнародних інформаційних систем як елементів формування та поетапного розвитку інформаційного суспільства. Розкрито історичні етапи виникнення та становлення міжнародних інформаційних систем, а також окреслено певні відмінності між міжнародними і звичайними інформаційними системами, приділено увагу їх класифікації та функціональним особливостям. Підкреслено проблеми, що виникають у процесі функціонування цього явища, зокрема питання нормативного регулювання. Виокремлено поняття інформаційного суспільства та проаналізовано його ключові характеристики,

а саме домінування інформації як стратегічного ресурсу завдяки зростанню ролі інноваційних технологій. Автором підкреслено значення міжнародних інформаційних систем як основи функціонування інформаційного суспільства, що сприяє розвитку міждержавної співпраці. Виявлено, що наразі існують різні моделі інформаційного суспільства, а також відзначено їх відмінності. Особливу увагу у статті приділено дослідженню різновидів міжнародних інформаційних систем та їх практичного значення для забезпечення міжнародної стабільності. У статті всебічно досліджено теоретичний аспект зазначеної теми та окреслено питання, що створюють певні прогалини й потребують чіткої та достатньої регламентації.

Ключові слова: інформаційні системи, інформаційне суспільство, інформаційні технології, інформація, цифровізація, кіберпростір, штучний інтелект, цифрові компетентності, інформаційні технології, інформаційний простір, цифрові технології, безпека, інформаційна безпека, цифрової трансформації, міжнародні інформаційні системи.

Постановка проблеми. Інформаційно-комунікаційні технології та глобальна цифровізація від початку отримали доволі стрімкий розвиток. Результат цієї еволюції і спричинив значний поштовх до формування нового типу суспільства, у якому інформація набула статусу ключового ресурсу, а обіг важливих відомостей став фундаментальним механізмом функціонування держав. В умовах посилення міжнародної взаємодії держав та зростання обсягів транскордонних потоків даних зросло й значення міжнародних інформаційних систем, адже це явище забезпечує не лише об'єднання інформаційного простору, але й опосередковано формує сучасне інформаційне суспільство.

Дослідження є цілком актуальним та обумовлено тим, що інформаційна взаємодія зараз стала певним невід'ємним складником сучасних міжнародних відносин. До того ж саме рівень інформаційної розвиненості наразі визначає ефективність дипломатичної, економічної та комунікаційної політики держав світу. З цього випливає, що зі зростанням обсягів інформаційних ресурсів і виникає потреба у стандартизації та встановленні відповідальності у цифровому середовищі. За таких умов міжнародні інформаційні системи постають не лише як технічні інструменти обміну даними, а й як комплексні механізми міжнародної взаємодії, що впливають на глобальну безпеку, економічний розвиток, формування цифрового простору та багато іншого. Відповідно до викладеного, стає зрозуміло, що тема доволі актуальна, а детальний аналіз цього явища є важливим, особливо з теоретичного погляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика функціонування інформаційних систем та розвитку інформаційного суспільства знайшла значне відображення у чималій кількості праць. Висвітленням цього питання займалися як українські, так і зарубіжні науковці. Основоположні підходи та ключові моменти до розуміння цієї теми чітко сформовані у роботах таких вчених: В. М. Сирий, Д. В. Дабіжа, М. Коваль, А. Литвин, О. В. Климчук, Т. А. Бутенко, С. В. Федонюк, В. В. Шемчук, М. Ф. Шмиголь, Ю. С. Юшкевич, Л. А. Чередник та інші. Незважаючи на значний масив наукових праць і той факт, що зазначене питання

актуальне вже тривалий час, низка аспектів все ж залишається недостатньо опрацьованою. До прикладу, хоча й існує низка робіт, яка чітко визначає ключові аспекти інформаційних систем, але питання саме міжнародних інформаційних систем у науці майже не визначене. Саме це обумовлює необхідність подальшого дослідження ролі міжнародних інформаційних систем у розвитку сучасного інформаційного суспільства.

Метою наукової статті є дослідження міжнародних інформаційних систем та їх впливу на інформаційне суспільство. Важливо проаналізувати історичний аспект, взаємопов'язаність явищ та їх особливості. Усе це дасть змогу сформулювати цілісне бачення функціонування міжнародних інформаційних систем.

Основний текст. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій привів до формування цілком нового типу глобального середовища. Обіг даних, цифрові сервіси та мережеві механізми взаємодії стали певними невід'ємними складниками міжнародних процесів сьогодення. До того ж зараз інформація дедалі більше виконує функції стратегічного ресурсу, інструменту впливу та засобу організації транснаціональних зв'язків, що приводить до підвищення ролі міжнародних інформаційних систем як основної одиниці глобальної комунікації. Неможливо уявити світ без інформаційних потоків та технічного прогресу, що, безумовно, показує рівень розвитку соціуму.

Поняття інформаційної (автоматизованої) системи закріплено у Законі України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», де визначено, що це організаційно-технічна система, в якій реалізується технологія обробки інформації з використанням технічних і програмних засобів [1].

Попри це, у науковому середовищі термін «інформаційна система» зазвичай сприймається як комплекс взаємопов'язаних даних, методів їх обробки, технічних засобів та алгоритмів, що забезпечують збирання, зберігання, опрацювання, передавання та використання інформації в різних сферах суспільного життя. Значна частина дослідників також вважає, що це сучасне явище вже насправді не обмежується суто технічним забезпеченням. Усе це зумовлено тим, що вже зараз стають ключовими й організаційні, правові та управлінські елементи, що надають цьому процесу ширшого міжнародного значення. У міжнародному праві дедалі частіше застосовується поняття «міжнародна інформаційна система», яке охоплює не лише технічний аспект взаємодії, але й міждержавні правила обігу інформації. Варто також звернути увагу на думку, що сучасні міжнародні інформаційні системи треба розглядати не лише як технічний комплекс, а як соціально-правовий феномен, який формує нові моделі взаємодії держав, змінює структуру міжнародної комунікації та впливає на прийняття не тільки політичних, але й соціальних рішень. Водночас дослідження правового статусу, механізмів регулювання та стандартів функціонування цього явища набуває особливої актуальності.

Відповідно до теорії, інформаційні системи можуть класифікуватися за широким колом критеріїв, що відображають різноманітність їх функцій або навіть сфер застосування. Зокрема, інформаційні системи поділяють за рівнем або сферою діяльності: державні, територіальні, галузеві; за ступенем централізації обробки інформації: централізовані ІС, децентралізовані ІС, розподілені інформаційні системи; за призначенням: інформаційно-довідкові, інформаційно-пошукові, інформаційно-керуючі системи, системи моделювання (системи штучного інтелекту), навчальні та екзаменаційні, експертні системи. Їх можна поділяти й за іншими критеріями, як-от: за видом діяльності, рівнем автоматизації процесів управління, за регулярністю розв'язування задач, характером перетворення та за видом обробки інформації [2].

Проте міжнародні інформаційні системи становлять окрему категорію, яка, хоча й базується на загальних принципах побудови інформаційних систем, але має низку специфічних ознак. Проблемою визначення цього поняття є те, що теоретично його не відділяють від базового терміна «інформаційні системи», і в такому випадку утворюються правові прогалини та недостатня врегульованість питання. Головна відмінність цих двох явищ полягає у міждержавному рівні функціонування, специфічній необхідності забезпечення сумісності національних платформ та багаторівневої інтеграції. До того ж саме міжнародні інформаційні системи зазвичай класифікують і за критерієм форми носія та способу подання інформації. Отже, системи поділяються на паперові та електронні, що відображає еволюцію технічних засобів передавання й зберігання даних.

Історія становлення міжнародних інформаційних систем насправді нерозривно пов'язана з розвитком засобів комунікації та еволюцією міжнародних відносин. Зрозуміло, що за відсутності достатнього рівня технічного забезпечення та розвитку міждержавних взаємодій і комунікацій існування інформаційних систем мало б не те щоб певні труднощі, а, найбільш імовірно, було б повністю відсутнім. Передумови появи інформаційних систем сформувалися ще наприкінці XIX століття, коли стрімке поширення телеграфів і телефонного зв'язку створило можливість оперативного обміну інформацією між різними державами. А коли завершилась Друга світова війна і було прийнято рішення про створення ООН, інформаційна взаємодія між державами набула більш системного характеру. До того ж період Другої світової війни також ознаменований народженням перших комп'ютерів (так званих машин Тюрінга), які відповідали за зламування німецьких кодів та завчасне попередження союзників про пересування супротивника. За нинішніми мірками ці перші комп'ютери були не зовсім практичними, коштували пів мільйона доларів і були значно менш потужними, ніж сучасний калькулятор на смартфоні [3]. Але саме створення перших комп'ютерів стає ключовим елементом міжнародних інформаційних систем сьогодення, тому ця подія, безумовно, має значення для історії.

Подальший розвиток міжнародних систем був також нерозривно пов'язаний зі зростанням ролі електронних засобів обробки інформації у післявоєнний період. Розвиток трансконтинентальних ліній зв'язку, супутникових технологій та перших комп'ютерних мереж сприяв формуванню умов для появи глобальних інформаційних платформ. Справжній прорив відбувся у 1970-х роках із появою комп'ютерних мереж ARPANET та наступним розвитком інтернету. Детальніше – у 1962 р. Джозеф Ліклайдер, керівник Агентства передових оборонних дослідницьких проєктів США, висловив ідею Всесвітньої комп'ютерної мережі. У 1969 році Міністерство оборони США започаткувало розробку проєкту, який мав на меті створення надійної системи передачі інформації на випадок війни. Агентство запропонувало розробити для цього комп'ютерну мережу. Ця мережа була названа ARPANET. Усі роботи фінансувалися за рахунок Міністерства оборони. І тоді ARPANET почала активно рости й розвиватися, її дедалі ширше почали використовувати вчені з різних галузей науки [4]. На той період це вважалося великим проривом, адже за допомогою цієї мережі було надіслано перше у світі повідомлення, хоча воно й складалось лише з кількох літер. По суті, ARPANET у той час був каркасом, який потім був використаний для створення мережі Інтернет. Цей історичний факт лише підтверджує, що для того, щоб людство створило щось велике, спочатку потрібно зробити лише невеликий крок.

Вже у 2000-х роках розвиток міжнародних інформаційних систем увійшов у фазу масової цифровізації, відбувався розвиток мережі Інтернет, створення електронних реєстрів та посилене розроблення комп'ютерних мереж. Це призвело до того, що інформаційні системи перестали бути вузькоспеціалізованими інструментами та набули характеру повноцінних цифрових елементів.

Цифровізація також сприяла більшому обміну інформацією та координації між державами-членами Європейського Союзу через платформу «Шенгенська інформаційна система» (SIS). SIS діє як центральна база даних для обміну інформацією в реальному часі про розшукуваних осіб, зниклих безвісти, викрадене майно й інші сповіщення, пов'язані з безпекою [5]. Саме SIS є гарним прикладом міжнародної інформаційної системи, адже система має міжнародно-правовий режим функціонування, що означає забезпечення загальноєвропейського інтересу. Користь Шенгенської системи полягає в тому, що інформація оновлюється в реальному часі, до того ж чимало злочинів не охоплюються лише однією країною, тому саме ця система дає змогу знаходити злочинців, які перебувають в інших країнах.

Історичний аспект цього явища показав певну закономірність того, що розвиток міжнародних інформаційних систем відбувався поступово, від простих засобів телеграфного та телефонного зв'язку до складних комп'ютерних мереж із розгалуженою структурою та з подальшим перетворенням на мережу Інтернет. Сучасний етап розвитку характеризується високою динамічністю та масштабні-

стю. Відповідно саме швидкість розвитку формує передумови для нового рівня співпраці між державами в умовах інформаційного суспільства.

Водночас становлення міжнародних інформаційних систем відбулося паралельно з формуванням концепції інформаційного суспільства. Фактично ці два поняття взаємопов'язані. Варто зазначити, що термін «інформаційне суспільство» виник у 1980-х роках (хоча деякі науковці називають навіть 1960 р.) і використовувався представниками футурології, філософії, політології, різних наукових теорій як сутнісна характеристика особливого виду постіндустріального суспільства, у якому вагома роль належить інформації [6].

Поширення такого соціуму було спричинене тим, що наприкінці попереднього століття інформація почала потроху трансформуватися. І важливі дані почали розглядатися радше не як засіб комунікації, а більше як стратегічний ресурс, який визначає економічну й технологічну динаміку розвитку держав. Існує низка наукових підходів до визначення поняття інформаційного суспільства. Деякі з них ґрунтуються на домінуванні знань, інновацій та інформаційних технологій у всіх сферах суспільного життя. До прикладу, В. В. Шемчук також зазначає, що у науковому середовищі розвинулися деякі концептуальні підходи до розуміння інформаційного суспільства. Проте дослідник узагальнив, що інформаційне суспільство – це суспільство, в якому діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій та технологій зв'язку [7].

Але незважаючи на різноманіття наукових підходів, усі вони мають загальну ознаку. Ідея полягає в тому, що в центрі розвитку інформаційного суспільства завжди перебуває інформація, як ключовий елемент, а рівень цифровізації стає показником суспільного прогресу. До того ж у світовій практиці також сформувалася певна кількість моделей розвитку інформаційного суспільства. У теорії виділяють три основні моделі: європейську, американську та азіатську. Основні відмінності зазначених моделей окреслює І. І. Килимник, який визначив, що європейська модель розвитку інформаційного суспільства характеризується соціальною орієнтацією і активним залученням держави та міжнародних інституцій. До того ж ключовою ознакою європейської моделі інформаційного суспільства є варіативність політичної спрямованості програм побудови та розвитку національних складників об'єднаної Європи, зумовлених новою регіональною геополітикою, становленням інформаційної (інтелектуальної) економіки держав, інформаційним законодавством, різними можливостями постіндустріального розвитку. Американська модель, навпаки, спирається більше на приватний сектор, ринкові механізми та комерціалізацію інформаційних послуг, тоді як держава виконує переважно регуляторну функцію. Для азіатської моделі притаманна більш тісна співпраця держави з великими корпораціями та орієнтація на масовий розвиток

цифрових сервісів, спрямованих на задоволення потреб суспільства [8]. Маємо зазначити, що хоча ці моделі мають певні відмінні ознаки, які дають змогу розмежувати їх на різні типи, загальна тенденція їх розвитку все ж демонструє спільний вектор, що характеризується формуванням високотехнологічного, взаємопов'язаного та орієнтованого на знання суспільства. У поєднанні з глобальними тенденціями цифровізації міжнародні інформаційні системи перетворилися вже на ключовий інструмент організації транснаціональних процесів, без якого сучасне інформаційне суспільство фактично не зможе нормально існувати.

Висновки. Міжнародні інформаційні системи є доволі складним феноменом, що відіграє ключову роль у формуванні сучасного інформаційного суспільства. Але це явище має певну відмінність від загального поняття інформаційних систем, зокрема через міждержавний характер та необхідність уніфікації технічних стандартів. До того ж під час детального аналізу була виявлена відсутність нормативного закріплення цього терміна в законодавстві або навіть у науковому середовищі. Така прогалина, безумовно, потребує більш детального розгляду, адже фактично вже існують певні теоретичні та практичні труднощі у формуванні єдиного підходу регулювання цього аспекту. Тому найоптимальнішим рішенням буде подальше наукове опрацювання та нормативне закріплення зазначеного поняття. Також розвиток міжнародних інформаційних систем пов'язаний із формуванням моделей інформаційного суспільства. Європейська, американська та азіатська моделі мають певні відмінні характеристики, але усі вони демонструють спільне прагнення до підвищення ефективності інформаційних потоків і розбудови високотехнологічного світу. Подальше вдосконалення міжнародних інформаційних систем потребує розроблення єдиних міжнародних стандартів обміну даними та уніфікації правових підходів.

Усі ці аспекти визначатимуть ефективність функціонування міжнародного інформаційного простору та рівень розвитку інформаційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 31. Ст. 286.
2. Бутенко Т. А., Сирий В. М. Інформаційні системи та технології: навчальний посібник. Харків: ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. 2020. С. 207.
3. Попов О. П. Історичні засади розвитку інформаційних систем, цифрової сумісності у взаємодії органів публічної влади. *Інвестиції: практика та досвід*. Вип. № 16. 2023. С. 233–238.
4. Чаус І. О. Деякі аспекти історії розвитку комп'ютерних мереж. Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих учених «Трансформація менеджменту в умовах глобальної макроекономічної нестабільності» (м. Миколаїв). 2023. С. 131–133.
5. Левченко І. Заходи цифровізації в контексті міграційної політики XXI ст. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. Вип. №1(21). 2025. С. 43–54.

6. Чередник Л. А. Інформаційне суспільство сьогодення: виклики і проблеми. Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття: матеріали XVI Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Одеса). 2023. С. 158–165.
7. Шемчук В. В. Глобальне інформаційне суспільство: основні підходи та сутністі характеристики. *Міжнародний науковий журнал «Верховенство права»*. 2019. Вип. № 2. С. 117–183.
8. Килимник І.І. Інформаційне суспільство та інформаційна безпека. Нові виклики та шляхи подолання інформаційних загроз. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Вип. № 76(2). С. 53–57.

Olena Pysmenna. International information systems as elements of the information society

The article conducts a comprehensive analysis of international information systems as elements of the formation and gradual development of the information society. The historical stages of the emergence and formation of international information systems are indicated and disclosed, as well as certain differences between international and conventional information systems are outlined. In addition, attention is paid to classification and functional features. The article emphasizes certain problems that arise in the process of functioning of this phenomenon, in particular the issue of regulatory regulation. The concept of information society is also highlighted and its key characteristics are analyzed, namely the dominance of information as a strategic resource, due to the growing role of innovative technologies. The author emphasizes the importance of international information systems as a fundamental basis for the functioning of the information society, which contributes to the development of interstate cooperation. In particular, it is highlighted that currently there are different models of the information society, and their differences are also noted. The article pays special attention to the study of varieties of international information systems and their practical significance for ensuring international stability. The article comprehensively explores the theoretical aspect of the mentioned topic and outlines issues that create certain gaps and require clear and sufficient regulation.

Keywords: *information systems, information society, information technologies, information, digitalization, cyberspace, artificial intelligence, digital competencies, information technologies, information space, digital technologies, security, information security, digital transformation, international information systems.*

УДК 162.6: [340.12]

DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.4

Попов Володимир Юрійович,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0003-3097-7974

ФІЛОСОФІЯ Й АФІНСЬКЕ (НЕ)ПРАВОСУДДЯ

Статтю присвячено дослідженню особливостей давньоафінської демократії та її правової системи у відношенні до філософської діяльності. Велика увага приділяється релігійному підґрунню афінського полісу і засобам його захисту проти т. зв. «безбожництва». Метою статті є аналіз співвідношення правової системи давніх Афін та філософії. На прикладі асебій (переслідувань за релігійні погляди) ми переосмислюємо особливості афінської демократії та вказуємо на недотримання прав людини у царині свободи совісті.

Проведено ретроспективний аналіз головних судових процесів та досудового переслідування в Афінах щодо звинувачування в «безбожництві» або «нечестивості» (зокрема переслідування Анаксагора, Протагора, Сократа, Арістотеля, Теофраста). Особлива увага приділена суду 399 р. до н. е. над Сократом, що став символом обмеженості афінського демократичного правосуддя, яке можна розглядати як неправосуддя. Вказано на політичні аспекти переслідування філософа. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що в демократичних Афінах не існувало принципу невтручання держави в особистісні філософсько-світоглядні переконання, релігію як самостійну сферу людських відносин, як справу свободи совісті людини. Подібні судові процеси не сприяли розвитку філософії в Афінах, хоча вона продовжувала розвиватися та проповідуватися у приватних місцях і за межами полісів. Справжній розквіт афінської класичної філософії розпочинається лише після скасування обмежень на створення нових шкіл, тобто після 307 р. до н. е. Проведений філософсько-правовий аналіз переслідувань філософії в Афінах має непересічне значення для сучасного демократичного правосуддя, яке повинно забезпечити надійну систему гарантій та механізмів захисту прав і свобод людини, зокрема і права свободи совісті.

Ключові слова: правосуддя, філософія, асебія, світогляд, релігія, релігійний злочин, демос, поліс, демократія, права людини, свобода совісті.

Постановка проблеми. Афіни зазвичай розглядаються як «батьківщина» давньогрецької філософії. Саме демократичний устрій Афін, який сприяв критичному мисленню громадян та появі філософської рефлексії, розглядається як тло, на якому з'явилися класичні філософські школи: академіків та перипатетиків, стоїків та епікурейців. З Афінами пов'язується життя та діяльність Сократа, Платона, Арістотеля, Зенона Кітіонського, Епікура, софістів, кініків та неоплатоніків. Жодне з античних міст-полісів не може зрівнятися з Афінами за кількістю філософів, риторів, вчених, які працювали в цьому місті. Водночас Афіни відомі всьому світу як місце незаконного засудження та страти людини-символу всієї європейської філософії – Сократа. Чи було це ганебне несправедливе засудження і страта лише дрібним епізодом у блискучій історії демократичних, освічених Афін, чи це закономірний наслідок «темного» боку афінської демократії та її судової системи? Чи сприяла афінська демократична судова система вільному розвитку філософії, чи навпаки, гальмувала його шляхом переслідування за релігійні вдані «злочини»?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У 2025 р. у Греції відбулася Міжнародна конференція під назвою «Від Асебеї до атеїзму. Дослідження меж релігійності в греко-римському світі від архаїчного періоду до пізньої античності», на якій у багатьох виступах розкривалися проблеми релігійних переслідувань у Давніх Афінах.

Сьогодні найбільш повний огляд та аналіз проблематики засудження / кари за релігійні «злочини» в давньоафінських судах належить польському вченому Якубу Філоніку. У своїй великій статті «Athenian impiety trials: a reappraisal» він на підставі ретельного дослідження матеріалу намагався переосмислити роль звинувачень у «богохульстві» та «нечестивості» в судобігу давніх Афін [1]. До-

статньо важливі аспекти відношення афінського правосуддя до філософії ми знаходимо також у статті австралійської дослідниці Лари О'Салліван [2]. Вагомі моменти щодо афінської асебії висвітлені також у праці італо-британського історика філософії Арнальдо Момільяно [3]. Дослідження Філоніка є предметом уваги таких відомих західних (здебільшого американських) вчених: Ріхард Бауман (Bauman, 2014), Робін Вотерфілд (Waterfield, 2009), Томас Брикхаус та Ніколас Сміт (Brickhouse & Smith, 2002), Джозеф Гербасі (Gerbasì, 2025), Моген Хансен (Hansen, 1995), Дебра Нейлс (Nails, 2006). Джосія Обер (Ober, 2011), Ісідор Стоун (Stone, 1988) та ін. У більш широкому контексті проблема правосудності сократівського судового процесу розглядається Деннісом Сансом у його полеміці з роботами Марти Нуссбаум, у яких вона намагалася «осучаснити» сократівську філософську спадщину.

В українській науковій літературі проблемі давньогрецької філософії й правосуддя присвячено монографію Г. Демиденка (2018), статті А. Богачова (2007) та Р. Ванджурака (2023). Але у численних філософських та правознавчих статтях, монографіях і підручниках можна знайти згадування про цю подію, що давно (мабуть, під впливом значущості платонівської філософії) стала символічним і знаковим моментом у морально-релігійному підґрунті західної культури.

Цей великий масив наведеної літератури з досліджуваної проблематики вказує на її постійну затребуваність і вимоги до її нової інтерпретації в сучасних історичних умовах. Сьогоднішні тенденції розвитку людської цивілізації мають два головні вектори: забезпечення прав і свобод людини незалежно від її релігійних (та філософських) переконань і повернення практик релігійних та ідеологічних переслідувань (мусульманський світ (особливо Іран), сучасна росія, КНДР та інші країни т. зв. «осі зла»). Цивілізаційний вибір, зроблений Україною у 2004 р., підтверджений подіями 2014 р. і освячений численними жертвами під час війни, що ще триває, є вагомим і однозначним свідченням слідування першому вектору. Все це змушує звертатися до давніх подій з огляду на актуальні проблеми нашого часу.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз основних філософсько-правових інтерпретацій співвідношення філософії, релігії та права в давніх Афінах. На прикладі переслідувань за релігійні погляди (зокрема суду над Сократом) ми ставимо за мету переосмислення особливостей афінської демократії щодо дотримання прав людини та обґрунтування необхідності врахування негативного досвіду в сучасній демократичній правовій системі суспільства.

Виклад основного матеріалу. На початку VI ст. до н. е. Афіни були звичайним грецьким полісом, що відрізнявся від інших лише своїми розмірами. Він був одним із найбільших у Греції, а за кількістю населення – першим в Елладі. Як і в більшості міст-держав, афінський демос на той час перебував у залежності від

аристократії, особливо той, що перебував у борговій залежності. Зростання закабалення демосу викликало його невдоволення. Внутрішньополітична ситуація в Афінах стала вибухонебезпечною. Але у 594 р. до н. е. афіняни обрали архонтом-спонімом знаменитого мудреця Солон та надали йому надзвичайні повноваження. Він розпочинає свої економічні та правові реформи. Внаслідок його судової реформи з'являється геліея – суд присяжних, який складався з 6 000 громадян, незалежно від їх майнового стану, які щорічно набиралися шляхом кидання жереба. Державного звинувачення в Афінах не існувало. Його міг висунути будь-який повноправний громадянин, який для цього давав клятву, що говорить правду. Одним із завдань архонта-басилевса було встановити, чи має обвинувачення під собою якісь підстави, і передати справу на розгляд гелії [4].

Навесні третього року 96-ї олімпіади (або 399 р. до Різдва Христового) молодий драматург на ім'я Мелет, трагедії якого жодного разу не були відзначені ні публікою, ні критикою, вручив архонту-басилевсу воскову дощечку, що містила звинувачення проти філософа Сократа: «Це звинувачення склав і, підтвердивши присягою, подав Мелет, син Мелета з дема Пітос, проти Сократа в тому, що “*δεν πίστευε στους θεούς της πόλης, αλλά εισήγαγε καινά δαιμόνια και διέφθειρε με τις διδασκαλίες του του νέους*” (“не вважає богами тих, яких вважає місто, а вводить інші, нові божества; винен у тому, що псує молодь. Покарання – смерть”))» [5, с. 153].

Отже, звинувачення стосувалось насамперед скоєння релігійного злочину («не вважає богами тих, яких вважає місто»). Чи настільки тяжким вважався такий «злочин» у демократичних та, як вважається, толерантних Афінах?

У давній Греції були закони, а були псефізми («декрети»), тобто засоби індивідуального обмеження прав конкретної людини. Коли в керівників держави не знаходилося відповідного закону проти якоїсь людини, вони вводили щодо нього псефізму. Щодо т. зв. «релігійних злочинів» зазвичай застосувалася псефізма Діопіфа. Фанатичний жрець і народний оратор Діопіф у 432 р. до н. е. оголосив злочином асебію (*ἀσεβεία*) – богохульство, розхитування «духовних скреп» афінського суспільства. Ця псефізма була націлена на засудження друга Перікла – філософа Анаксагора, який також займався математикою та астрономією. Він пояснював сонячні і місячні затемнення тим, що Сонце і Місяць – це не боги, а брили, що відірвалися від Землі. Вчення Анаксагора становило серйозну небезпеку для жерців: його ідеї мали популярність серед освічених мешканців Афін.

В античних джерелах міститься кілька версій засудження Анаксагора. Згідно з Плутархом, декрет Діопіфа був спрямований безпосередньо проти Анаксагора, і Перікл, побоюючись за філософа, переконав його ще до суду виїхати з Афін [6, с. 234]. Діоген Лаєртський надає нам чотири різні версії оповіді (2.12–14) про інцидент асебії, пов'язаної з Анаксагором, навіть не намагаючись вирішити, яка з

них може бути правдоподібнішою за іншу. Згідно з розповіддю Сотіона, Анаксагор був звинувачений Клеоном у безбожності, а Перікл його захищав. Потім його засудили до вигнання та штрафу у п'ять талантів. За словами Сатіра, його звинуватив у безбожності та «персидській зраді» Фулідід, а потім заочно засудив до смертної кари. Згідно з елліністичним біографом (не коміком), Гермиппом зі Смірни, Анаксагор вже був у в'язниці, коли Перікл переконав народ у Зборах виправдати філософа, але перший потім покінчив життя самогубством, бо не міг витримати образ. І останнє, але не менш важливе: Ієронім Родоський вважав, що філософа, ослабленого хворобою, виправдали з жалю. Назвавши всі ці варіанти, Діоген Лаертський просто стверджує, що Анаксагор провів свої останні дні в Лампсаку, де й помер [5, с. 150].

Другою жертвою афінського (не)правосуддя був філософ, якого інколи розглядають як найбільшого антагоніста Сократа – софіста Протагора. За Діогеном, Протагора звинуватили в асебії за твердження «Про богів я не можу знати, чи є вони, чи їх немає, тому що дуже багато перешкоджає такому знанню, – і питання темне, і час життя короткий». Філософ був засуджений на вигнання, але втік до суду з Афін. Згідно з Діогеном, його книги через глашатая були конфісковані, а потім спалені на центральній площі [5, с. 410].

Однак Якуб Філоник вважає, що «суд над Протагором, і зокрема розповідь щодо вигнання та публічного спалення книг, видається дуже сумнівною, ... оскільки усі свідчення, які згадують про нього, є пізніми, здебільшого анекдотичними та взаємовиключними» [1, р. 39].

На відміну від попередніх судових процесів щодо асебії, які мають спірну історичність, судовий процес над Алквіадам і його друзями 415 р. до н. е. (тобто за 16 років до процесу над Сократом), яких звинуватили в понівеченні герм та профанації, був добре засвідчений у тодішніх джерелах. Але, як відомо, цей процес було відкладено до повернення Сицилійської експедиції, і він стосувався не якихось філософських поглядів (хоча Алквіад був учнем Сократа), а конкретних «хуліганських» дій.

Будь-яке дослідження засудження за асебію в Стародавніх Афінах не може оминати її найвідомішого судового процесу – переслідування Сократа 399 р. до н. е., з якого ми й розпочали нашу оповідь. Цей процес майже «стенографічно» задокументований сучасниками (Платоном та Ксенофонтом), хоча треба враховувати й певну упередженість авторів, які вбачали у судовому вердикті величезну несправедливість до найсправедливішого з усіх людей (тобто їх улюбленого вчителя – Сократа).

Звинувачення, нагадаємо, полягало в розбещенні молоді та безбожності, або, точніше, у введенні нових богів замість тих, яких визнавало місто. Платон чітко визначає процедуру та звинувачення як ἀσεβείας γραφή (лист про асебію). З «Апо-

логії» Платона ми дізнаємося, що суд відбувся перед дикастами в дикастерії, незначною більшістю Сократа було визнано винним; після доволі нескромної другої промови підсудного переважна більшість засудила його до «громадянської» смертної кари болиголовом (у давнину вважали, що цикутою). Сам Сократ, як зображено в «Апології», постійно говорить з іронією та висміює своїх обвинувачів [7]. Захищаючи Вчителя, Ксенофонт у своїй «*Ἀπολογία Σωκράτους*» стверджував, що Сократ шанував богів, бо приносив їм жертви вдома та на громадських вівтарях [8, р. 17]. Але Платон розумів, що релігійні погляди Вчителя були доволі далекими від тих, яких традиційно дотримувалися афіняни, і насправді могли стати основою для звинувачення у безбожності, особливо за політичних обставин, які цьому сприяли. Варто зазначити, що Сократ у «Апології» Платона не спростовує аргумент про невіру в богів поліса, говорячи, що він їх визнає. Натомість він продовжує стверджувати, що його *δαίμονες* також є богами [7, с. 29].

У своїх діалогах Платон часто протиставляє погляди Вчителя релігійним забобонам афінського демосу, наприклад, стверджуючи, що «експерти», а не неосвічений «натовп», повинні приймати рішення в політичних питаннях, оскільки їм дана виняткова божественна «чеснота». В діалозі «Евтифрон» Платон приписує Сократу висунення своєрідної дилеми: чи є дія благочестивою, тому що її люблять боги, чи її люблять боги, тому що вона є благочестивою? [9, с. 59]. Якщо перше, то добра чи благочестива дія – це все, чого хочуть боги, можливо, включно з діями, які ми зазвичай вважаємо однозначно аморальними. Якщо друге, то добра чи благочестива дія може бути визначена без жодного посилання на богів. Сократ, здається, обирає другу альтернативу, і Добро опиняється вище волі богів [9, с. 62]. Тобто Платон інтуїтивно відчував, що філософська віра Сократа не є тотожною традиційній релігії афінського полісу.

Але звинувачення в асебії проти Сократа виникло не безпосередньо через його «безбожні» промови, хоча останні підготували ґрунт для звинувачення. Його радше судили через роль, яку відіграли його друзі та учні в олігархічному перевороті 404 р. після поразки Афін у Пелопоннеській війні – події, тісно переплетені з його філософськими поглядами.

Тут можна погодитися з Якубом Філоником, що «...переважна більшість, якщо не всі відомі афінські судові процеси за безбожність, можна вважати політичними або політично мотивованими» [1, р. 85]. Це однаково стосується не тільки філософів, але й політиків, жерців, пересічних громадян, про яких ми дізнаємося зі справ про безбожність, що збереглися. Отже, використання релігії в цих судових процесах постає як суто інструментальний захід, що слугує різним формам політичного порядку денного, навіть якщо воно живиться наявними забобонами та страхом. Водночас верховенство спільноти над особистістю в публічній сфері застосовувалося так само, як і скрізь в афінській політичній практиці. Але

подібні процеси відбувалися й у інших містах-полісах і не завжди були суто політичними, тому нам разом з Філоником доводиться відкинути думку відомого італо-британського антикознавця Арнальдо Момільяно про те, що «судові процеси за безбожність були унікальним афінським способом вирішення політичних проблем» [3, р. 566].

В Афінах після Сократа, а також 22 чоловіків, засуджених після подій 415 р., задокументовано з десяток справ людей (більшість із яких не були філософами), яких звинуватили у безбожності, причому лише деякі вироки були виконаними. Всі інші збережені зауваження вказують на більш м'які форми покарання. Більшість обвинувачених покинули Афіни до того, як їхня справа постала перед судом, особливо якщо вони були неафінянами і не ризикували втратити громадянство та майно в Афінах. У IV ст. Фрину, ймовірно, судили за безбожність за допомогою Евфія (прибл. 350 р.), Архія притягнули до суду за ритуальні порушення, а Теориду засудили до смертної кари за виготовлення чарівного зілля (обидва в середині IV ст.). Сестру Лакедемонія (до 345 р.) та Лікурга (330-ті роки) судили та виправдали. Лише два випадки кінця IV ст. стосуються філософів: справа Арістотеля (близько 323 р., втік до суду) та його учня Теофраста (близько 318–17 рр., ймовірно, судили та виправдали) [1, р. 75–76].

Судове переслідування Арістотеля відбулося лише через кілька місяців після смерті його учня Александра Македонського. За пізнішими авторами, Арістотеля звинуватили в низці нечестивих вчинків, включаючи складання «пеана» (пісні, яка мала бути присвячена лише богу, навіть якщо поети четвертого століття почали відхилятися від цього правила та напис у Дельфах для Гермія, правителя Атарнея та Асса та колишнього учня Академії, вбитого двома десятиліттями раніше, який тримав Арістотеля як гостя після смерті Платона. Почувши звинувачення, Арістотель, як кажуть, вирушив у вигнання до Халкіді на Евбеї, але невдовзі після цього там помер [5, с. 254].

Судова справа проти його учня Теофраста взагалі має напіванекдотичний характер. Його звинувачували в поклонінні лише дванадцяти богам. Але переслідування Теофраста за безбожність викликало гнів самих афінян, оскільки він був відомий своїм трактатом «Про благочестя» (Περὶ εὐσεβείας), у якому писав про релігійний та етичний вимір жертвопринесення богам і дорікав цариці Олімпіаді (матері Александра Македонського) за її марнотратство в цій сфері [5, с. 275–276].

Це, мабуть, були останні переслідування за асебію за псефізмією Діопіфа. Однак афінська демократія продовжувала переслідувати філософів, яких підозрювала в антидемократичних або промакедонських симпатіях, хоча ці звинувачення вже позбавлені релігійного складника і мають суто політичний характер. Таким був закон Софокла, сина Амфікліда (якого, зрозуміло, не треба плутати з афінським великим трагіком), прийнятий у 307 р. до н. е. після повалення десяти-

річної тиранії учня Теофраста Деметрія Фалерського. Австралійська історикиня філософії Лара О'Салліван вважає, що цей закон «прагнув підпорядкувати підозрілі філософські школи з їх уявними антидемократичними уподобаннями юрисдикції держави» [2, р. 253]. На відміну від попередніх індивідуальних переслідувань, він був націлений на систематичне придушення філософської діяльності в Афінах. Законом Софокла заборонялося заснування філософської школи без явного дозволу афінських Еклесії та Ареопагу; неотримання цього попереднього дозволу каралося смертю. Закон Софокла є однією з небагатьох задокументованих спроб регулювання філософської освіти в масштабах полісу держави, однак його вплив на афінське філософське суспільство був помітним: багато філософів (зокрема й Теофраст) втекли з міста. На щастя для Афін, закон залишався чинним лише рік. Софокла з Суніону було засуджено переважною більшістю, оштрафровано, а його закон скасовано. Голосування, яке забезпечило скасування закону, стало каталізатором для заснування в цьому місті двох великих філософських шкіл: невдовзі після скасування закону (у 306 р.) Епікур повернувся до рідних Афін, щоб заснувати там свій знаменитий сад, і невдовзі після цього (прибл. у 300 р.) Зенон з Кітіона, засновник стоїчного руху, прибув до міста та почав викладати в Стої Пойкілі [2, р. 255].

Афіни, як місто, в якому стратили першого філософа-мученика Сократа, незважаючи на асебії та втрату геополітичного впливу, чимось приваблює філософів і в III ст. до н. е. стає столицею античної філософії, риторики і мистецтв. Попри історичні перипетії, місто зберігає цей статус і в Римській імперії. Саме в Афінах імператор-стоїк Марк Аврелій заснував 4 кафедри філософії для чотирьох основних філософських шкіл того часу: академічної, перипатетичної, стоїчної та епікурейської, призначивши їм державне утримання. Одна з цих кафедр, що сягає витокami платонівської академії проіснує до 529 року вже нашої ери, коли вона була закрита вже за розповсюдження язичництва в християнській імперії сумнозвісним указом імператора Юстиніана Першого.

Висновки. Існує усталена opinio, що пантеон із кількох десятків богів, якому поклонялися у давній Греції, створював сприятливу атмосферу для утвердження ідеї релігійної терпимості та розвитку філософії. Політеїстичне суспільство було толерантним як до «чужих богів», так і до людей, які їх вшановували. Грецька «народна релігія» не мала чіткого віровчення та догматів із строгою «ортодоксальністю» чи «ексклюзивністю». Водночас вона залишалася культом богів – «захисників поліса», що була справою сім'ї, роду, племені та держави, зокрема Афін.

Античний світ не знав релігії, відокремленої від політики та держави; релігії як автономної сфери людських відносин або справи совісті людини. Декрет про асебію був реакцією поліса на пропаганду софістів та інших філософів-вільнодумців, що підтверджують судові процеси в Афінах над відомими філософами, як

Анаксагор, Протагор, Сократ, Арістотель та інші. Це були політичні процеси систематичного характеру. Очевидно, що вони не сприяли розвитку філософії, яка змушена була розвиватися в інших містах або в приватних, напівтаємних умовах. Лише після скасування закону Софокла з Суніону (307 р. до н. е.) розпочався справжній розквіт афінської класичної філософії.

Список використаних джерел

1. Filonik J. Athenian impiety trials: a reappraisal. *Dike. Rivista di storia del diritto greco ed ellenistico*. 2013. № 16. P. 11–96.
2. O'Sullivan L. The Law of Sophocles and the Beginnings of Permanent Philosophical Schools in Athens. *Rheinisches museum für philologie*. 2002. Vol. 145, № 3–4. S. 251–262.
3. Momigliano A. Impiety in the Classical World. *Dictionary of the History of Ideas / ed. Ph. P. Wiener*. Vol. II. New York, 1973. P. 564–567.
4. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. 3-тє вид., стереотипне. Львів: Видавництво ПП «Магнолія 2006», 2024. 475 с.
5. Діоген Лаєрцій. Життя і думки славнозвісних філософів / пер. Л. Звонська, В. Туренко. Київ: Темпора, 2024. 658 с.
6. Плутарх. Порівняльні життєписи / пер. з д-гр. Й. Кобів, Ю. Цимбалюк. Т. I. Київ: Стилет і Стилос, 2023. 480 с.
7. Платон. Апологія Сократа. *Діалоги* / пер. Й. Кобіва. Київ: Основи, 1999. С. 20–41.
8. Xenophon. *Memorabilia* / Tr. A. L. Bonnette. Ithaca: Cornell University Press, 1994. XXVIII, 170 p.
9. Платон. Евтифрон. *Діалоги* / пер. Т. Лучука. Київ: Основи, 1999. С. 54–68.

Volodymyr Popov. Philosophy and Athens (in)justice

The article is devoted to the study of the features of ancient Athenian democracy and its legal system in relation to philosophical activity. Much attention is paid to the religious basis of the Athenian polis and the means of its protection against the so-called “godlessness”. The purpose of the article is to analyze the relationship between the legal system of ancient Athens and philosophy. Using the example of asebia (persecution for religious views), we rethink the features of Athenian democracy and point out the failure to observe human rights in the area of freedom of conscience.

A retrospective analysis of the main trials and pre-trial prosecutions in Athens on charges of “godlessness” or “impiety” (in particular, the persecution of Anaxagoras, Protagoras, Socrates, Aristotle, Theophrastus) is carried out. Special attention is paid to the trial of 399 BC over Socrates, who became a symbol of the limitations of Athenian democratic justice, which can be viewed as injustice. The political aspects of the persecution of the Philosopher are indicated. Based on the analysis, it is concluded that in democratic Athens there was no principle of non-interference of the state in personal philosophical and ideological beliefs, religion as an independent sphere of human relations, as a matter of freedom of conscience. Such trials did not contribute to the development of philosophy in Athens, although it continued its research and preaching in private places and outside the polis. The real flowering of Athenian classical philosophy begins only after the abolition of restrictions on the creation of new schools, that is, after 307 BC. The philosophical and legal analysis of the persecution of philosophy in Athens is of extraordinary importance for modern democratic justice, which must provide a reliable system of guarantees and mechanisms for the protection of human rights and freedoms, including the right to freedom of conscience.

Keywords: justice, philosophy, asebia, worldview, religion, religious crime, demos, polis, democracy, human rights, freedom of conscience.

*Стаднік Ірина Василівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-8047-3697*

ГЕНЕЗИС ТА СУТНІСТЬ ПРАВОВОЇ ПАРАДИГМИ В КОНТЕКСТІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Статтю присвячено дослідженню категорії «правова парадигма» та доцільності її використання щодо верховенства права. Метою статті є узагальнення основних підходів до визначення сутності правової парадигми як наукової категорії, простеження її еволюції та обґрунтування взаємозв'язку з принципом верховенства права. Проведено ретроспективний аналіз основних етапів еволюції концепту «парадигма», що виступає родовою категорією щодо поняття «правова парадигма». Особливу увагу приділено комплексності та багатоаспектності правової парадигми, її значенню для юридичної науки та практики. Відповідно надано характеристику правової парадигми як панівної системи правових ідей, концепцій, теорій критеріїв та методів, що забезпечує пізнання правової реальності та вирішення світоглядних проблем. Окремо наголошується на соціальній природі правової парадигми, що зумовлює її специфічні характеристики та значення для правової реальності, а також роль у вирішенні практичних проблем правотворчості і правозастосування. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що панівний на рівні правової ідеології тип праворозуміння визначає парадигму пізнання правових явищ, їх зміст і функціональне призначення. Відповідно підтримується ідея залежності змісту верховенства від типу праворозуміння. Визнається складність класифікації верховенства права як правової парадигми. Зазначено, що у сучасних цивілізованих правових системах верховенство права за ступенем впливу на юридичну практику є панівною парадигмою. Однак за характером сприйняття реальності верховенство права може бути одночасно охарактеризоване як синергетична (забезпечує більший ефект у досягненні справедливого порядку, ніж проста сума ефектів дії кожного з його елементів) та глобалізаційна (є універсальною основою розвитку цивілізованих правових систем) парадигма. Звернуто увагу, що конституційне закріплення принципу верховенства права зумовило кардинальні зміни у розвитку правової системи на всіх рівнях, які можна охарактеризувати як парадигмальний зсув. Наголошено на необхідності практико-орієнтовного підходу до дослідження верховенства права як парадигми взаємодії людини, держави та суспільства у правовій системі, що сприятиме більш глибокому розумінню перспектив її розвитку.

Ключові слова: *верховенство права, парадигма, парадигмальний зсув, права людини, правова парадигма, правова система, правовий принцип, раціональність, тип праворозуміння, юридичний позитивізм.*

Постановка проблеми. Загальною тенденцією розвитку сучасної юриспруденції, як видається, є активне інтегрування понятійного апарату та теоретичних моделей, обґрунтованих у галузях науки, далеких від власно правових досліджень, що зумовлює необхідність їх критичного осмислення та верифікації для правових цілей. До таких, зокрема, належить поняття «парадигма», що останніми роками активно використовується у правових дослідженнях як на рівні загальної

теорії права [див. 1; 2; 3; 4 та ін.], так і у галузевому правознавстві [див.: 5; 6 та ін.]. З огляду на це В. С. Пазенюк цілком обґрунтовано вказує на два ключові моменти щодо вживання цього поняття: 1) необхідність і доцільність, «коли йдеться про загальнометодологічні засади світосприймання, їхній перегляд, аж до радикальної заміни»; 2) загрозу перетворення його на штамп, «використання якого може сприйматися як ознака зіпсованого філософського смаку» через занадто широке і часто невинуватене вживання [1, с. 11]. Відтак постає питання виправданості використання категорії «парадигма» в процесі дослідження основ сучасної юриспруденції, зокрема детермінації верховенства права, його впливу на розвиток правової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні створено значну теоретичну базу для подальших досліджень парадигмальних основ права. Так, дослідженню поняття та сутності парадигми як наукознавчої категорії присвятили свої роботи О. О. Маруховська-Картунова, Л. Кокрейн (*L. Cochrane*), Т. С. Кун (*T. S. Kuhn*), Г. А. Сенкевич, А. В. Фурман, Р. Чейф (*R. Chafe*) та інші. Особливості та значення правових парадигм стали предметом дослідження О. М. Бикова, В. Б. Гдичинського, Ж. В. Завальної, С. Лещук (*S. Leszczuk*), А. В. Мурзановської, М. В. Старинського та інших. Верховенству права присвятили свої наукові розвідки А. Дайсі (*A. V. Dicey*), Т. Р. С. Аллан (*T. R. S. Allan*), С. П. Головатий, Р. Дворкін (*R. M. Dworkin*), Й. Мьоллер (*J. Møller*), С.-Е. Скаанінг (*S.-E. Skaaning*), П. М. Рабінович, Б. Таманага (*B. Tamanaha*), Л. Л. Фуллер (*L. L. Fuller*) та інші. Водночас відсутній комплексний теоретико-правовий аналіз взаємозв'язку між основними правовими парадигмами та змістом і функціональним призначенням верховенства права у правових системах. Викладене підтверджує актуальність обраної теми дослідження, що й зумовило її вибір.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення основних підходів до визначення сутності правової парадигми як наукової категорії, простеження її еволюції та обґрунтування зв'язку з принципом верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Дослідження категорії «правова парадигма» має ґрунтуватися на її «генетичному» зв'язку з родовим поняттям парадигми. І першим кроком на цьому шляху, як видається, повинно стати звернення до етимології та еволюції останнього. Водночас формат наукової статті передбачає лише стислий огляд результатів наукових розвідок щодо історії його походження та розвитку, семантичних змін та сучасного змісту, і зосередженість виключно на тих висновках, які безпосередньо сприяють досягненню поставленої мети дослідження.

Етимологічно слово «парадигма» є запозиченням пізньолатинського слова *paradigma*, яке походить від грец. *παράδειγμα* – «взірець», «модель», «приклад» [8, с. 289]. Еволюція цього поняття як наукової категорії відбувалась поетапно, що зумовило його трансформацію та концептуалізацію.

Як зазначається у літературі, за часів античності та середньовіччя цим поняттям описували взаємодію фізичного (реального) та надфізичного (духовного) світів, де другий світ зазвичай слугував за парадигму для першого. Так, Платон використовував його для опису Ідей або Форм як доконечних взірців для реального існування, як певний прообраз творіння космосу та побудови світопорядку [9, с. 465; 1, с. 60]. Окремі ж дослідники віддають першість у використанні «парадигми» (парадейгми) як наукового терміна Арістотелю, у логіці якого вона є синтезом дедукції та індукції, оскільки мислення проходить шлях «від одиничного до одиничного через загальне», тобто фактично втілює умовивід за аналогією, де «вихідні одиничні факти є взірцевими для розуміння тих одиничних фактів, про які йдеться у висновку, і які необхідно пояснити» [10, с. 50–52]. Розуміння парадигми як взірця, ідеального зразка (моделі), ідеальної сутності буття репрезентує онтологічний етап розвитку цього концепту.

Із середини XVII – на початку XVIII ст. сфера наукового використання терміна «парадигма» інтердисциплінарно розширюється, охоплюючи насамперед лінгвістику та натурфілософію (зокрема фізику). Так, у лінгвістиці цим терміном позначали набір нормативних форм граматичного аналізу (опису) мови, зокрема відмінювання іменників, дієслів тощо. Натомість Г. Х. Ліхтенберг (*G. C. Lichtenberg*) позначав терміном «*paradeigma*» аналітичну ідею, згідно з якою ланцюг пояснень у фізиці будується навколо певних фундаментальних модулів пояснення (*paradeigmata*) [1, с. 60]. Цей період характеризується певним звуженням розуміння парадигми як взірця відмінювання слів або наслідування, що дає підстави охарактеризувати його (з великою часткою умовності) як лексичний.

Незважаючи на таку довгу історію використання категорії «парадигма», її узагальнення як фундаментального поняття методології науки і відповідно введення у науковий обіг філософії науки пов'язують із творчим доробком Г. Бергманна (*G. Bergmann*). Ключовим елементом його концепції стало розуміння парадигми як зразка досконалого (ідеального) наукового знання (на прикладі Беркліанського аналізу) [11, с. 165; 12, с. 120] або схеми проведення відповідного філософського аналізу, функціональне значення якої проявляється в уточненні фундаментальних ідей про науку, здатності виступати методологічним інструментом, справжнім джерелом або потужним стимулом для формування наукових ідей, а також засобом перетворення закону на потужну теорію [12, с. 101–104, 159]. Це дало старт епістемологічному етапу еволюції цього концепту, що характеризується зміщенням фокусу на процес пізнання парадигми як філософсько-методологічної категорії, межі її застосування та критерії істинності.

Класичним на цьому етапі стало обґрунтування Т. С. Куном методологічної концепції парадигми, різні аспекти якої неодноразово аналізувалися у літературі. У контексті цього дослідження на особливу увагу заслуговують його умовиводи

щодо: 1) розуміння парадигм як універсально визнаних наукових здобутків, що на певний час забезпечують зразки (моделі) проблем та рішень для спільноти практиків; 2) виокремлення в якості сутнісних характеристик, що зумовлюють перетворення досягнення на парадигму, безпрецедентності (*unprecedented*) як здатності відвернути стійку групу послідовників від конкуруючої моделі наукового дослідження, та відкритості (*open-ended*) як залишення безлічі проблем, що потребують вирішення; 3) визнання набуття парадигми ознакою зрілості будь-якої наукової галузі [13, с. 10, 11].

Започаткований Т. С. Куном підхід знайшов розвиток у визначенні парадигми як сукупності теоретико-методологічних установок [14, с. 25] або інтегральної характеристики будь-якої науки в конкретну історичну епоху, що охоплює: символічні узагальнення (формалізовані компоненти теорії); картину світу (модельні уявлення, образи об'єктів науки); загальноприйняті у товаристві вчених методологічні вимоги та ціннісні орієнтації; поширені в науковій спільноті зразки опису, пояснення, базисні приклади розв'язання [5, с. 62–63]. Піддавши методологічному аналізу логіко-змістове наповнення кунівського підходу, А. В. Фурман узагальнив визначення парадигми «як панівної системи ідей, і теорій, норм, методів і критеріїв дослідницької діяльності, котра дає змогу вченим, а з їх допомогою та через інститути науки і культури всьому суспільству, отримати певне бачення світу і місця у ньому людини, уможливорює відносно успішне вирішення світоглядних і повсякденних суспільних завдань та проблем, слугує еталоном наукового мислення і пошукової діяльності» [15, с. 73]. Не виходить за межі класичного підходу і аналіз парадигми як наукознавчої категорії, яка має вищий методологічний статус та позначає певну цілісність і конкретне сполучення головних «параметрів» знання: філософсько-світоглядних і ціннісних, епістемологічних і методологічних, оскільки врешті-решт, йдеться про зразок рішення наукової проблеми, що проявляє «вершину» наукового «айсберга» [16, с. 173].

Зі свого боку Н. Андрейчук обґрунтувала полісемічність терміна «парадигма», яким може позначатись: 1) ідея, що слугує основою для створення світу буття (в античній філософії); 2) стандартний або типовий приклад; 3) особливий формат наукових досліджень (структурно охоплює ідеологію досліджень, шляхи формування та упорядкування знань і програми досліджень, критерії оцінювання та інтерпретацію результатів досліджень); 4) теорія (або модель постановки проблем), що прийнята як зразок розв'язання дослідницької задачі. Не можна не погодитися з авторкою, що спільною семантичною ознакою зазначених підходів є визнання парадигми первинною основою, яка задає параметри для наслідування, чим і забезпечується семантична цілісність цього терміна [17, с. 256–257].

Позиція І. Скакуна щодо тріади ключових аспектів наукової парадигми (наукового світогляду як узагальнення раціонального устрою природи; дисцип-

лінарної матриці як системи переконань цінностей та засобів, навколо якої об'єднуються науковці; загальноновизнаного взірця як сукупності методів вирішення наукових головоломок) може слугувати відправною точкою для визнання її комплексного характеру. В контексті верховенства права доцільно підтримати його висновки щодо «прагнення людини впорядкувати наявну систему знань, уявлень та поглядів про світ» як визначального фактора формування світоглядної парадигми та антропоцентричних констант (констант людської природи та сутності) як рушійних сил динаміки парадигми наукового знання [18, с. 104–105].

Окремо варто зазначити спроби науковців здійснити класифікацію парадигм. Зокрема, висловлюється ідея поділу парадигм сучасної науки на загальнонаукові (визнані всім співтовариством і суспільною свідомістю, незалежно від галузі знань), спеціалізовані (теоретична основа різних галузей знання) та локальні (є відбитком специфічного пізнання і застосування загальнонаукових парадигм та приватних парадигм певної цивілізації) [16, с. 174]. Видається, що класифікація парадигм, їх поділ на види за конкретно визначеними критеріями сприятиме більш глибокому пізнанню їх сутності. Водночас запропонований підхід потребує більшої визначеності щодо критеріїв такого поділу, оскільки видається недоречним ставити в один ряд загальнонаукові та спеціалізовані (розрізняються за дисциплінарним поширенням) і локальні (своєрідною ознакою є цивілізаційний вимір) парадигми. Радше поряд з останніми повинні стояти глобальні (глобалізаційні) парадигми як загальноновизнані світовим науковим співтовариством.

Викладене окреслює загальні сутнісні характеристики парадигми насамперед з позиції філософії науки. Водночас використання цієї категорії у юриспруденції має свою специфіку. Цікаво, що Т. С. Кун проводив аналогію між парадигмою та судовим рішенням у системі загального права як об'єктами для подальшої артикуляції та специфікації за нових або більш суворих умов. Водночас він відносив право до сфери, сенсом існування (*raison d'être*) якої є зовнішня соціальна потреба, і на цій підставі відмежовував його від справжньої науки [13, с. 19, 23], внаслідок чого його концепція парадигми не поширюється на соціогуманітарну науку загалом і юриспруденцію зокрема. Сучасні розвідки (як видається, цілком обґрунтовано) доводять соціальне призначення поняття «парадигма» і доцільність його поширення на соціокультурний науковий простір. Відповідно системно-структурний вимір парадигми охоплює соціально-психологічні та етичні правила і норми функціонування наукової діяльності, що репрезентують особливості стану та розвитку існуючого соціуму. За такого підходу під соціальною парадигмою розуміється «сукупність переконань, цінностей і техніко-технологічних засобів, прийнятих у суспільстві і таких, що забезпечують існування й нормальне функціонування соціальних інститутів» [1, с. 61]. Зі свого боку, М. Г. Тур до основних особливостей пристосування поняття «парадигма» до соціогуманітарного

знання відносить: 1) високий рівень теоретичної абстракції та відповідну суб'єктивізацію у розумінні поняттєво-категоріальної структури, що призводить до втрати строгості природничо-наукового мислення; 2) евристичні можливості, що характеризуються домінуванням метааналітичного підходу (спрямування на структурацію форм та моделей існування відповідних феноменів духовності та соціального життя) над проєктивно-програмуючим; 3) доцільність обмеження суто епістемологічним контекстом, ключовим сенсом якого є методологічна матриця (концептуальна схема) як єдність усталеної сукупності теоретичних узагальнень, концептуальних ідей, методологічних підходів та ціннісних настанов [19, с. 209–210]. Оскільки ж соціальна (в широкому розумінні [див. 20, с. 17–20]) природа права не викликає заперечень, і правові парадигми є різновидом соціальних (поряд із політичними, культурними тощо), а також з огляду на міждисциплінарний характер «парадигми», видається можливим поширити ці висновки на філософсько-правову сферу.

Водночас щодо використання цієї категорії у правових дослідженнях простежуються дві суперечливі тенденції: з одного боку, надмірна абстрактність і відсутність конкретизації змісту, а з іншого – множення сенсів, якими навантажують цю категорію у філософсько-правовому дискурсі. Зокрема, у юридичній літературі обґрунтовується розуміння правової парадигми як:

- пануючої у суспільстві світоглядної настанови індивідуальної і соціальної оцінки права при вирішенні наукових і практичних проблем правозастосування [1, с. 63];

- висхідних положень, що напрацьовуються і на які спирається правознавство, які створюють певне бачення реальності, детерміноване як об'єктом наукових уподобань учених-правників, так і покладеними в основу діяльності принципами, цінностями, настановами, стереотипами, сукупністю поглядів, нормами правової етики тощо [2, с. 698–699];

- сукупності ідеалізованих елементів правової дійсності (принципів пізнавальної діяльності, теоретико-методологічних конструкцій, ціннісних філософсько-правових настанов і концепцій), які використовуються членами правового наукового співтовариства беззастережно і одностайно та які становлять фундамент діяльності таких правових наукових співтовариств із набуття правових знань, і створюють певне бачення правової дійсності й праворозуміння, детермінують еволюційну фазу формування правової системи, ґрунтуючись на концепції «дух часу» [3, с. 54].

Водночас у науково-правовому дискурсі можна зустріти конструкції «вольова парадигма людини», «фактологічна парадигма правових досліджень» [4, с. 18, 19], інтерпретативна парадигма, системна парадигма [5], «ідеологічна парадигма». Остання напряму пов'язується з верховенством права та визначається як

ідеальна модель «взаємодії права та держави, яка формується на основі загального сприйняття членами суспільства базових правових цінностей і фундаментальних знань з метою забезпечення обмеження державної влади, захисту прав і свобод людини від свавільного втручання держави (її органів) на основі законності та справедливості» [21, с. 21].

З огляду ж на наявні підходи до класифікації правових парадигм [1, с. 62] більш глибокому розумінню функціонального призначення верховенства права у динаміці правових систем сприятиме його оцінка як панівної (за ступенем впливу на юридичну практику) парадигми. Водночас складна природа верховенства права утруднює його класифікацію за іншими критеріями. Так, за характером сприйняття реальності, що межує з правом, верховенство права можна охарактеризувати як синергетичну парадигму, оскільки воно є більшим за просту сукупність елементів, злагоджена «співпраця» яких забезпечує більший ефект у досягненні справедливого порядку, ніж проста сума ефектів дії кожного з цих елементів (законності, правової визначеності, недопущення дискримінації, незалежного та неупередженого правосуддя тощо) окремо. З іншого боку, як частина тріади загальнолюдських цінностей, верховенство права може бути віднесене до глобалізаційної парадигми, що є універсальною основою розвитку сучасного цивілізованого світу (цивілізованість у даному випадку вимірюється цінністю людини, її прав і свобод). Поділ правових парадигм за типами праворозуміння на природно-правову, позитивістську, соціологічну, комунікативну, лібертарно-юридичну зумовлює існування різних підходів до верховенства права (насамперед формального та змістовного), які були неодноразово висвітлені у науковій та навчальній літературі [див. 22; 23; 24]. У контексті цього викликає зацікавленість позиція О. С. Мельничук, яка визнає близькість (але не рівність) методологічних парадигм і типів праворозуміння. Розуміючи парадигму, з одного боку, як «наукову картину світу, що базується на певному типі раціональності та претендує на ... універсальне значення» в межах певної науки, а з іншого боку, як «засіб постановки та вирішення завдань», тобто «певний вибір картини світу», вона розглядає тип праворозуміння як певну «картину світу» у юриспруденції, що створює основу визначення права та держави, їх мети, завдань, функціонування тощо [25, с. 9–10]. Зі свого боку, С. І. Алаїс наголошує, що «саме тип праворозуміння визначає парадигму (сміслову модель, взірць) пізнання правових і державних явищ» [26, с. 16, 181], до яких належить і верховенство права. Водночас надмірна теоретизація цього питання є небезпечною, оскільки може сформулювати хибне уявлення про типи праворозуміння як суто академічне поняття, що не має практичного значення. Проте поширення у суспільстві певного типу праворозуміння (природно-правового, позитивістського, соціологічного тощо) та втілення його у правовій ідеології задає вектор розвитку всієї правової системи. Так, панування юридич-

ного позитивізму на рівні правової ідеології призводить до абсолютизації ролі держави, ототожнення права з наказами держави, виняткової цінності правопорядку (що сприймається як синонім законності), що «є перешкодою на шляху побудови громадянського суспільства та правової держави, де права людини визнаються найвищою соціальною цінністю, є природними і невідчужуваними» [27, с. 10–11]. Водночас зміни у правовій ідеології завжди мають наслідком якісні зміни в усіх елементах правової системи, що дає змогу говорити про парадигмальний зсув як «зміну системи координат» у правовому полі. Яскравим підтвердженням цього є практика повоєнної Німеччини, яку Г. Радбрух (*G. Radbruch*) охарактеризував як повсюдну боротьбу проти юридичного позитивізму як у вимірі законного неправа, так і надзаконного права [28, с. 107]. Аналогічним за значенням можна вважати визнання на конституційному рівні верховенства права основоположним принципом (ст. 8 Конституції України), оскільки це підтвердило відповідний цивілізаційний вибір та викликало кардинальні зміни у розвитку правової системи України. І незважаючи на різницю у часі та обставинах, що спричинили такі зміни, їх об'єднує повернення до прав людини як «вищих за писане право», «невід'ємних та споконвічних, що відмовляють у чинності злочинним наказам нелюдських тиранів» [28, с. 106]. Це дає підстави для уточнення, що тип праворозуміння може виступати парадигмою визначення змісту, функціонального призначення та співвідношення правових явищ (зокрема і верховенства права) лише за умови панування на рівні правової ідеології.

Характерною рисою правової парадигми визнається її особливий зв'язок із раціональністю: зміна парадигми має наслідком зміну раціональності [1, с. 61]. Водночас окремі автори до типологічних рис раціональності відносять: цілепокладання; вільний, усвідомлений вибір ефективних засобів досягнення мети; наявність затребуваного суспільством результату (так звані основні або структурно-змістовні риси); відповідність результату та засобів його досягнення прийнятним у суспільстві нормам загальнолюдської моралі й етики; законовідповідність засобів і результату; синтез універсального та індивідуального, динамічність (відображають стан середовища, що є формоутворювальним для першої групи рис) [29]. Вплив верховенства права як основоположного правового принципу на юридичну раціональність, зокрема її аксіологічний складник (зміну системи цінностей та їх ієрархії), лише підтверджує гіпотезу щодо його характеристики як парадигми функціонування та розвитку правової системи.

Висновки. Отже, проведений аналіз зумовив низку умовиводів щодо сутності та еволюції правових парадигм, їх впливу на формування змісту принципу верховенства права. По-перше, генетичний зв'язок правової парадигми з родовим поняттям «парадигма» дає підстави для її характеристики як панівної системи правових ідей, концепцій, теорій критеріїв та методів, що забезпечує пізнання

правової реальності та вирішення світоглядних наукових проблем. Водночас соціальна природа права зумовлює специфічні характеристики правової парадигми, що розкривають її значення для правової реальності та вирішення практичних проблем правотворчості і правозастосування. По-друге, визнається залежність між типом праворозуміння та змістом верховенства права. Водночас підтверджується гіпотеза щодо характеристики цих явищ як парадигм, які визначають вектор розвитку правової системи та викликають парадигмальні зсуви у випадку їх визнання (панування) на рівні правової ідеології. Зокрема, у сучасному цивілізованому світі верховенство права є панівною парадигмою, що одночасно може бути охарактеризована як синергетична та глобалізаційна. По-третє, наголошується на необхідності практико-орієнтовного підходу дослідження верховенства права як парадигми взаємодії людини, держави та суспільства у правовій системі, що сприятиме більш глибокому розумінню перспектив розвитку останньої. З огляду на складність піднятих питань та їх інтердисциплінарний характер необхідно визнати перспективність подальших досліджень верховенства права як парадигмальної основи функціонування правової системи.

Список використаних джерел

1. Старинський М. В., Завальна Ж. В. Парадигми в праві: реальність сучасної юридичної науки. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 1. С. 58–64. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.01.8.
2. Биков О. М. Правова парадигма у теорії права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 696–699. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.05.124.
3. Скоморовський В. Б., Гдичинський В. Б. Загальнотеоретичний контекст поняття «правової парадигми». *Правничий вісник Університету «КРОК»*, 2018. № 30. С. 50–55.
4. Ященко В. А., Балинська О. М. Методологічна парадигма сучасної правової науки в Україні. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 4(10). С. 12–20. DOI: 10.32518/2617-4162-2020-4-12-20.
5. Мурзановська А. В. Парадигми: сутність, поняття та значення в методології кримінально-процесуальної науки. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2023. Т. 33. С. 58–65. DOI: 10.32782/npuola.v33.2023.8.
6. Француз А. Й., Головата Н. В. Теоретико-правові парадигми регулювання банкрутства. *Legal Bulletin*. 2022. № 6. С. 24–27. DOI: 10.31732/2708-339X-2022-06-24-27.
7. Пазенок В. С. До проблеми становлення сучасної світоглядної парадигми. *Наукові записки НаУКМА. Том 20: Філософія та релігієзнавство*. 2002. С. 10–19.
8. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 4: Н–П / ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова та ін.; уклад.: Р. В. Болдирев, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко та ін.; НАН України; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 2003. 657 с.
9. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. VI, 742 с.
10. Шепетяк О. Еволюція терміну «парадигма» та його значення у філософії. *Парадигма sacrum & profanum в літературі та культурі*: збірник наукових праць: матеріали Міжнародного науково-практичного семінару. Дрогобич: Посвіт, 2009. С. 50–58.

11. Bergmann G. *The Metaphysics of Logical Positivism*. New York, London, Toronto: Longmans Green and Co., 1954. X, 341 p.
12. Bergmann G. *Philosophy of Science*. Madison: University of Wisconsin Press, 1957. XIV, 181 p.
13. Kuhn T. S. *The structure of scientific revolutions*. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1962. XIV, 212 p.
14. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. *Методологія наукових досліджень: підручник*. Харків: Право, 2019. 368 с.
15. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. № 3. С. 72–85.
16. Сенкевич Г. А., Хілько А. С., Аксьонов О. І. Теорія наукових парадигм як модель і методологія наукового знання. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2021. Т. 32(71), № 1. Ч. 3. С. 168–174. DOI: 10.32838/2710-4656/2021.1-3/29.
17. Андрейчук Н. Парадигма як термін. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2008. № 620. С. 254–257.
18. Скаун І. Динаміка парадигм людиномірності наукового знання. *Релігія та Соціум*. 2013. № 2(10). С. 104–108.
19. Тур М. Г. Дикурс парадигмальності філософсько-історичного знання: спроба метааналізу. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 96. С. 205–211.
20. Стаднік І. В. *Механізм правового регулювання господарських відносин: теоретико-юридичний аспект: монографія*. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 236 с.
21. Стаднік І. В., Краковська А. Є. Верховенство права як ідеологічна парадигма цивілізованої держави. *Право і суспільство*. 2020. № 6. Ч. 1. С. 17–22. DOI: 10.32842/2078-3736/2020.6.1.
22. Цувіна Т. А. Формальні та субстантивні концепції верховенства права в сучасному дискурсі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 197–203. DOI: 10.32849/2663-5313/2020.11.34.
23. Tamanaha B. *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
24. Стаднік І. В. *Верховенство права: навчальний посібник*. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2023. 104 с.
25. Мельничук О. С. *Методологічні парадигми та принципи сучасного права та держави. Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці: матеріали Всеукр. круглого столу онлайн присвяч. 25-річчю Національного Університету «Одеська юридична академія» та 175-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 25 листоп. 2022 р.)*. Одеса: Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», 2022. С. 9–13.
26. Алаіс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2003. 203 с.
27. Стаднік І. В., Бондар А. С. Права людини в контексті юридичного позитивізму. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 2. С. 3–12. DOI: 10.31558/2518-7953.2019.2.1.
28. Radbruch G. Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristenzeitung*. 1946. Jg. 1, № 5. S. 105–108.
29. Кратт О. А., Дєєва Л. Г. Раціональність як інструмент наукового пізнання економічних процесів і явищ. *Економічний вісник Донбасу*. 2007. № 4(10). С. 49–53.

Iryna Stadnik. Genesis and Essence of the Legal Paradigm in the Context of the Rule of Law

The article is devoted to the analysis of the category of “legal paradigm” and the justification of its use in relation to the Rule of Law. The purpose of the article is to generalize the main approaches to defining the essence of the legal paradigm as a scientific category, to trace its evolution, and to substantiate its interconnection with the principle of the Rule of Law. A retrospective analysis was conducted on the main stages of the evolution of the concept of “paradigm”, which serves as the generic category for the concept of “legal paradigm”. Particular attention is paid to the complexity and multifaceted nature of the legal paradigm, and its significance for legal science and practice. Accordingly, the legal paradigm is characterized as a prevailing system of legal ideas, concepts, theories, criteria, and methods that provides for the cognition of legal reality and the solution of philosophical problems. Special emphasis is placed on the social essence of the legal paradigm, which determines its specific characteristics and significance for legal reality, as well as its role in solving practical problems of law-making and law enforcement. Based on the conducted analysis, it is concluded that the prevailing type of legal comprehension (or legal understanding) at the level of legal ideology determines the paradigm for the cognition of legal phenomena, their content, and functional purpose. Accordingly, the idea of the dependency of the Rule of Law’s content on the type of legal comprehension is supported. The difficulty in classifying the Rule of Law as a legal paradigm is acknowledged. It is noted that in modern civilized legal systems, the Rule of Law is the dominant paradigm in terms of its degree of influence on legal practice. However, by the nature of its perception of reality, the Rule of Law can be simultaneously characterized as a synergistic paradigm (ensuring a greater effect in achieving a just order than the simple sum of the effects of each of its elements) and a globalization paradigm (serving as the universal basis for the development of civilized legal systems). Attention is drawn to the fact that the constitutional entrenchment of the principle of the Rule of Law has led to cardinal changes in the development of the legal system at all levels, which can be characterized as a paradigm shift. Emphasis is placed on the need for a practice-oriented approach to the study of the Rule of Law as a paradigm of interaction between the individual, the state, and society within the legal system, which will contribute to a deeper understanding of the prospects for its development.

Keywords: *rule of law, paradigm, paradigm shift, human rights, legal paradigm, legal system, legal principle, rationality, type of legal comprehension, legal positivism.*

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 349.2:331.104:351.77
DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.6

*Гуцуляк Олена Ігорівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-7639-9551*

СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА БЕЗПЕЧНІ Й ЗДОРОВІ УМОВИ ПРАЦІ

Статтю присвячено дослідженню соціального діалогу як ключового правового інструменту реалізації конституційного права працівників на безпечні й здорові умови праці. У роботі показано, що безпека праці є складником права на охорону здоров'я та однією з фундаментальних конституційних цінностей, від якої залежить стан здоров'я нації, стійкість суспільства та спроможність держави виконувати свою соціальну функцію, особливо в умовах пандемії, воєнного стану та збройної агресії проти України. Проаналізовано міжнародні стандарти МОП та європейські підходи до формування політики охорони праці, а також сучасний стан національного законодавства, включаючи правове регулювання соціального діалогу, зміст колективно-договірних механізмів та діяльність тристоронніх соціально-економічних рад. Доведено, що ефективність реалізації права на безпечні умови праці значною мірою залежить від реального функціонування діалогу між державою, роботодавцями та працівниками, який забезпечує баланс інтересів, сприяє зниженню професійних ризиків і створює засади сталого розвитку. Зроблено висновок, що модернізація системи соціального діалогу є необхідною передумовою зміцнення гарантій охорони праці та підвищення рівня захищеності працівників у сучасних кризових умовах.

Ключові слова: *соціальний діалог, соціальні партнери, соціальна правова держава, європейська соціальна модель, конституційно-правові засади, право на безпечні і здорові умови праці, право на охорону здоров'я, права людини, сталий розвиток, соціальна політика, адаптація законодавства України.*

Постановка проблеми. Право працівника на безпечні й здорові умови праці належить до фундаментальних прав людини, що має конституційне підґрунтя та комплексний міжгалузевий характер. У сучасних умовах трансформації трудового законодавства, воєнного стану та євроінтеграційних процесів саме забезпечення цього права дедалі частіше розглядається не лише як елемент охорони праці, а як складова частина ширшої гарантії – права кожної особи на охорону здоров'я. Відповідно до ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я [1], держава зобов'язана забезпечувати населенню безпечні і здорові умови праці, що інтегрує сферу трудового права у площину публічної політики охорони здоров'я.

У науковій доктрині відзначається, що досягнення реальних гарантій охорони праці є неможливим без ефективної взаємодії між державою, роботодавцями та працівниками. Саме тому в Україні, як і в європейській практиці, центральне місце у формуванні політики охорони праці займає соціальний діалог – інституціоналізований процес узгодження інтересів сторін соціально-трудоких відносин. На відміну від раніше вживаного поняття «соціальне партнерство», термін «соціальний діалог» ширше охоплює механізми представництва, переговорів, укладення колективних договорів та угод, а також моніторинг і контроль за їх виконанням. Українське законодавство, зокрема Закон «Про соціальний діалог в Україні», визнає профспілки, їх організації та об'єднання репрезентативною стороною соціального діалогу від працівників, що визначає їх ключову роль у підтриманні стандартів безпеки та гігієни праці.

У цьому контексті особливої значущості набуває аналіз механізмів, через які соціальний діалог впливає на забезпечення права на безпечні й здорові умови праці. До таких механізмів належать: укладення колективних договорів і угод відповідно до Закону України «Про колективні договори і угоди» (у чинній редакції та з урахуванням оновленого закону, що набуде чинності після завершення воєнного стану), реалізація положень Генеральної угоди, галузевих угод, а також імплементація міжнародних норм, зокрема Конвенції МОП № 155 (1981 р.) про безпеку та гігієну праці і виробниче середовище та Рекомендації МОП № 112.

Актуальність теми підсилюється тим, що у звіті Європейської комісії «Ukraine 2023 Report» наголошено: розвиток соціального діалогу є ключовою умовою інтеграції України до європейського соціального простору та важливою складовою адаптації трудового законодавства до стандартів ЄС [2]. Водночас емпіричні дослідження (зокрема, дисертаційні роботи українських науковців та міжнародні соціологічні опитування) свідчать про низький рівень довіри до інституцій соціального діалогу, обмежену участь працівників у процесах переговорів, а також недостатню ефективність профспілкового захисту, що безпосередньо впливає на стан охорони праці та здоров'я працівників.

Отже, актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю теоретичного та нормативного переосмислення соціального діалогу як інструменту реалізації права на безпечні й здорові умови праці. У центрі наукової уваги – взаємозв'язок між конституційними зобов'язаннями щодо охорони здоров'я та правовими механізмами участі сторін соціального діалогу у формуванні й контролі стандартів безпеки праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення права на безпечні й здорові умови праці займає помітне місце в сучасній українській правовій доктрині. Л. П. Амелічева підкреслює, що недосконалість державного управління у сфері охорони праці зумовлена фрагментарністю регулювання, слаб-

кістю інституційних механізмів та впливом цифровізації на гарантії гідної праці у мирний і воєнний час. На думку дослідниці, саме ці чинники посилюють ризики порушення права працівника на якісні та безпечні умови праці [3]. У роботах О. О. Коваленка аналізуються новели трудового законодавства воєнного періоду, які розширюють зміст права на безпечні й здорові умови праці, зокрема через зростання вимог до організаційної і фізичної безпеки працівників в умовах збройної агресії [4]. Значний внесок у дослідження механізмів захисту цього права зробили Н. В. Ільків та О. В. Ільницький, які акцентують на позитивних зобов'язаннях держави щодо забезпечення безпеки праці, сформульованих у практиці ЄСПЛ [5]. Вони підкреслюють, що ефективний захист можливий лише за наявності реальних превентивних і процедурних механізмів на національному рівні. Узагальнення наукових підходів засвідчує: проблема безпечних умов праці має системний характер і потребує комплексного правового оновлення у поєднанні з міжнародними стандартами.

Науковці Л. Амелічева, З. Козак, М. Сорочишин, О. Трюхан, Г. Чанишева та інші зробили значний внесок у розвиток теорії соціального діалогу. Водночас соціальний діалог у контексті реалізації права на безпечні й здорові умови праці потребує подальшого доктринального осмислення, оскільки його специфіка та практичні механізми досі залишаються недостатньо дослідженими, що ускладнює, зокрема, реалізацію соціальної функції держави у забезпеченні здоров'я населення.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення сучасних правових підходів до соціального діалогу у сфері забезпечення безпечних і здорових умов праці та обґрунтування його значення для реалізації конституційного права людини на охорону здоров'я. Наукова гіпотеза полягає у тому, що ефективність реалізації права на безпечні й здорові умови праці прямо залежить від розвиненості правових механізмів соціального діалогу, а слабкість цих механізмів (низька довіра, недостатня участь, правова невизначеність) спричиняє погіршення стану здоров'я працівників, зниження ефективності реформ, невиконання соціальної функції держави.

Виклад основного матеріалу

Конституційно-правові засади права на безпечні й здорові умови праці та їх значення для формування інституту соціального діалогу

Питання безпеки праці в сучасному правовому полі України виходить далеко за межі технічного забезпечення виробничих процесів та має виразний конституційний вимір, який визначає його як одну з основоположних соціальних цінностей. Як справедливо підкреслює Л. П. Амелічева, безпека праці є елементом конституційної ціннісної системи держави, адже безпечні умови праці прямо пов'язані з охороною життя та здоров'я людини як найвищої соціальної цінності, закріпленої у ст. 3 Конституції України [6, с. 8].

О. І. Кисельова абсолютно справедливо зазначає: «Право на здоров'я має складну структуру та зміст. У той же час воно має певні юридичні ознаки: первинність, універсальність, фундаментальність, невід'ємність, не відчужуваність, абсолютність ... Закріплення у національних нормативних правових актах права на здоров'я передбачає не лише констатацію цього явища, а й певні обов'язки держави та роботодавця щодо вжиття ефективних заходів його охорони» [7, с. 175]. Здається, право на безпечні й здорові умови праці є одним із найбільш виразних проявів такого державного механізму, оскільки саме через нього держава реалізує свої позитивні конституційні зобов'язання щодо захисту життя та здоров'я працівників у процесі трудової діяльності.

Із наявністю зв'язку права на безпечні й здорові умови праці зі статтею 3 Конституції України [8] погоджується Л. Руснак і зауважує: «держава зобов'язана забезпечити всім працівникам захист здоров'я і життя у процесі трудової діяльності, що полягає в законодавчому закріпленні правових норм, які визначають умови і порядок реалізації конституційного права громадян на здорові й безпечні умови праці» [9, с. 127].

Право на безпечні й здорові умови праці, гарантоване ст. 43 Конституції, виступає не лише індивідуальним трудовим правом, а й індикатором ефективності виконання державою своєї соціальної функції. Це право охоплює комплекс взаємопов'язаних юридичних та організаційних механізмів, які покликані мінімізувати професійні ризики, забезпечити збереження здоров'я працівника та створити умови для відтворення його працездатності.

З огляду на це конституційна гарантія безпечних умов праці набуває особливого значення в умовах, коли Україна демонструє вкрай низькі показники у сфері охорони праці, що проявляється у високому рівні виробничого травматизму, недостатній превентивній культурі та нерозвинених механізмах управління професійними ризиками. Як слушно зазначає Л. Амелічева, саме недостатність системного та сучасного правового забезпечення у сфері охорони праці посилює потребу у вдосконаленні відповідних інструментів і механізмів захисту працівників [6, с. 71].

У такому контексті соціальний діалог постає як ключовий правовий інструмент реалізації конституційного права на безпечні умови праці. Оскільки система гарантій безпеки праці є багаторівневою та передбачає співвідповідальність держави, роботодавця і працівника, саме механізми колективних переговорів, угод, участі працівників та їхніх представників у прийнятті рішень дають змогу забезпечити реальне, а не декларативне втілення конституційних норм.

Соціальний діалог у цій площині виконує кілька функцій:

– нормотворчу, оскільки дає можливість формувати локальні стандарти охорони праці через колективні договори та галузеві угоди (відповідно до чинного

Закону «Про колективні договори і угоди» та нового закону, який вступить у дію після завершення воєнного стану);

- гарантійну, бо забезпечує участь працівників у плануванні заходів із безпеки праці, моніторингу ризиків та контролі за виконанням роботодавцем своїх обов'язків;

- превентивну, адже моделі участі працівників у питаннях охорони праці зменшують кількість нещасних випадків та порушень норм безпеки;

- соціально-ціннісну, оскільки сприяє формуванню людиноцентричної системи трудових відносин, де життя та здоров'я працівника є беззаперечним пріоритетом.

Відтак конституційний вимір безпеки праці задає парадигму розвитку соціального діалогу, перетворюючи його на необхідну передумову реалізації соціальної функції держави та адаптації трудового законодавства до європейських стандартів, включно з вимогами Конвенції МОП № 155 про безпеку і гігієну праці та виробниче середовище [10] та Конвенції № 187 (яка хоча й не ратифікована Україною, але задає сучасний вектор превентивної політики) [11].

Отже, конституційний вимір права на безпечні й здорові умови праці формує не лише юридичні рамки, а й концептуальний зміст подальшого аналізу соціального діалогу як інструменту реалізації цього права.

Соціальний діалог як інструмент реалізації соціальної функції держави

Реалізація права на безпечні й здорові умови праці неможлива без ефективного соціального діалогу, який за своєю природою є одним із ключових механізмів соціальної функції держави. М. Дученко, А. Жук важливою передумовою переходу до соціально орієнтованої економіки вважають соціальне партнерство, у якому суспільство розглядається як головний чинник соціального прогресу та економічного розвитку. Соціальне партнерство є інструментом генерації нових форм взаємодії бізнесу, суспільства та держави. В Україні найбільш реалізованим соціальним партнерством у сфері соціально-трудова відносин є партнерство «працівники – роботодавці» [12, с. 19–20].

У моделі «держави – роботодавці – працівники» саме соціальний діалог забезпечує узгодження приватних економічних інтересів і публічного блага, створюючи простір для формування справедливих і безпечних умов праці. У доктрині це розглядається як необхідний елемент сучасної людиноцентричної трудової політики, де безпека праці постає не лише технічним, а й соціальним та правовим явищем.

О. Г. Середа вказує, що «з метою забезпечення права працівника на безпечні й здорові умови праці, безпека і гігієна праці, а не охорона праці як система заходів повинні бути складовими елементами змісту трудового правовідношення, де працівник і роботодавець мають такий правовий зв'язок, який дозволяє праців-

нику вимагати від роботодавця створення та підтримання необхідних умов праці» [13, с. 163].

Водночас результати сучасних досліджень виявляють істотні дисфункції у функціонуванні інституту соціального діалогу. За даними дисертаційного дослідження Д. Тарасенко, лише 6 % респондентів оцінюють діяльність професійних спілок як високоефективну, тоді як значна частина працівників не довіряє інституціям, покликаним їх представляти. Це свідчить про недостатню реалізацію потенціалу профспілок як повноцінних учасників соціального діалогу та ослаблений зв'язок між працівниками й механізмами захисту їхнього права на безпечні умови праці. Для підвищення ефективності діяльності, стверджує авторка, «необхідним є розроблення та впровадження дієвих моделей управління і регулювання соціально-трудових відносин» [14, с. 148]. Також доведено, що соціальний, економічний захист і соціальний діалог є предметом занепокоєння у 78 %, 55 % та 67 % респондентів відповідно [14, с. 156].

Помітна кількість порушень прав на робочому місці підкреслює необхідність глибокого розуміння основних причин цих випадків. Найбільш критичними потребами в підтримці були фінансова допомога і допомога, пов'язана з охороною здоров'я, що висвітлює основні сфери, в яких працівники потребують допомоги [15].

Існують дослідження, які розглядають якість соціального діалогу в якості корелянта погіршення стану здоров'я, як соматичного, так і ментального. Наприклад, опитування, проведене *Jacques Wels, Natasia Hamarat, Vanessa De Greef*, показало зв'язок між низькою якістю соціального діалогу та поганим фізичним і психічним здоров'ям під час пандемії COVID-19, який потребує подальшого вивчення в постпандемічному контексті [16].

Соціальний діалог у сфері охорони праці виконує низку функцій, важливих для забезпечення балансу між економічними інтересами роботодавця та соціальними гарантіями працівника. Він дає змогу залучати працівників до оцінювання професійних ризиків, формувати локальні стандарти безпеки праці через колективні договори та угоди, а також забезпечує прозорість управлінських рішень у сфері охорони праці. Такий підхід відповідає сучасним міжнародним концепціям сталого розвитку, у яких безпека праці є структурним складником поєднання економічної життєздатності, соціальної справедливості та високого рівня здоров'я населення («економічна життєздатність + соціальна справедливість + здоров'я нації»).

Отже, соціальний діалог потрібно розглядати як правовий механізм імплементації цілей сталого розвитку. Він забезпечує баланс інтересів суб'єктів правовідносин, сприяє підвищенню якості медичної допомоги та узгоджується з глобальною стратегією сталого розвитку (SDG 3) [17].

Отже, соціальний діалог не є факультативним елементом трудової політики, а виступає необхідним інструментом практичної реалізації права на безпечні й здорові умови праці та ефективного втілення соціальної функції держави.

Міжнародні стандарти безпеки і здоров'я на роботі як основа національної політики та соціального діалогу

Міжнародно-правові стандарти відіграють ключову роль у формуванні національної політики з охорони праці та визначають рамкові зобов'язання держав щодо гарантування безпечних і здорових умов праці. Центральне місце серед них займає Конвенція МОП № 155 «Про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище» (1981), ратифікована Україною, яка закріплює обов'язок держави розробляти узгоджену національну політику у сфері охорони праці, спрямовану на запобігання виробничим ризикам і зменшення небезпечних факторів. Важливо, що Конвенція № 155 визнає необхідність системного соціального діалогу між державою, роботодавцями та працівниками під час формування політики безпеки праці, включно з участю працівників у питаннях оцінювання ризиків, розробленням заходів із профілактики та контролем за умовами праці.

Змістовним доповненням до неї є Конвенція МОП № 187 (2006) «Про основи, що сприяють безпеці та здоров'ю на роботі», яка, хоч і не ратифікована Україною, проте визначає сучасну модель політики охорони праці, засновану на принципах сталості, превентивності та партнерства. Конвенція пропонує державам створювати національну систему безпеки та здоров'я на роботі, що охоплює законодавство, інституції, механізми контролю та участь соціальних партнерів. Попри відсутність формальної ратифікації, її положення активно використовуються під час адаптації української політики до європейських стандартів.

Значно поглиблює правове розуміння обов'язків держави й Рекомендація МОП № 112 щодо служб охорони здоров'я на підприємствах, яка підкреслює необхідність створення внутрішніх систем моніторингу, профілактики й медико-санітарної підтримки працівників [18]. У контексті українських реалій цей документ є важливим орієнтиром для модернізації локальних систем управління охороною праці та формування вимог до роботодавців щодо створення здорового робочого середовища.

У межах європейського правового простору ключовими є акти ЄС, які формують рамкову модель безпеки праці, зокрема Директива 89/391/ЄЕС, що встановлює загальні принципи профілактики, оцінювання професійних ризиків, інформування і навчання працівників [19]. Директива прямо наголошує на необхідності консультацій із працівниками та їхніми представниками, що кореспондує з національною моделлю соціального діалогу та зобов'язаннями України в межах Угоди про асоціацію з ЄС. Саме ці стандарти визначають вектор адаптації українського трудового законодавства у сфері безпеки праці.

Отже, міжнародні документи формують комплексний підхід до охорони праці як до сфери, де превентивні стратегії, участь працівників і партнерська взаємодія держави та роботодавців становлять основу ефективної моделі. Для України вони виконують не лише орієнтаційну, а й трансформаційну функцію, адже визначають напрями оновлення законодавства, механізмів соціального діалогу та практик забезпечення безпечних і здорових умов праці.

Національне законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку у сфері забезпечення безпечних і здорових умов праці через соціальний діалог

Національна модель забезпечення безпеки праці в Україні значною мірою залежить від ефективності соціального діалогу та здатності його суб'єктів формувати реальний зміст трудових гарантій через колективно-договірне регулювання. У цьому контексті основоположним є Закон України «Про соціальний діалог в Україні» [20], який визначає суб'єктів та механізми взаємодії у трикутнику «держави – роботодавці – працівники». Відповідно до закону, репрезентативність профспілок є ключовою умовою їх участі у переговорах, укладенні угод і впливі на політику охорони праці. Однак багато малих профспілок та низький рівень довіри працівників, засвідчений соціологічними дослідженнями, часто знижують ефективність цього інституту, що безпосередньо позначається на якості колективних договорів та угод.

Зміст чинного Закону України «Про колективні договори і угоди» [21] свідчить, що стаття 7 прямо відносить питання охорони праці, безпеки, гігієни праці та забезпечення працівників засобами індивідуального захисту до обов'язкових положень колективних договорів. Закон закріплює також вимоги щодо участі працівників у визначенні заходів із покращення умов праці та механізми контролю за їх виконанням. Це формує нормативні рамки для практичної реалізації права на безпечні й здорові умови праці, проте їх ефективність залежить від реальності переговорного процесу та здатності профспілок фіксувати дієві гарантії у локальних актах.

Новий Закон України «Про колективні угоди і договори» [22], ухвалений з метою імплементації європейських стандартів, набуде чинності після завершення воєнного стану. Він істотно оновлює підходи до колективно-договірного регулювання, пропонуючи чіткішу структуру угод, розширення повноважень сторін та інструменти моніторингу виконання зобов'язань. Очікується, що нова редакція закону сприятиме посиленню правових механізмів запобігання професійним ризикам та підвищенню відповідальності роботодавців за умови праці.

Особливу увагу привертає зміст Генеральної угоди на 2019–2021 роки [23], чинні положення якої продовжують впливати на сферу охорони праці. Угода містить окремий розділ, присвячений забезпеченню безпечних і здорових умов праці,

де сторони домовляються про гарантії профілактики виробничих ризиків, розвиток систем управління охороною праці та контроль за виконанням роботодавцями своїх обов'язків. Генеральна угода формує базові орієнтири для галузевих і локальних договорів, що підсилює її значення як інструменту соціальної політики держави.

Показовим прикладом галузевого регулювання є Галузева угода у вугільній промисловості [24], яка продовжує діяти, попри її ухвалення понад два десятиліття тому. Вона містить один із найбільш детальних національних комплексів гарантій охорони праці: регламентацію умов роботи у шахтах, вимоги щодо засобів індивідуального та колективного захисту, особливі норми щодо ризиків, пов'язаних із підземними роботами. Попри її застарілість, саме ця угода демонструє потенціал соціального діалогу як інструменту деталізації державних стандартів у специфічних, високоризикових галузях.

Отже, колективні договори та угоди виступають ключовим інструментом забезпечення безпечних умов праці, оскільки саме на локальному рівні можливе конкретизування загальних норм і впровадження превентивних механізмів захисту працівників. Проте ефективність цього інструменту залежить від реальної участі працівників у переговорах, репрезентативності профспілок та якості соціального діалогу загалом. Розвиток законодавства та оновлення переговорних структур мають на меті посилити практичну спроможність соціального діалогу формувати безпечне, здорове і справедливе трудове середовище.

Тристоронні соціально-економічні ради та їх спроможність у формуванні політики безпечних і здорових умов праці

Важливим елементом інституційного механізму соціального діалогу в Україні, який має потенціал впливати на формування політики у сфері безпечних і здорових умов праці, є Національна тристороння соціально-економічна рада (НТСЕР) та галузеві й територіальні соціально-економічні ради. Закон України «Про соціальний діалог в Україні» визначає їх як майданчики для інформаційного обміну, консультацій та узгоджувальних процедур між державою, роботодавцями та працівниками (ст. 15). Саме ці органи мають відігравати ключову роль у виробленні спільних рішень щодо запобігання виробничим ризикам, підвищення стандартів охорони праці та формування державної політики у сфері безпеки праці.

Фактично в Україні сьогодні функціонують лише кілька галузевих рад, а саме: при Міністерстві енергетики, Міністерстві оборони та Міністерстві освіти і науки, а також формується двостороння рада при Міністерстві культури та інформаційної політики. Недостатньо розвинена й мережа територіальних рад, хоча саме вони здатні найкраще реагувати на локальні проблеми охорони праці, зокрема у сферах із підвищеним ризиком. Така інституційна фрагментарність значно знижує потенціал соціального діалогу як інструменту впливу на умови праці.

Проблемним є також те, що, попри визначені у Законі повноваження, соціально-економічні ради фактично не інтегровані у систему вироблення нормативних рішень. Не встановлено обов'язковості врахування їх рекомендацій органами влади, механізмів імплементації узгоджених пропозицій чи відповідальності за невиконання напрацьованих рішень. Систематична змінюваність представників уряду, відсутність стабільності складу рад та брак організаційної підтримки призводять до паралічу їх реальної діяльності.

Цю тенденцію підтверджують дослідження МОП та Міжнародного фонду «Відродження»: приблизно 70 % учасників оцінюють чинну нормативну й організаційну базу соціального діалогу як лише частково придатну для забезпечення його ефективності [25, с. 17]. У Звіті Європейської комісії «Україна 2024» зазначено, що НТСЕР у звітному періоді не провела жодного очного засідання, а систематичні консультації уряду з соціальними партнерами відсутні [26]. Це свідчить про низьку інституційну спроможність ключового національного органу соціального діалогу.

Відсутність ефективної роботи рад прямо впливає на здатність системи соціального діалогу реалізовувати критично важливі функції, як-от моніторинг стану охорони праці, оцінка професійних ризиків, участь у підготовці програм профілактики виробничого травматизму та переговори щодо підвищення стандартів безпеки. За умов глибокої трансформації ринку праці, децентралізації, воєнного стану та зростання небезпечності багатьох видів діяльності така неефективність стає загрозою для конституційного права працівників на безпечні й здорові умови праці.

Ю. Маршавін, Т. Кицак, А. Василенко зауважують, що попри всі складнощі у формуванні оновлених підходів до організації та проведення якісно нового соціального діалогу, Україна має довести власну спроможність до послідовного втілення і дотримання цивілізаційних принципів входження у глобальний світовий устрій. Головний висновок, якого дійшли автори, – що «тим, хто стоїть при владі, доведеться переглянути соціально-економічні пріоритети» [27].

Для відновлення реальної дієздатності інституцій соціального діалогу необхідні комплексні зміни:

- оновлення Закону «Про соціальний діалог в Україні» із чітким визначенням правового статусу НТСЕР та порядку виконання її рішень;
- закріплення обов'язковості розгляду органами виконавчої влади рекомендацій соціально-економічних рад;
- створення прозорих процедур консультацій та звітності;
- посилення кадрової та фінансової спроможності рад;
- забезпечення стабільності складу сторін соціального діалогу;
- формування цифрових інструментів участі та прозорості (електронні кабінети учасників, реєстр репрезентативності).

Отже, хоч тристоронні соціально-економічні ради формально існують і мають значний потенціал для участі у сфері охорони праці, їх реальна спроможність сьогодні залишається низькою. Подолання цих недоліків є необхідною передумовою перетворення соціального діалогу на дієвий механізм реалізації конституційного права працівників на безпечні й здорові умови праці.

Висновки. Право на безпечні й здорові умови праці є одним із ключових складників конституційного права людини на охорону здоров'я та фундаментальною передумовою збереження здоров'я нації. Його реалізація набуває особливої ваги в умовах пандемії, воєнного стану та збройної агресії проти України, коли ризики для життя і здоров'я працівників зростають у рази, а система захисту прав людини зазнає безпрецедентних викликів. Саме тому забезпечення безпеки праці треба розглядати не лише як елемент трудових прав, а як пріоритет публічної політики, що безпосередньо впливає на соціальну стабільність, економічну відновлюваність та демографічну перспективу держави.

Соціальний діалог у моделі «державна – роботодавці – працівники» виступає центральним правовим інструментом реалізації цього конституційного права. Він забезпечує баланс приватних і публічних інтересів, формує узгоджені механізми оцінки професійних ризиків, встановлення стандартів охорони праці та створює умови для ефективного колективного регулювання трудових відносин. В умовах трансформації ринку праці, реформування адміністративної системи та воєнних викликів соціальний діалог стає передумовою сталого розвитку, адже поєднує економічну життєздатність, соціальну справедливість і захист людського потенціалу.

Аналіз міжнародних стандартів МОП та європейських рамкових підходів засвідчує, що сучасні системи охорони праці функціонують ефективно лише за умови реальної участі представників працівників у формуванні політики безпеки праці, виробленні профілактичних заходів та моніторингу їх виконання. Україна поступово наближається до цих моделей, але зберігає суттєвий розрив між нормативними деклараціями та практичною дієздатністю інституцій соціального діалогу.

Незважаючи на наявність Національної та галузевих соціально-економічних рад, їх спроможність залишається низькою, що обмежує можливості впливу трудових колективів на формування політики охорони праці. Ефективність колективно-договірного регулювання також залежить від активності й репрезентативності профспілок та роботодавців, реальності переговорних процесів і здатності сторін переходити від формального діалогу до змістовних домовленостей.

Отже, підвищення рівня безпеки праці в Україні необхідно розглядати у тісному зв'язку з розвитком соціального діалогу як системоутворювального механізму реалізації соціальної функції держави. Саме соціальний діалог здатен забезпечити стійкий, інклюзивний та ефективний розвиток трудової сфери, зміцнити

інституційні гарантії прав працівників, знизити виробничі ризики та сприяти відновленню людського капіталу в період воєнних і поствоєнних трансформацій. Він є не лише інструментом переговорів, а умовою збереження гідності, здоров'я та безпеки українських працівників, а отже, – і передумовою національної стійкості та відбудови.

Список використаних джерел

1. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
2. Comission Staff Working Document. Ukraine 2023 Report. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a0f3eaa6-7eee-11ee-99ba-01aa75ed71a1/language-en>
3. Амелічева Л. П. Державно-правові аспекти забезпечення права на гідну працю у мирний і воєнний час. *Актуальні проблеми приватного та публічного права: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 93-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І.* (м. Харків, 21 травня 2022 р.). С. 57–60.
4. Коваленко О. О. Новели трудового законодавства України, що характеризують свободу волі працівника і роботодавця при зміні трудового договору та забезпечують право на безпечні і здорові умови праці в період воєнного стану. *Зб. наукових праць Харківського національного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер. Право*. 2021. Вип. 35. С. 94–99. DOI: 10.34142/23121661.2022.36.13.
5. Ільків Н. В., Ільницький О. В. Імплементация практики Європейського суду з прав людини в національному механізмі захисту права на безпечні умови праці. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 3. С. 73–78. DOI: 10.24144/2788-6018.2021.03.13.
6. Амелічева Л. П. Забезпечення безпеки праці як умови трудового договору: монографія. Донецьк: Норд-Прес, ДонНУ, 2010. 179 с.
7. Кисельова О. І. Взаємодія міжнародного та національного правового регулювання охорони здоров'я у сфері праці. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Суми, 18–19 травня 2023 р.). Суми: Сумський державний університет, 2023. С. 171–178. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/25808064-2f98-43c3-9e93-eaccdbaa26ab/content>
8. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
9. Білоус Е., Руснак Л. Правове регулювання конституційного права громадян на здорові й безпечні умови праці. *Інформаційні технології, економіка та право: стан і перспективи розвитку (ІТЕП-2025): Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Чернівці, 09–10 жовтня 2025 р.). ПВНЗ «Буковинський університет». Чернівці, 2025. С. 127–128. URL: <https://vb.vtdko.lt/object/elaba:258805483/258805483.pdf#page=127>
10. Конвенція 1981 року про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище № 155. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_050#Text

11. Promotional Framework for Occupational Safety and Health Convention, 2006 (№ 187). URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C187
12. Дученко М. М., Жук А. В. Теоретичні аспекти соціального партнерства у сфері соціально-трудових відносин. *Бізнес Інформ*. 2023. № 5. С. 19–23. DOI: 10.32983/2222-4459-2023-5-19-23.
13. Серета О. Г. Державно-правовий механізм захисту прав працівників в умовах інтеграції України до Європейського Союзу: дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.05. Харків, 2019. 473 с.
14. Тарасенко Д. Ю. Обґрунтування сучасних підходів до впровадження ефективних моделей соціального партнерства у трудові відносини у вітчизняній системі фармацевтичного забезпечення населення: дис. ... канд. фармацевт. наук: 15.00.0. Харків, 2021. 291 с. URL: https://nuph.edu.ua/wp-content/uploads/2015/06/tarasenko_avtoreferat-kincevij-variant-04.04.2021-r.-.pdf
15. Sydorenko A. Y., Kubanskyi S., Kiel L. Support needs of Ukrainian healthcare workers during wartime: A study on trust, legal security, and labor union involvement. *Public Health*. 2025 Jan; 238. P. 298–302. DOI: 10.1016/j.puhe.2024.12.017.
16. Wels J., Hamarat N., de Greef V. Social dialogue quality and workers' health as perceived by Belgian trade union representatives during the COVID-19 pandemic. *Journal of Industrial Relations*. 2023. Vol. 66(1). P. 33–55. DOI: 10.1177/00221856231201768.
17. United Nations Sustainable Development Goals. *United Nations*. URL: <https://unodsd.un.org/content/sustainable-development-goals-sdgs>
18. Рекомендація щодо служб охорони здоров'я на підприємстві № 112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_307#Text
19. Директива Ради від 12 червня 1989 року про запровадження заходів, покликаних заохочувати до покращення безпеки та охорони здоров'я працівників на роботі (89/391/ЄЕС). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b23#Text
20. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. № 28. Ст. 255. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text>
21. Про колективні договори і угоди Закон України від 01.07.1993 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 36. Ст. 361. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text>
22. Про колективні угоди та договори: Закон України від 23.02.2023 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2023. № 60. Ст. 194. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text>
23. Генеральна угода про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2019–2021 роки від 14 травня 2019 р. *Урядовий кур'єр*. 13 липня 2019 р. № 132. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS31981>
24. Галузева угода між Міністерством вугільної промисловості України, іншими державними органами, власниками (об'єднаннями власників), що діють у вугільній галузі, і всеукраїнськими профспілками вугільної промисловості). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001558-03#Text>
25. Сіббел Л., Міхес К. На шляху до ефективного, впливового та інклюзивного соціального діалогу в Україні: курс на відновлення та відбудову: Зелена книга 2019 року – оновлена редакція 2025 року. DOI: 10.54394/DJRS9426.
26. Comission Staff Working Document. Ukraine 2024 Report. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52024SC0699>

27. Маршавін Ю., Кицак Т., Василенко А. Соціальний діалог як інструмент подолання пост-пандемічного «синдрому». *Проблеми сучасних трансформацій. Серія Економіка та управління*. 2022. № 4. DOI: 10.54929/2786-5738-2022-4-07-03.

Olena Hutsuliak. Social Dialogue as an Instrument for the Realization of the Constitutional Right to Safe and Healthy Working Conditions

The article provides a comprehensive examination of social dialogue as a key legal instrument for guaranteeing the constitutional right of workers to safe and healthy working conditions. It demonstrates that this right forms an inseparable element of the broader right to health and constitutes a fundamental constitutional value that supports public well-being, labour productivity, and the sustainable development of society. Special attention is devoted to the influence of contemporary challenges – the COVID-19 pandemic, the digitalisation of labour relations, martial law, and Russia’s armed aggression against Ukraine – all of which have intensified the need for stronger occupational safety guarantees and more effective mechanisms of employee participation in decision-making. The study analyses international labour standards, including ILO Conventions No. 155 and No. 187, relevant recommendations, and European regulatory frameworks that shape modern approaches to occupational safety and preventive policies. The article assesses the current state of Ukrainian legislation, particularly the Law on Social Dialogue, the existing and newly adopted laws on collective agreements, the provisions of the General and Sectoral Agreements, and the institutional capacity of tripartite socio-economic councils at national and sectoral levels. It argues that the practical implementation of social dialogue plays a decisive role in reducing workplace risks, improving employer accountability, and ensuring a functioning system of occupational safety governance. Particular emphasis is placed on the systemic nature of social dialogue as a continuous process of communication, negotiation, and coordination that enables the integration of workers’ perspectives into policy formation. The findings highlight that modernising the model of social dialogue, expanding its institutional tools, and aligning national law with international and European standards are essential prerequisites for reinforcing the constitutional right to health, enhancing protection of workers, and strengthening societal resilience in the face of ongoing crises and long-term structural transformations.

Keywords: *social dialogue, social partners, social legal state, European social model, constitutional and legal foundations, right to safe and healthy working conditions, right to health care, human rights, sustainable development, social policy, adaptation of Ukrainian legislation.*

Малига Вікторія Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0001-6163-7695

Репецький Василь Миколайович,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0003-2237-935X

ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА-МІЖНАРОДНИКА: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІСТ

Статтю присвячено проблемам формування професійної культури юриста-міжнародника, яка відрізняється низкою характерних рис, що якісно відокремлюють її від такої культури фахівця з національного права. Метою статті виступає конкретизація особливостей формування та змісту професійної культури юриста-міжнародника. В дослідженні було проаналізовано окремі структурні елементи професійної культури юриста-міжнародника. Зокрема, акцентовано на мовній культурі юриста-міжнародника, яка пов'язана з поняттями «дикція», «мелодика», «темп» мови. До того ж встановлено співвідношення усної та письмової ділової мови. Автори наголошують на тому, що для юриста-міжнародника вкрай важливим є логічне мислення, яке дає змогу чітко і послідовно формулювати свою позицію під час відстоювання інтересів своєї держави на міжнародній арені в межах виконання відповідних обов'язків (дипломатичного агента, консула тощо). Складником професійної культури юриста-міжнародника виступає психологічна культура, яка визначається здатністю фахівця створювати певний психологічний клімат у процесі виконання своїх професійних обов'язків. Проаналізовано окремі психологічні прийоми (техніка вмілого слухання співрозмовника, узагальнення отриманої інформації та ін.), які сприяють досягненню консенсусу (згоди) сторін із найскладніших міжнародних проблем. Зазначено, що для юриста-міжнародника також важливо мати у своєму арсеналі певні прийоми захисту від некоректних (або недружніх) висловлювань та дій співрозмовників. Автори стверджують, що юрист-міжнародник, який вміє зберегти спокій у найскладніших ситуаціях, завжди матиме величезну перевагу перед опонентом та позитивно впливатиме на партнерів. Ще одним складником професійної культури юриста-міжнародника виступає етикет, під яким треба розуміти як систему етичних стандартів та моральних принципів, поєднану з особливостями міждержавної комунікації, знанням декількох мов, традицій, тобто своєрідну сферу належного. Загалом образ юриста з погляду етикету включає: фізичні дані та можливості, освіту, розумові здібності, особистісні якості (акуратність, ґрунтовність, точність, почуття відповідальності, гнучкість, багатосторонність), мовні звички (як в усній, так і в письмовій мові, про які було зазначено вище), громадська думка, одяг, взуття, макіяж, поведінка, тощо.

Ключові слова: професійна культура, міжнародний правопорядок, юрист-міжнародник, переговори, етикет, професійний обов'язок.

Постановка проблеми. Науковий аналіз феномену професійної культури юриста-міжнародника потребує використання міждисциплінарного підходу, який охоплює теоретичні напрацювання представників теорії держави і права, філософії, соціології, історії дипломатії і, безумовно, міжнародного публічного права. Зазначена обставина пояснюється тим, що професійна культура не існує у якомусь вакуумі, а є складним соціокультурним утворенням, яке охоплює історичний досвід, моральні принципи, культурні надбання та інтелектуальні досягнення цивілізованих народів на певному етапі їх розвитку. Необхідно особливо наголосити на тому, що професійна культура юриста-міжнародника сформована на специфічних джерелах. Адже історія міжнародного права – це історія пошуку універсальних принципів справедливості, які повинні стояти вище за свавілля окремих правителів. Відповідно і культура юриста-міжнародника була орієнтована не лише на норми позитивного права, але й на «дух права» – загальні принципи, міжнародні звичаї, судову практику та доктрину [1, р. 718]. Такий підхід вимагає від представників цієї професії значно ширшої ерудиції й аналітичних здібностей, порівняно із застосуванням лише законодавства власної держави. Оскільки діяльність юриста-міжнародника тісно пов'язана з перетином правових культур та положень різних правових систем, його професійні морально-етичні стандарти є поєднанням національних принципів та міжнародних вимог. Поведінка юриста-міжнародника у професійному середовищі стає продовженням державної чи корпоративної дипломатії, які потребують бездоганного дотримання етикету, протоколу та моральних норм. Названі вимоги цілком прийнятні для юристів-міжнародників, і до того ж помножуються на необхідність діяти у полікультурному середовищі. Безумовно, професійна культура юриста-міжнародника відрізняється низкою характерних рис, які якісно відокремлюють її від такої культури фахівця з національного права. Історично професія юриста-міжнародника була нерозривно пов'язана з філософією та мораллю. Ця обставина сприяла формуванню особливого «елітарного» духу майбутньої професії та наповненню її відчуттям приналежності до багатовікової інтелектуальної традиції. Саме вказані аргументи підтверджують актуальність теми цього дослідження і закладають основи для подальших наукових дискусій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіка професійної культури юриста-міжнародника міститься в її деонтологічній природі, і формується вона на перетині права та етики. Зокрема, М. М. Гудима проводить загальний аналіз професійної культури юриста і зазначає, що «професійна майстерність правника залежить від наявності в нього комплексної системи розвинених індивідуальних субкультур (правової, моральної, психологічної, естетичної, політичної, економічної, екологічної, педагогічної, релігійної, фізичної та іншого характеру), що забезпечує його здатність належно виконувати свої професійні завдання» [2, с. 52].

Ґрунтовне дослідження питань професійної культури юриста було проведено в роботі С. С. Сливки [3], але водночас його увага була зосереджена на представниках правоохоронних органів. Варто вказати і на наявність дисертаційного дослідження Я. Аронова щодо професійної культури юриста та її значення в юридичній практиці [4]. Однак сьогодні немає комплексного дослідження професійної культури саме юриста-міжнародника, в якому були б розглянуті її особливості та форми прояву у конкретних ситуаціях.

Постановка завдання. Метою статті є конкретизація особливостей формування та змісту професійної культури юриста-міжнародника. Для досягнення вказаної мети треба виконати такі завдання: з'ясувати сутність і зміст професійної культури юриста-міжнародника; розглянути окремі структурні елементи такої культури; виявити фактори, які впливають на процес формування та подальший розвиток професійної культури юриста-міжнародника.

Виклад основного матеріалу. Діяльність юриста-міжнародника завжди пов'язана зі спілкуванням – письмовим, усним, вербальним чи невербальним. Саме цим обумовлені постійні високі професійні вимоги до цих фахівців. Вони включають не тільки власне навички та вміння виконати певну юридичну роботу (зокрема написати документ, засвідчити юридичний факт, розтлумачити правову норму), а й певну ціннісну орієнтацію фахівця, оволодіння ним особливими етичними нормами професійної поведінки.

Як зазначають спеціалісти у сфері міжнародного права, іноземне середовище, в якому практикують такі юристи, породжує додаткові, а іноді й більш серйозні етичні питання, що випливають з різних законів, звичаїв та традицій, з якими вони стикаються щодня. Навіть більше, кожна іноземна юрисдикція оприлюднює власні правила професійної поведінки, і ці правила можуть суттєво відрізнятися. Ефективне представництво за кордоном не може бути засноване виключно на освіті у сфері юриспруденції та навчанні на робочому місці. Натомість юристи, які працюють на міжнародній арені, повинні розуміти унікальні способи, якими іноземні держави структурують свої правові системи та етичні кодекси. Часто ці підходи суттєво відрізняються від національної моделі, оскільки ґрунтуються на культурних, політичних і соціальних традиціях [5, р. 958].

Культура кожного представника юридичної професії фактично засвідчує його компетентність, репутацію та прагнення орієнтуватися на потреби відповідних суб'єктів (держави, фізичних і юридичних осіб). До того ж важливо акцентувати на терміні «самотивація», оскільки він відображає певні внутрішні процеси, що відбуваються з інтелектом і самооцінкою кожного юриста-міжнародника. Водночас зміст зазначеної культури завжди пов'язаний із загальносоціальним ефектом, із досягненням соціально значущого (зокрема політичного, економічного, правового) результату. Особливо важливо те, що професійна культура має бу-

ти внутрішньо властива юристу-міжнароднику, має стати невід'ємною частиною його сутності, а не зовнішньою ширмою.

Важливо, що вказана культура найчастіше визначається національними особливостями. Наприклад, у Франції під час ділових переговорів треба бути готовим до того, що якщо ви говорите французькою мовою, вас постійно виправлятимуть щодо граматики та вимови, але тільки з однією метою – допомогти чітко і правильно висловити думку. Водночас вимоги до рівня професійної культури юриста-міжнародника постійно зростають, у зв'язку з чим виникла потреба їх зафіксувати у відповідному правовому акті, в якому визначити певні орієнтири.

Міжнародне право, на думку американських вчених, є продуктом колективного проєкту, який вирішили здійснити люди. Тому виникає питання: «Як можна продовжувати консультувати міністра закордонних справ, коли той стверджує, що найважливішою рисою міжнародного права є те, що воно може призвести до суперечливих висновків та підтримувати суперечливі норми, і тому його треба розуміти як принципово невизначене? По суті, це проблема взаємозв'язку між академічною теорією / доктриною... та практикою, або взаємозв'язку між (зовнішнім) описом структури юридичного аргументу та (внутрішньою) участю в цьому аргументі» [6, р. 439].

В Україні, як і в більшості держав світу, запроваджено деонтологічні (етичні) кодекси для певних категорій юристів-практиків: Правила адвокатської етики; Правила поведінки та професійної етики осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України; Кодекс професійної етики судді; Правила професійної етики нотаріусів України та ін. Вказані акти свідчать, що професійна культура юриста разом з його загальною культурою є необхідним елементом ефективного здійснення ним професійних обов'язків. Саме цей комплекс (система) певних правил, традицій, символів дає змогу вибудувати репутацію юриста. На жаль, саме для юристів-міжнародників такого правового акта немає.

Для юриста-міжнародника важливо володіти мовною культурою, незалежно від того, де і як він здійснює свою професійну діяльність. Насамперед це пов'язано з тим, що під час виконання своїх функцій він щодня стикається з різними людьми та ситуаціями, що вимагає від нього відповідного рівня загальноосвітніх знань та навичок. Саме вміння правильно «поводитися зі словом» дає змогу юристу-міжнароднику переконати іншу сторону у власній правоті (звісно, із зазначенням на конкретні правові норми).

У структурі мови юриста-міжнародника як засоби мовного впливу виділяють експресивність і як засоби емоційного впливу – правильний наголос, прагнення до милозвучності, правильну вимову літер та їх поєднань, дикцію, темп і мелодику мови, виразні паузи та ін. Мова юриста-міжнародника не повинна бути засмічена порожніми, зайвими словами, які не несуть змістового навантаження (на-

приклад, власне кажучи, так би мовити, скажімо так). До того ж значно ускладнюють сприйняття мови так звані просторіччя, якими, на жаль, зловживають деякі професійні юристи (судді, прокурори, адвокати).

Для юриста-міжнародника найважливішими навичками є підготовка та виклад промови, що передбачає складне гармонійне поєднання, з одного боку, простоти мовлення, з іншого, нетривіальності, незвичайності трансформації думки, яке здатне зацікавити слухача.

Усна і письмова ділова мова виступають як дві взаємозалежні (невіддільні) сторони (форми) мовного спілкування. Перетворення однієї форми в іншу не вимагає особливих зусиль, оскільки будь-яке усне мовлення можна формалізувати (записати за допомогою ручки або сучасних технічних засобів), а будь-яку письмово викладену мову можна просто прочитати вголос або вивчити напам'ять і продекламувати. Усна мова юриста-міжнародника має низку особливостей. До них варто віднести те, що це завжди мова, яка складається зі звуків, що вимовляються вголос за допомогою органів мовлення людини, якими її наділила природа (язик, зуби, горло). Водночас важливо зауважити, що усне мовлення завжди зумовлене одночасним перебігом двох фізіологічних процесів – мислення та говоріння. Отже, юрист-міжнародник, який викладає свою думку усно, за можливості має заздалегідь ретельно продумувати структуру та подробиці майбутньої промови. Це означає, що одне необережно чи необдумане сказане слово може згубно позначитися на кінцевому результаті. Водночас важливо зауважити, що навіть підготовлена промова не повинна звучати як завчений монотонний віршик, вона повинна характеризуватись емоційними спадами та піднесеннями, логічними наголосами та паузами, прискоренням і уповільненням темпу викладу матеріалу. З іншого боку, усне мовлення може бути непідготовленим, наприклад, консультація чи переговори. У такому разі важливо стежити за вживанням найбільш точних і вивірених слів, уникаючи повторів (якщо вони не обумовлені логікою викладу) та слів-паразитів, якими багато хто намагається заповнити вимушені паузи та відновити зв'язок між висловленими думками.

Під час непідготовленого мовлення треба намагатися дотримуватися певної логіки, зокрема робити вступ, наводити основну думку та аргументи на її користь, а також обґрунтовані висновки. Водночас цілком допустимо вживати порівняння, літоти, гіперболи, приказки, прислів'я тощо, але не зловживати цими мовними засобами.

Основна характеристика письмового мовлення, на відміну від усного, – це здатність до тривалого зберігання інформації. У письмовій промові юристу-міжнароднику можна використовувати так звану «книжну» (формальну) мову щодо викладу думок, оскільки вона має певні правила вживання та складні змістовні конструкції, які супроводжуються, наприклад, прикметниковими та дієприкмет-

никовими зворотами. Письмова мова характеризується чіткою структурою і наочністю, оскільки сприймається насамперед органами зору людини. У ній виділяють окремі пункти, абзаци, що дає змогу візуально визначити закінчення однієї думки та початок нової. Варто зазначити, що письмовий виклад промови дає змогу надати їй логічної завершеності, нівелювати емоційне забарвлення. Саме на папері можливо відшліфувати думки для найточнішого сприйняття адресатами. Неграмотний або нелогічний виклад матеріалу може стати сигналом про непрофесіоналізм або недостатню компетентність фахівця.

Юрист-міжнародник, як і будь-яка людина, від народження вчиться мислити. Цей найскладніший процес не є спонтанним, він зумовлений певними законами так званої «формальної» логіки. Твердження «хто ясно мислить, той ясно викладає» цілком чітко виражає співвідношення логічної та мовної культури юриста. Логічний зв'язок між думками дає змогу чітко визначити їх для оточуючих (зацікавлених осіб).

Для юриста-міжнародника вкрай важливо викладати думки влучно і безперечно, уникаючи неточностей і двозначності, чому сприяє дотримання законів логіки. Зокрема, йдеться про закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього та закон достатньої підстави. Саме зазначені закони дають змогу юристу-міжнароднику пізнавати дійсність і адекватно відображати зовнішній світ у своєму мисленні [7]. Знання та правильне застосування цих законів має бути внутрішньо властиве кожному юристу-міжнароднику, становити важливу частину його професійної культури.

Професійне спілкування являє собою багатоаспектний комплексний процес встановлення та розвитку контактів, що породжується потребою надання (отримання) юридичних послуг, що включає обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття та розуміння іншої сторони. Всі ці аспекти неможливо врахувати та розвинути без високого рівня психологічної культури юриста-міжнародника. Водночас важливо вміти позбавлятися негативних емоцій, використовуючи різні психологічні розв'язки, вести діалог з іншою стороною без конфліктів.

Насамперед психологічна культура юриста-міжнародника визначається його вмінням створювати сприятливий психологічний клімат спілкування з колегами та партнерами. Це поняття включає в себе і перше (мабуть, найважливіше) позитивне враження про себе, і ненав'язливе, але глибоке і продумане вивчення (фактично сканування) співрозмовника, і важливий психологічний прийом – вислуховування співрозмовника (техніка вмілого слухання включає співпереживання, узагальнення, повторення того, що було). Вказані емоції дають змогу співрозмовнику реально відчувати, що ви перейнялися його потребами та проблемами і докладете максимум зусиль, щоб вирішити їх. Водночас треба звернути увагу на відсут-

ність категоричних оцінок та розпитувань (фактично допитів). Психологічно дуже важливо вести розмову, наскільки це можливо, не через запитальні, а через стверджувальні пропозиції. Періодично необхідно надавати час на обмірковування, тобто робити паузи (і змістовні, і мовні). Важливо встановити зоровий контакт зі співрозмовником. Психологи вважають, що найбільш ефективне спілкування забезпечується за умови, що очі знаходяться з очима співрозмовника на одному рівні. Водночас треба не дивитися в підлогу, а виявляти щире зацікавлення позицією вашого візаві. Необхідно пам'ятати про наявні культурні відмінності серед представників різних держав (зокрема мусульманських) під час проведення переговорів.

Особливу увагу в роботі юриста-міжнародника необхідно приділяти його поведінці з представниками різних психологічних типів. Екстраверти прагнуть спілкування (водночас важливо, що для екстравертів не має значення характер реакції співрозмовника – позитивний чи негативний, головне – її наявність), вони є чудовими організаторами та співрозмовниками. Інтроверти зазвичай погано розуміються на людях, вразливі, часто відчують невпевненість у собі.

Чільне місце займає правильна постановка питань і техніка відповідей на них. Наприклад, привабливим є прийом, який називається «тотальне ТАК» і фактично забороняє використання (вживання) «НІ» (тобто ставить нелегке завдання знайти згоду зі співрозмовником). Будь-якій людині психологічно важливо знати, що вона почута, тому «ТАК» на початку відповіді юриста-міжнародника на поставлене питання створює позитивний настрій всієї розмови. До того ж багато фахівців активно використовують і «тотальне ЯКЩО», що фактично означає безмежні можливості під час вирішення відповідних ситуацій. Тактика й техніка нейтралізації зауважень та заперечень співрозмовника становить, мабуть, один із базових складників професійної культури юриста-міжнародника. Основне завдання – зняти напруження під час переговорів за допомогою зовнішнього прояву доброзичливості та взаєморозуміння. Отже, психологічна культура включає і граматику, і стилістичну виразність.

Юристу-міжнароднику також необхідно володіти певними прийомами захисту від некоректних співрозмовників. Водночас треба пам'ятати, що будь-які негативні емоції (агресія, роздратування, гнів) несприятливо впливають на перебіг переговорів і особливо – їх результат, тому, наскільки це можливо, потрібно намагатися уникати такого стану. У зв'язку з цим у своєму арсеналі юрист-міжнародник повинен мати технічні прийоми й методи протистояння стресовим ситуаціям (розрядка негативних емоцій і техніка самозаспокоєння). До таких належить насамперед вміння відокремлювати проблему від конкретного суб'єкта, з яким вона пов'язана. Цей прийом дає змогу зосередитися саме на проблемі та її вирішенні. В особливо складних ситуаціях можна уявити, що між вами та вашим парт-

нером прозора стіна, яка не дає змоги почути його репліки, а ви бачите лише його роздратовані жести. Такий прийом значно знижує емоційне роздратування, а зосередження уваги на будь-якій дрібній деталі одягу співрозмовника допомагає активувати раціональну свідомість. Подібна зосередженість дає змогу відсторонитися від змісту конфлікту.

Найбільш прийнятними для юриста-міжнародника можуть бути такі методи самозаспокоєння: раціоналізація гніву, візуалізація гніву, релаксація. Раціоналізація гніву необхідна, щоб до вирішення конфлікту підключити розум, перенести проблему в іншу площину. Треба спокійно проаналізувати докази, мотиви та наміри вашого партнера, що дасть можливість виявити власні неправильні дії. Для візуалізації гніву необхідно розслабитись і зосередитись лише на внутрішніх відчуттях (внутрішньому екрані) за допомогою спокійного дихання. Релаксація відображає насамперед відновлення повноцінного зв'язку між нервовою та м'язовими системами. Під час цього спочатку відбувається розслаблення всіх м'язів, потім повне відновлення нормального функціонування нервової системи. Застосування такого способу потребує паузи, тривалість якої залежатиме лише від того, як швидко вам вдасться розслабитися (можливий варіант – послухати власне дихання або поррахувати пульс). Варто зазначити, що у складній ситуації фахівець значно активніше сприймає негативний вплив на слух, а відтак слід зосередитись насамперед на зоровому сприйнятті ситуації. Юрист-міжнародник, який вміє зберігати спокій у найскладніших ситуаціях, завжди матиме величезну перевагу перед опонентом та позитивно впливатиме на партнерів.

Наступним складником професійної культури виступає етикет юриста-міжнародника як система етичних стандартів та моральних принципів, поєднана з особливостями міждержавної комунікації, знанням кількох мов і традицій, тобто сукупність правил і норм належної поведінки. Варто зазначити, що в цій системі немає дрібниць, деталей, якими можна нехтувати. Загалом образ юриста з погляду етикету включає: фізичні дані та можливості, освіту, розумові здібності, особистісні якості (акуратність, ґрунтовність, точність, почуття відповідальності, гнучкість, багатосторонність), мовні звички (як в усній, так і в письмовій мові), громадська думка, одяг, взуття, макіяж, поведінка тощо.

Професійний обов'язок юриста-міжнародника виступає ключовою етичною категорією, оскільки основне його призначення полягає у вирішенні високого та справедливого завдання – усіма правовими засобами забезпечити міжнародний правопорядок як результат законності. Водночас особисті чесноти юриста-міжнародника виступають своєрідними гарантіями щодо реалізації принципу верховенства права в міжнародних відносинах.

Висновки. Сутність і зміст професійної культури юриста-міжнародника є необхідним складником належного виконання ним завдань, які доручені йому з

урахуванням його посади та владних повноважень під час реалізації функцій органів держави у сфері зовнішніх відносин. У процесі дослідження було розглянуто окремі структурні елементи такої культури – мовну, психологічну, логічну культуру, професійну етику. Всі вказані елементи взаємопов'язані і виявляють свій вплив у кожній конкретній ситуації (наприклад, вручення вірчих грамот, консульський захист, ведення переговорів, засвідчення документів) під час здійснення відповідних функцій юристом-міжнародником. До факторів, які впливають на процес формування та подальший розвиток професійної культури юриста-міжнародника, треба віднести морально-етичні, освітні, культурні, соціально-економічні, психологічні, політико-правові та ін. Разом вони створюють необхідну базу для належного виконання професійних обов'язків в умовах наявності складних міждержавних відносин з обов'язковим дотриманням міжнародних стандартів та з метою захисту прав людини. З урахуванням усього зазначеного вище доречним було би прийняти відповідний правовий акт про особливості професійної культури юриста-міжнародника хоча б у межах Міністерства закордонних справ України.

Список використаних джерел

1. Preizer W. History of International Law, Basic Questions and Principles. Encyclopedia of Public International Law. Vol. II. Elsevier, 1995.
2. Гудима М. М. Професійна культура юриста: загальний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 86, ч. 1. С. 52–57.
3. Сливка С. С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект). Львів: Світ, 2000. 336 с.
4. Аронов Я. Професійна культура юриста та її значення в юридичній практиці: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Київ, 2020. 223 с.
5. Frank L. R. Ethical responsibilities and the international lawyer: mind the gaps. *University of Illinois law review*. 2000. № 3. P. 957–996.
6. Lang A., Marks S. People with projects: writing the lives of international lawyers. *People with projects*. 2013. № 27/2. P. 437–453.
7. Коханюк Т. С. Закони формальної логіки у правилах системного тлумачення кримінального закону (закон тотожності та закон достатньої підстави). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 302–313.

Viktoriya Malyga, Vasyl Repetskyi. Professional culture of an international lawyer: features of formation and content

The article is devoted to the problems of forming the professional culture of an international lawyer which is distinguished by a set of features that separate it qualitatively from a national law specialist's culture. The purpose of the article is to specify the features of the formation and content of the professional culture of an international lawyer. The study analyzed specific structural elements of the professional culture of an international lawyer. Particularly, attention is focused on the linguistic culture of an international lawyer which is associated with such concepts as "diction", "melody", "speech tempo". In addition, a system of oral and written business language is established. The authors emphasize that logical thinking, which allows such a specialist to formulate clearly and effectively their position on defending the interests of their state in the international arena while per-

forming the relevant duties (of a diplomatic agent, of a consul, etc.), is extremely important for an international lawyer. An integral part of the professional culture of an international lawyer is psychological culture which is defined by the this specialist's ability to create a certain psychological climate in the process of performing their professional duties. Some psychological techniques are analyzed (techniques for skillful listening to the interlocutor, generalization of information, etc.), which contribute to achieving consensus (agreement) on the most complex international problems. It is noted that it is also crucial for an international lawyer to have certain techniques in his arsenal for protecting against incorrect (or unfriendly) statements and actions of interlocutors. The authors argue that an international lawyer who knows how to preserve tranquility in the most difficult situations always has a huge advantage over his opponent and a positive impact on partners. Another component of the professional culture of an international lawyer is etiquette that should be understood as the system of ethical standards and moral principles combined with the particularities of interstate communication, knowledge of a few languages and traditions, namely as its peculiar sphere. In general, the image of a lawyer from the point of view of etiquette includes: physical data and capabilities, education, mental capabilities, personal qualities (neatness, reasonableness, accuracy, sense of responsibility, flexibility, versatility), language habits (both in oral and written language which were discussed above), public opinion, clothing, footwear, appearance, behavior, etc.

Keywords: professional culture, international legal order, international lawyer, negotiations, etiquette, professional duty.

УДК 341.217:061.1ЄС+349.6
DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.8

Турченко Ольга Григорівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Сурма Анна Сергіївна,
здобувачка ступеня «Доктор філософії»
кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В ЄС

Як зазначається в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, впровадження екосистемного підходу в галузеву політику та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління, інтеграція екологічної політики до інших політик, обов'язкове врахування екологічної складової під час розроблення та затвердження документів державного планування є шляхом до сучасної системної екологічної політики ЄС.

Метою статті є дослідження правових засад забезпечення екологічної безпеки в ЄС через призму принципу інтеграції екологічної політики в інші сектори політик ЄС.

У статті проаналізовано засадницькі положення Договору про ЄС, Договору про функціонування ЄС, Хартії основних прав ЄС, практика Суду ЄС щодо формування принципів екологічної політики ЄС у контексті забезпечення сталого розвитку, з доведенням того, що ці

принципи є обов'язковими лише для інституцій ЄС, держави-члени ж зобов'язані дотримуватися їх тільки під час впровадження екологічних стандартів ЄС, зберігаючи право не застосовувати їх у суто національних питаннях.

Досліджено в ретроспективі Програми дій із довкілля, рекомендаційні за своїм характером документи, що встановлюють чіткі напрями, цілі і принципи екологічної політики ЄС із їх детальним описом і графіком на певний період, через призму становлення та розвитку принципу інтеграції екологічної політики в інші сектори політик ЄС. Доведено, що принцип інтеграції має вирішальне значення для інтеграції захисту довкілля в усі сектори політики ЄС, екологічна політика ЄС ґрунтується на принципах безпеки та превентивних дій; екологічна безпека в ЄС є однією з цілей екологічної політики й досягається завдяки реалізації принципу сталого розвитку.

Реалізація принципу інтеграції у післявоєнний період в Україні відіграватиме особливу роль, забезпечуючи відбудову країни відповідно до екологічних стандартів ЄС, що включатиме впровадження стратегій зеленої відбудови, які поєднують економічний розвиток із захистом довкілля, та інтеграцію екологічних вимог у всі національні плани й програми, сприяючи сталому розвитку країни.

Ключові слова: *екологічна безпека, енергетична безпека, екологічна політика, європейське кримінальне право, забруднення, стандарти, правопорушення проти довкілля, безпечні умови, сталий розвиток.*

Постановка проблеми. На Саміті G-20 в Індонезії (15–16 листопада 2022 р.) Президент України Володимир Зеленський задекларував екологічні пріоритети політики України, включивши до 10 стратегічних завдань для України подолання наслідків екоциду як масштабного руйнування внаслідок російської воєнної агресії.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 р. «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації» [1] серед викликів та загроз національній безпеці України в екологічній сфері визначає «високий рівень ризиків для природних екосистем та здоров'я населення, зумовлений значним забрудненням довкілля через техногенне навантаження, нераціональне використання природно-ресурсного потенціалу, значні обсяги накопичених в Україні відходів, загострення екологічних та техногенних проблем у районах, прилеглих до зони конфлікту на Донбасі» тощо.

Преамбулою Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р. визначено зобов'язання України забезпечувати поступову адаптацію законодавства України до законодавства ЄС відповідно до визначених напрямів та забезпечувати ефективне її виконання, сприяючи поступовій економічній інтеграції і поглибленню політичної асоціації України з ЄС.

Частина 2 статті 289 «Зміст та цілі (сталого розвитку)» Угоди визначає, що «Сторони визнають важливість якнайповнішого врахування економічних, соціальних та екологічних інтересів не тільки свого відповідного населення, а й прийдеш-

ніх поколінь і гарантують, що економічний розвиток, екологічна та соціальна політика підтримується спільно». Сторони також підтвердили своє «зобов'язання щодо ефективної імплементації у своїх законах та практиках багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища, учасниками яких вони є» (стаття 292 Угоди).

В Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, затверджених Законом України від 28 лютого 2019 р. [2], зазначається, що провадження екосистемного підходу в галузеву політику та удосконалення системи інтегрованого екологічного управління, інтеграція екологічної політики до інших політик, обов'язкове врахування екологічної складової під час розроблення та затвердження документів державного планування є шляхом до сучасної системної екологічної політики ЄС.

Про підвищений рівень уваги ЄС до забезпечення сталого розвитку та захисту довкілля свідчить і запровадження безпрецедентного регулювання в цій сфері із застосуванням кримінального права ще від Директив 2008/99/ЄС та 2009/123/ЄС, які згодом були замінені Директивою 2024/1203 Європейського Парламенту та Ради від 11 квітня 2024 р. про захист довкілля за допомогою кримінального права, яка, як зазначається в деяких джерелах, визначає п'ять категорій діянь: забруднення та шкода довкіллю; неналежне поводження з відходами; захист видів і середовищ існування; зловживання небезпечними речовинами та продуктами; неналежна експлуатація природних ресурсів [3, с. 63].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу вивчення даної проблеми становлять праці таких вчених: В. Андрейцева, Г. Балюк, Дж. Барнетт, Р. Брадена, А. Гетьмана, Дж. Дейлса, С. Делбі, О. Дудурова, С. Кравченка, М. Красної, В. Лозо, Н. Малишевої, Р. Метью, Р. Мовчана, В. Опришка, Л. Піттермана, Р. Робертсона, О. Скарлато, Дж. Стіглера, І. Телеш, Ю. Шемшученка та інших. Питання співпраці України з ЄС у різних сферах, зокрема у сфері забезпечення сталого розвитку, екологічної безпеки, досліджували В. Кононенко, О. Турченко, О. Чернецька, Я. Фокін.

Метою статті є дослідження правових засад забезпечення екологічної безпеки в ЄС через призму принципу інтеграції екологічної політики в інші сектори політик ЄС.

Основний текст. Згідно з дев'ятим пунктом Преамбули Договору про Європейський союз (далі – ДЄС), члени ЄС висловлюють своє зобов'язання сприяти «економічному та соціальному розвитку своїх народів, беручи до уваги принцип відповідального розвитку та в контексті завершення формування внутрішнього ринку, зміцнення згуртування та захисту навколишнього середовища, а також проводити політику, яка гарантує, що розвиток економічної інтеграції супроводжуватиметься розвитком інших сфер, включаючи екологічну політику».

Частина 3 статті 3 ДЄС у контексті створення внутрішнього ринку ЄС закріплює прагнення до сталого розвитку Європи, що веде в тому числі до високого рівня захисту та покращення якості довкілля. Зі вказаними положеннями корелюється стаття 11 Договору про функціонування Європейського союзу (далі – ДФЄС), яка передбачає, що «вимоги щодо охорони довкілля повинні бути невід’ємною частиною визначення та реалізації політик та дій Союзу, зокрема з огляду на сприяння сталому розвитку».

Відповідно до статті 21 ч. 2 (d) та (f) ДЄС, «Союз визначає та впроваджує спільну політику та діяльність, намагається забезпечити високий рівень співробітництва у всіх сферах міжнародних відносин в цілях: ... d) підтримки сталого розвитку в економічному, соціальному та екологічному плані в країнах, що розвиваються, з кінцевою метою викорінення бідності ... f) сприяння розробці міжнародних заходів щодо захисту та покращення якості довкілля та сталого управління світовими природними ресурсами з метою забезпечення сталого розвитку. Відповідно до статті 4 пунктів e) та i) ДФЄС, ЄС поділяє компетенцію у сфері довкілля та енергетики з державами-членами.

Натомість статтею 37 Хартії основних прав ЄС 2000 року (в редакції Лісабонського договору 2007 р.) визначено, що «високий рівень захисту навколишнього середовища та покращення якості навколишнього середовища мають бути інтегровані в політику Союзу та забезпечуватися відповідно до принципу сталого розвитку».

Треба погодитись із Ю. Красновою [4, с. 76], що екологічна безпека в ЄС є здебільшого метою екологічної політики й досягається завдяки реалізації принципу сталого розвитку. До цього ж у Договорах, правових актах ЄС не вживається поняття «екологічна безпека», широко розповсюдженим натомість є поняття «охорона довкілля».

Так, прийнята Європейською радою у 2010 р. стратегія сталого розвитку ЄС «Європа 2020» [5] визначала три взаємопов’язані пріоритети розвитку ЄС до 2020 р.:

- розумне зростання (smart growth): розвиток економіки, що будується на знаннях та інноваціях;
- стале зростання (sustainable growth): розвиток ресурсозберігаючої, зеленої та конкурентної економіки;
- соціально орієнтоване зростання (inclusive growth): розвиток економіки, що забезпечує високу зайнятість населення, соціальний захист та розвиток територій.

Стратегія ЄС у формі Європейської Зеленої Угоди 2019 / The European Green Deal 2019 (The European Green Deal. COM (2019) 640 final. Brussels, 11.12.2019) ставить найамбітнішу ціль у контексті сталого розвитку – перетворення Європи до 2050 р. на перший клімат-нейтральний континент.

Нагадаємо, що вперше поняття сталого розвитку було введено в правовий, науковий, публіцистичний обіг Доповіддю Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів «Всесвітня стратегія охорони природи» (1980), у якій такий розвиток визначався як «модифікація біосфери і використання людських, фінансових, поновлюваних і невідновлюваних природних ресурсів для задоволення потреб людей і поліпшення “якості життя”»; щоб розвиток був стійким, слід враховувати не тільки його економічні аспекти, але і соціальні і екологічні чинники...». Однак саме визначення сталого розвитку («sustainable development») з'явилося в 1987 р. у Доповіді Комісії Брундтланд: «Людство здатне надати розвитку сталого довготривалого характеру для того, щоб він відповідав потребам нинішнього покоління, не позбавляючи майбутні покоління можливості задовольняти свої власні потреби» (п. 27) [6], і практично всі документи, прийняті під егідою ООН, основані саме на такому визначенні сталого розвитку з акцентом на провідній ролі людини і взаємозв'язку поколінь.

Теорія сталого розвитку є альтернативою парадигмі економічного зростання, що ігнорує екологічну небезпеку від розвитку за екстенсивною моделлю [7, с. 116], безальтернативний варіант подальшого поступу держав і загалом виживання людства [8], але, як зазначав Ю. Щербак, універсального рецепту такого розвитку немає, кожна країна повинна розв'язувати проблему сталого розвитку з огляду на власні цілі, національні особливості й економічні можливості [9, с. 4].

Під час переходу до моделі сталого розвитку досягаються цілі суспільного прогресу – певні якісні зміни в економічній, екологічній, соціальній та політичній складових розвитку суспільства, що дає змогу забезпечити потреби теперішнього покоління та створити передумови для забезпечення потреб майбутніх поколінь, зберігаючи довкілля та раціонально використовуючи природні ресурси [10, с. 199].

Враховуючи раніше проведені дослідження, можна сказати, що «сталий розвиток» – це комплексне поняття, в основі якого лежать гармонійне поєднання економічного, соціального та екологічного розвитку; баланс технологічного та економічного розвитку, координація зусиль всієї спільноти для досягнення сталого розвитку, взаємозв'язок поколінь, провідна роль держави в забезпеченні сталого розвитку. Реалізувати його у будь-якій окремо взятій галузі неможливо, його забезпечення можливе лише за умови системного взаємозв'язку між усіма блоками (економічним, соціальним, демографічним, культурологічним, технологічним, технічним, транспортним, екологічним, безпековим тощо) кожної геосоціосистеми [11, с. 164].

Політикою зазвичай визначається особлива діяльність, яка включає нормативну, програмну, інституційну, організаційну і контрольню-координаційну складові, через які забезпечується управління економічною, правовою, соціальною, культурною, релігійною та іншими сферами [12], комплекс заходів щодо конкрет-

них сфер суспільного життя. Натомість екологічна політика – це діяльність, сукупність заходів щодо вирішення масштабних економічних та соціальних завдань, завдань культурного розвитку, забезпечення екологічної безпеки, збереження і примноження її природного потенціалу і національного багатства, захисту екологічних прав і свобод людини [13, с. 18].

Так, розділ XX частини третьої ДФЄС закріплює спільну політику довкілля (статті 191–193 ДФЄС). Зазначені статті не мають прямої дії, тому ці положення потребують конкретизації у вторинному праві. Вказані статті дуже схожі на статті 174–176 Договору про заснування ЄС. Суд ЄС свого часу зазначав, що цілі та принципи екологічної політики ЄС, зазначені в статті 174 Договору про ЄС (нині стаття 191 ДФЄС), мають нормативне значення [14, с. 21].

Частина 2 статті 191 ДФЄС зазначає, що «політика Союзу щодо довкілля націлена на високий рівень захисту, з урахуванням розмаїття ситуацій у різних регіонах Союзу. Вона ґрунтується на принципі превентивності та принципах необхідності вжиття запобіжних заходів, першочергового усунення екологічної шкоди, насамперед у її виток, та на принципі “забруднювач платить”». Щодо цього положення Суд ЄС зауважує, що такий рівень захисту, щоб бути сумісним з цим положенням, не обов’язково повинен бути найвищим з технічної позиції (C-444/15 Associazione Italia Nostra Onlus, п. 44) [15].

Вказані принципи є обов’язковими для структур ЄС; держави-члени не зобов’язані застосовувати ці принципи в суто національних питаннях, тобто тих, що не ґрунтуються на праві ЄС (C-534/13 Ministero dell’Ambiente проти Fira Group [16]). Обов’язок дотримуватися принципів права ЄС у держави-члена виникає під час впровадження екологічних стандартів ЄС.

Безпосередньо формування політики ЄС у сфері охорони довкілля та гарантування екологічної безпеки здійснюється шляхом ухвалення рекомендаційних за характером так званих Програм дій із довкілля, які встановлюють чіткі напрями, цілі і принципи екологічної політики ЄС з їх детальним описом і графіком реалізації [17, с. 13]. Перша така Програма дій із довкілля була ухвалена на початку 1973 р. й акцентувала на зменшенні та запобіганні забруднення й відновленні небезпечного для життя та здоров’я людини стану довкілля, визначаючи серед найважливіших цілей: запобігання, зменшення та стримування екологічної шкоди; збереження екологічної рівноваги; раціональне використання природних ресурсів.

З Третьої програми дій Європейського Союзу з довкілля, ухваленої 7 лютого 1983 р. [18], було запроваджено принцип інтеграції екологічної політики в інші сектори політик ЄС. І вже Четверта програма дій із довкілля (19 жовтня 1987 р.) [19] безпосередньо орієнтована на пошук нових можливостей для інтеграції екологічної політики в інші політики ЄС, зосереджуючи увагу на розробці

екологічних стандартів, управлінні всіма видами впливу на довкілля, забезпеченні ширшого доступу громадськості до інформації та поширення екологічної інформації, розвитку екологічної освіти, біотехнологій й управління природними ресурсами, охороні особливих природних територій.

Інтеграція екологічної політики та сталий розвиток стали ключовими елементами складної архітектури стратегічних документів П'ятої програми (1997–2003). У цей період Комісія перейшла до ширшого та менш жорстко регламентованого підходу до інтеграції екологічної політики, що передбачав визначення ключових проблем економічних секторів, формулювання цілей і розроблення відповідної діяльності для досягнення цілей.

З ухваленням у 2002 р. Шостої програми дій ЄС із довкілля [20] розпочався процес інтеграції вимог щодо захисту довкілля у всю зовнішню політику Союзу; зміцнення міжнародного управління у сфері довкілля за допомогою поступового посилення багатостороннього співробітництва й інституційних меж; орієнтації на швидку ратифікацію, ефективне дотримання та застосування міжнародних конвенцій і угод у сфері довкілля за участю ЄС; сприяння транскордонному екологічному співробітництву із сусідніми країнами й регіонами.

Одним з дев'яти Пріоритетів Сьомої Програми дій з охорони навколишнього середовища (2013–2020) є інтеграція та узгодженість екологічної політики з іншими напрямками спільної політики (Пріоритет 7, статті 83–86).

Екологічна програма дій ЄС до 2030 р., що є продовженням Сьомої програми, визначає шість пріоритетних цілей: досягнення скорочення викидів парникових газів до 2030 р. та кліматичної нейтральності до 2050 р.; підвищення потенціалу адаптації, посилення стійкості та зменшення вразливості до зміни клімату; просування моделі регенеративного зростання; відокремлення економічного зростання від використання ресурсів і деградації довкілля; прискорення переходу до кругової економіки; досягнення амбіцій нульового забруднення повітря, води та ґрунтів із одночасним захистом здоров'я і добробуту населення.

У контексті статті 11 ДФЄС та з урахуванням положень частини 1 статті 194 ДФЄС, відповідно до яких енергетична політика Союзу має враховувати необхідність захисту та покращення стану навколишнього середовища, можна констатувати про кореляційний зв'язок між спільною екологічною політикою та однією з ключових галузевих політик ЄС – спільною енергетичною політикою. Заходи в межах останньої у більшості випадків є взаємопов'язаними та доповнюють заходи в інших сферах, зокрема у сфері боротьби зі зміною клімату, сталого транспорту та регіонального розвитку.

Сьогодні можна спостерігати активізацію дій ЄС, спрямованих на зміцнення енергетичної незалежності, самодостатності та безпеки в енергетичному секторі, знаходить своє відображення в документі Європейської Комісії «REPowerEU:

Доступна, безпечна та стала енергетика для Європи» (COM(2022) 108 final). Раніше в рамках Європейської Зеленої Угоди Комісія заявляла про своє зобов'язання запропонувати перегляд Директиви про оподаткування енергії з акцентом на екологічні аспекти.

Так званий «сучасний дизайн для енергетичного ринку ЄС» [21] передбачає запровадження сталого, ефективного механізму регулювання відносин, які стосуються купівлі-продажу, транспортування, сертифікації електроенергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, встановлення критеріїв надання «гарантій походження» як засвідчення походження енергії з відновлюваних джерел.

Правову основу регулювання використання альтернативних джерел енергії та розвитку відновлюваної енергетики становлять Директива 2009/28/ЄС від 23.04.2009 про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії та Директива 2012/27/ЄС від 25.10.2012 про енергоефективність. Із прийняттям Єврокомісією поправок до Директиви 2009/28/ЄС у червні 2018 р. було встановлено дві нові цілі для держав-членів ЄС на 2030 р.: показник використання відновлюваних джерел енергії має становити не менше 32 %, а показник енергоефективності – не менше 32,5 % із можливим переглядом у 2023 р.; що значно скоротить викиди для усього ЄС на рівні 40 % до 2030 р. [22].

Зазначений у пункті b) частини 1 статті 194 ДФЄС принцип забезпечення безпеки постачання повинен враховуватися ЄС і державами-членами, що означає не тільки те, що ЄС і держави-члени повинні реагувати на надзвичайні ситуації, коли вони виникають, але й те, що вони повинні вживати заходів для їх запобігання і з цією метою оцінювати наявність ризиків для енергетичних інтересів держав-членів і Союзу. На думку Комісії, метою забезпечення безпеки постачання є не максимізація енергетичної самодостатності або мінімізація енергетичної залежності, а обмеження ризиків, пов'язаних із такою залежністю (С-848/19 Р Німеччина проти Комісії, пп. 47 і 69).

До того ж треба взяти до уваги й окремий правовий режим для субенергетичного питання – політики в галузі ядерної енергетики, сформульованої в Договорі про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії. Як неодноразово наголошував Суд ЄС, саме в атомній галузі застосовуються принципи захисту навколишнього середовища (рішення С-594/18 Р Austria v Commission [23], п. 42, рішення С-115/08 Land Oberösterreich v ČEZ a.s. [24], пп. 87–91). У рішеннях С-195/12 Industrie du bois de Vielsalm & Cie (IBV) SA [25] та С-66/13 Green Network SpA [26] Суд ЄС прямо постановив, що заходи зі сприяння використанню відновлюваних джерел енергії сприяють досягненню цілей інтеграції екологічної політики.

Висновки. Принцип інтеграції має вирішальне значення для інтеграції захисту довкілля в усі сектори політики ЄС. Екологічна політика ЄС ґрунтується на принципах безпеки та превентивних дій.

Принципи екологічної політики ЄС є обов'язковими лише для інституцій ЄС, держави-члени ж зобов'язані дотримуватися їх тільки під час впровадження екологічних стандартів ЄС, зберігаючи право не застосовувати їх у суто національних питаннях.

Екологічна безпека в ЄС є однією з цілей екологічної політики й досягається завдяки реалізації принципу сталого розвитку.

Реалізація принципів екологічної політики в Україні у післявоєнний період відіграватиме особливу роль, забезпечуючи відбудову країни відповідно до екологічних стандартів ЄС, що включатиме впровадження стратегій зеленої відбудови, які поєднують економічний розвиток із захистом довкілля, та інтеграцію екологічних вимог у всі національні плани й програми, сприяючи сталому розвитку країни.

Список використаних джерел

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 р. «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації»: Указ Президента України № 111/2021 від 23.03.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/111/2021#n5>
2. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 16. Ст. 70.
3. Дудуров О. О., Мовчан Р. О. Проблеми криміналізації посягань на довкілля у контексті acquis ЄС. *Правовий часопис Донбаса*. 2025. № 2(91). С. 62–70.
4. Краснова Ю. А. Правове забезпечення екологічної безпеки в Європейському Союзі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 2. С. 71–77.
5. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels, 03.03.2010. COM (2010) 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:en:PDF>
6. Report of the World Commission on Environment and Development «Our Common Future» 1987 UN Doc. A/42/47 (1987). URL: <http://habitat.igc.org/open-gates/wced-ocf.htm>
7. Клименко А. А. Індикатори сталого економічного розвитку регіону. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2015. № 1(29). С. 115–118.
8. Мартюшева О. О. Розробка індикаторів сталого розвитку країни: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 1. С. 77–83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sra_2014_1_12
9. Щербак Ю. Сталий розвиток і майбутнє України. *День*. 03.10.2007. № 167.
10. Соловій І. П., Душна М. П. Аналіз індикаторів суспільного прогресу в контексті державної політики, спрямованої на реалізацію пріоритетів сталого розвитку України. *Регіональна економіка*. 2009. № 2. С. 199–205.
11. Турченко О. Г. Щодо поняття «сталий розвиток». *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2017. № 33. С. 155–168. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/190>
12. Політологія: підручник / за заг. ред. В. Г. Кременя, М. І. Горпача. Харків: Друкарський центр «Єдіногор», 2001. 640 с.

13. Костицький В. В., Балацька О. Р., Суходольська А. А. Європейські орієнтири правового забезпечення формування екологічної політики в Україні. *Екологічне право*. 2024. Вип. 1–2. С. 16–20.
14. Safety Hi-Tech Srl v S. & T. Srl. Reference for a preliminary ruling: Giudice di Pace di Genova – Italy. Regulation (EC) No 3093/94 – Measures to protect the ozone layer – Restrictions on the use of hydrochlorofluorocarbons and halons – Validity. Case C-284/95. 26 p.
15. C-444/15 *Associazione Italia Nostra Onlus*, EU:C:2016:978. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0444>
16. C-534/13 *Ministero dell' Ambiente v Fipa Group*, EU:C:2015:140. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=CELEX:62013CJ0534>
17. Правове регулювання відносин в сфері довкілля в Європейському Союзі та в Україні / за заг. ред. В. Г. Дідика. Київ, 2007. 579 с.
18. Третя програма дій Європейського союзу із довкілля (OJ C 46. 17.2.83). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:41983X0217>
19. Четверта програма дій ЄЕС у сфері довкілля (1987–1992) (Додаток до Резолюції 87/C 328/01; OJ C 328. 7.12.87). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_1987_328_R_0001_01.
20. Шоста програма дій Європейського союзу із довкілля від 22.07.2001 (OJ L 242. 10.9.2002). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32002D0746>
21. Implementing the EU's Electricity Market Design. October 3, 2018. URL: <https://www.euractiv.com/section/energy/opinion/implementing-the-eus-electricity-marketdesign>
22. Energy efficiency first: Commission welcomes agreement on energy efficiency / European Commission press release database. Brussels, June 19, 2018. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-18-3997_en.htm
23. C-594/18 *P Austria v Commission*. EU:C:2020:742. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62018TJ0101>
24. C-115/08 *Land Oberösterreich v ČEZ a.s.*, EU:C:2009:660. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hr/TXT/?uri=CELEX:62008CJ0115>
25. C-195/12 *Industrie du bois de Vielsalm & Cie (IBV) SA*, EU:C:2013:598. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0195>
26. C-66/13 *Green Network SpA*, EU:C:2014:2399. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62013CJ0066>

Olha Turchenko, Anna Surma. Legal framework for ensuring environmental policy and environmental security in the EU

As stated in the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the period until 2030, the implementation of an ecosystem approach in sectoral policy and the improvement of the system of integrated environmental management, the integration of environmental policy into other policies, mandatory consideration of the environmental component during the development and approval of state planning documents is the path to a modern systemic environmental policy of the EU.

The purpose of the article is to study the legal foundations of ensuring environmental security in the EU through the prism of the principle of integration of environmental policy into other sectors of EU policies.

The article analyzes the fundamental provisions of the Treaty on the EU, the Treaty on the Functioning of the EU, the Charter of Fundamental Rights of the EU, the practice of the Court of Justice of the EU on the formation of the principles of EU environmental policy in the context of

ensuring sustainable development, proving that these principles are binding only for EU institutions, Member States are obliged to comply with them only when implementing EU environmental standards, while retaining the right not to apply them in purely national matters.

The Environmental Action Programmes, which are advisory in nature and establish clear directions, objectives and principles of EU environmental policy with their detailed description and schedule for a certain period, were studied in retrospect, through the prism of the formation and development of the principle of integration of environmental policy into other sectors of EU policies. It has been proven that the principle of integration is crucial for integrating environmental protection into all sectors of EU policy, EU environmental policy is based on the principles of safety and preventive action; environmental safety in the EU is one of the goals of environmental policy and is achieved through the implementation of the principle of sustainable development.

As for Ukraine, the implementation of the principle of integration in the post-war period will play a special role, ensuring the reconstruction of the country in accordance with EU environmental standards, which will include the implementation of green recovery strategies that combine economic development with environmental protection, and the integration of environmental requirements into all national plans and programs, contributing to the sustainable development of the country.

Keywords: *environmental safety, energy safety, environmental policy, European criminal law, pollution, standards, environmental offenses, safe conditions, sustainable development.*

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.4; 347.5; 346.3

DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.9

*Мамедова Світлана Маліківна,
доктор філософії в галузі права, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

*Фомик Олена Сергіївна,
здобувачка вищої освіти
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК ДЕФЕКТУ В ПРОДУКЦІЇ

У статті здійснено комплексний аналіз правового регулювання відшкодування шкоди, завданої внаслідок дефекту в продукції, з урахуванням національного законодавства, міжнародних стандартів та європейських підходів до забезпечення належного рівня захисту прав потерпілих. Розкрито зміст правових категорій «продукція», «дефект продукції», «недолік» та «істотний недолік», що застосовуються у сфері цивільно-правової відповідальності, а також їх співвідношення й відмінності. Особливу увагу приділено визначенню суб'єктного складу правовідносин, у межах яких виникає обов'язок відшкодування шкоди, включно з виробником, продавцем, виконавцем робіт (послуг) та потерпілою особою, якою може бути як споживач, так і користувач продукції, незалежно від наявності договірних відносин із виробником. Досліджено юридичні та фактичні підстави притягнення виробника до відповідальності, серед яких ключовими є наявність дефекту, завданої шкоди та причинно-наслідкового зв'язку між ними. Висвітлено специфіку застосування принципу безвинної відповідальності виробника відповідно до норм Цивільного кодексу України та спеціального законодавства, що значно спрощує процес доведення вимог потерпілим. Проаналізовано окремі колізії законодавства, зокрема щодо строків позовної давності та співвідношення норм ЦК України й Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», що створюють правову невизначеність у судовій практиці. Окремо розглянуто можливість відшкодування моральної шкоди у спорах, пов'язаних із дефектною продукцією, відповідно до чинних нормативних актів та роз'яснень судової практики. Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення правового механізму захисту потерпілих шляхом уточнення законодавчих дефініцій, усунення нормативних суперечностей та забезпечення єдності підходів до визначення умов цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану дефектом продукції.

Ключові слова: *дефект в продукції, недолік товару, господарська діяльність, виробник, суб'єкт господарювання, користувач, споживач, потерпіла особа, зобов'язання, відповідальність, відшкодування шкоди, причинно-наслідковий зв'язок.*

Постановка проблеми. Питання відповідальності за шкоду, завдану дефектом у продукції, не втрачає актуальності в умовах науково-технічного прогресу, стрімкої появи нових товарів і послуг та зростання купівельної спроможності населення. Неналежна якість або небезпечні властивості продукції становлять реальну загрозу майну користувачів, а також життя та здоров'ю споживачів. У зв'язку

з цим забезпечення ефективного механізму відшкодування шкоди, завданої внаслідок дефекту в продукції, є важливим завданням цивільного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні аспекти правового захисту прав користувачів і споживачів, зокрема відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг), були предметом дослідження У. П. Гришко, М. М. Гудими, О. Ю. Димінської, О. Ю. Єгоричевої, Г. О. Ільченко, О. М. Коршакової, М. С. Муляр, Є. О. Ружицької, І. М. Станкова, О. Ю. Черняк, Г. Б. Яновицької та інших вчених. Однак питання підстав та умов відшкодування шкоди, завданої дефектом у продукції, у науковій площині потребує додаткового дослідження, тож актуальність такої тематики є виправданою.

Постановка мети. Метою наукової статті є комплексний аналіз правового регулювання відшкодування шкоди, завданої дефектом продукції, через дослідження механізму застосування відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Правовідносини з відшкодування шкоди, завданої внаслідок дефекту в продукції, недоліків товарів, робіт (послуг), регулюються такими нормативно-правовими актами: Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) (ст. 711, глава 82) [1], Законами України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» [2], «Про захист прав споживачів» [3] тощо.

Міжнародні стандарти, зокрема Принципи Європейського деліктного права (European Tort Law Principles) та директиви Європейського Союзу [4], як-от Директива 85/374/ЄЕС «Про наближення законів, постанов та адміністративних положень держав-членів щодо відповідальності за неякісну продукцію», мають на меті забезпечити високий ступінь захисту прав потерпілих та чіткі механізми відшкодування [5].

Ч. 3 ст. 1209 ЦК України, яка визначає, що «підстави для відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товару, що є рухомим майном, у тому числі такого, що є складовою частиною іншого рухомого чи нерухомого майна, включаючи електроенергію, встановлюються законом», має бланкетний характер і відсилає до спеціального законодавчого акта.

Таким спеціальним актом є Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» від 19.05.2011, прийнятий на основі міжнародних норм, який визначає загальні умови відшкодування шкоди, завданої дефектами продукції, що є рухомим майном.

Окресливши нормативну базу, необхідно визначити **суб'єктний склад**.

Суб'єктом права вимоги у цій групі зобов'язань є потерпіла особа. Зокрема, цей закон у ст. 1 під потерпілою особою має на увазі користувача або споживача, якому завдано шкоди внаслідок дефекту в продукції. Додатково уточнюється, що користувачем є фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує продукцію

для провадження підприємницької діяльності або виконання обов'язків найманого працівника, чи юридична особа, яка придбаває, замовляє, використовує продукцію. Визначення терміна «споживач» знаходимо в Законі України «Про захист прав споживачів», де в п. 22 ст. 1 зазначено, що споживач – це фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника. Також у ст. 16 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачено, що шкода, завдана внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відшкодовується відповідно до закону. Зазначена норма має бланкетний характер і відсилає до Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», який підлягає застосуванню у правовідносинах, стороною яких є споживач. Отже, потерпілою стороною у таких правовідносинах може бути як фізична, так і юридична особа. Водночас потерпілими можуть виступати не лише безпосередні покупці продукції, а й інші особи, до яких товар або результати виконання робіт (надання послуг) перейшли на законних підставах.

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» суб'єктами відповідальності за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції, є виробник товару – суб'єкт господарювання, який виробляє товар або заявляє про себе як про виробника товару чи про виготовлення такого товару на замовлення, розміщуючи на товарі та/або на упаковці чи супровідних документах, що разом з товаром передаються споживачеві, своє найменування (ім'я), торговельну марку або інший елемент, який ідентифікує такого суб'єкта господарювання або імпортує товар.

Додатково в ч. 3 цієї статті уточнюється, що коли виробник продукції не може бути встановлений, кожний її постачальник (продавець) відповідно до Закону несе відповідальність як виробник, якщо він протягом 30 днів не повідомить потерпілому найменування та місцезнаходження виробника або особи, яка поставила йому цю продукцію. Дія зазначеної норми поширюється також на продукцію, ввезену на митну територію України, якщо на ній не вказані найменування та місцезнаходження особи, зазначеної в ч. 2 цієї статті, навіть якщо на цій продукції вказано найменування її виробника. Тобто винною стороною (відповідачем) є виробник товару, який здійснює господарську діяльність, а у разі неможливості його встановлення ним виступає продавець.

Визначивши суб'єктний склад, необхідно дослідити питання підстави залучення виробника / продавця, який здійснює господарську діяльність, до відповідальності. Підставами традиційно визначати юридичну і фактичну. У разі *юридичної підстави* йдеться про норму, яка передбачає настання відповідальності за таке порушення: такою є ст. 1209 ЦК України «Підстави відшкодування

шкоди, завданої внаслідок недоліків товару, робіт (послуг)». До юридичних підстав також може бути віднесена умова договору, якою передбачено відповідальність за дефект у продукції, зокрема у прямих договірних зобов'язаннях, що виникають між виробником і користувачем. Водночас у ситуації, коли між виробником і користувачем існує посередник у вигляді продавця, прямий договір між виробником і користувачем відсутній. За таких умов договірною умовою про відповідальність виробника за дефект у продукції може розглядатися як юридична підстава лише у випадках існування прямого договору між ними. Сам по собі договір між продавцем і користувачем слугує лише підтвердженням того, що товар або результати виконання робіт (надання послуг) перейшли від продавця до користувача на належних правових підставах. **Фактичною підставою** відповідальності є юридичний факт щодо наявності дефекту в продукції.

Окремої уваги потребує аналіз **понять «продукція» та «продукція, що має дефект»**.

Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» у ст. 1 містить **визначення продукції**, якою є будь-яке рухоме майно, включаючи готову продукцію, сировину та комплектувальний виріб, у тому числі майно, що є складовою частиною іншого рухомого або нерухомого майна. Термін «продукція» включає також електроенергію.

Водночас відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» продукцією є будь-який виріб (товар), робота чи послуга, які виготовляються, виконуються або надаються для задоволення суспільних потреб.

Отже, як обґрунтовано зауважує О. Ю. Димінська, поняття «продукція», що застосовується в Законі України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», є вужчим. У зв'язку з цим вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок неналежного надання послуг або неякісного виконання робіт, не можуть бути висунуті в межах дії цього Закону [6, с. 62].

У межах аналізу визначення та критеріїв **поняття «дефект»** доцільно звернути увагу на те, що до прийняття Закону «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» у листі Міністерства юстиції України від 18.04.2006 № Г-8857-19 дефект продукції визначався через зіпсованість чи пошкодження товару, використання якого неможливе або неприпустиме відповідно до його цільового призначення [7].

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», продукція є такою, що має дефект у разі, коли вона не відповідає рівню безпеки, на яку споживач або користувач має право розраховувати виходячи з усіх обставин, зокрема пов'язаних з розробленням, виробництвом, обігом, транспортуванням, зберіганням, встановленням, технічним обслуговуванням, споживанням, використанням, знищенням (утилізацією, переробкою)

цієї продукції, а також наданням застережень та іншої інформації про таку продукцію, у тому числі: 1) представлення продукції споживачеві або користувачеві, включаючи її вигляд, склад, упаковку, маркування та іншу інформацію про продукцію, її споживання, використання та знищення (утилізацію, переробку); 2) використання продукції, яке обґрунтовано можна передбачити; 3) час, коли продукцію було введено в обіг.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів», безпека продукції – це відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього середовища при звичайних умовах використання, зберігання, транспортування, виготовлення й утилізації продукції.

Як видно, поняття дефектної продукції значно ширше, ніж поняття безпечної продукції. А отже, потерпілий має право на відшкодування шкоди вже у тому випадку, коли продукція, незважаючи на її відповідність певним стандартам та умовам договору, виявилася небезпечною і завдала шкоди його здоров'ю або майну.

Також поняття «дефекту» треба порівняти з *поняттями недоліку та істотного недоліку*. На думку О. Ю. Димінської, дефект необхідно чітко відмежовувати від несправності та недоліку. З позиції науковиці, термін «дефект» застосовується у разі встановлення факту виходу товару з ладу, порушення його нормальної експлуатації в результаті порушення технології його виготовлення, конструкторської помилки. Несправність, на відміну від дефекту, може бути викликана і дією / бездіяльністю покупця (користувача), наприклад, у зв'язку з порушенням умов зберігання. Недолік товару – це будь-яка невідповідність продукції вимогам нормативно-правових актів, умовам договорів або вимогам, що пред'являються до неї, а також інформації про продукцію, наданій виробником (виконавцем, продавцем) та може бути виявлений під час покупки товару споживачем, та, що є ключовим, – не завдає шкоду самому споживачу, а може бути виправлене продавцем або третьою особою [6, с. 63].

Вбачаємо, що суттєвого значення порівняння цих термінів з «несправністю» не має, оскільки обидва закони більше оперують термінами «дефект», «недолік» та «істотний недолік». Також не можемо погодитись з автором щодо чіткого відмежування понять «дефект» та «недолік», оскільки вважаємо їх не різними поняттями, а взаємопов'язаними, які доцільно розглядати як ширше (недолік) та вужче поняття (дефект), що можна прослідкувати з їх законодавчого визначення, зокрема, зі ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів»: недоліком є будь-яка невідповідність продукції вимогам нормативно-правових актів, умовам договорів або вимогам, що пред'являються до неї, а також інформації про продукцію, наданій виробником (виконавцем, продавцем), а в свою чергу істотним недоліком слід вважати недолік, який робить неможливим чи недопустимим використання

товару відповідно до його цільового призначення, виник з вини виробника (продавця, виконавця), після його усунення проявляється знову з незалежних від споживача причин і при цьому наділений хоча б однією з нижченаведених ознак: він взагалі не може бути усунутий; його усунення потребує понад чотирнадцять календарних днів; він робить товар суттєво іншим, ніж передбачено договором.

Висновку щодо взаємопов'язаності ширшого та вужчого розуміння понять дефекту й недоліку можна дійти і з того контексту, що в ст. 16 Закону України «Про захист прав споживачів» недолік товару і дефект продукції зазначено через дужки: «Відповідальність за шкоду, завдану внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції)».

Також потребує розгляду в контексті правового механізму відшкодування шкоди, завданої внаслідок дефекту в продукції, **питання умов настання відповідальності.**

Умовами цивільно-правової відповідальності прийнято вважати склад цивільного правопорушення, елементами якого є протиправна дія (бездіяльність), шкода, причинний зв'язок між дією та шкодою та вина правопорушника.

Протиправною дією в даному випадку є дефект продукції, визначення якого детально було зазначено вище.

Шкода. Згідно з Законом України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», шкодою є завдані внаслідок дефекту в продукції каліцтво, інше ушкодження здоров'я або смерть особи, пошкодження або знищення будь-якого об'єкта права власності, за винятком самої продукції, що має дефект.

З буквального законодавчого тлумачення поняття шкоди випливає, що тільки майну, що належить на праві власності, може бути нанесена шкода, що призводить до нерівних умов та породжує низку проблемних питань, зокрема відшкодування шкоди майну, що не перебуває у власності, а використовується на інших правових підставах (зокрема оренди). Чинне визначення поняття шкоди охоплює лише об'єкти власності, що створює нерівність прав споживачів.

Причинний зв'язок між дефектом продукції та шкодою. Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», одне з того, що повинен довести потерпілий, – це наявність причинно-наслідкового зв'язку між дефектом в продукції та шкодою. Отже, наявність дефекту продукції фактично не є підставою для притягнення виробника до відповідальності. Для цього необхідно довести наявність шкоди, завданої таким дефектом, наявність власне дефекту в продукції, а також наявність причинно-наслідкового зв'язку між дефектом та шкодою.

Вина правопорушника. У ст. 6 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» серед обставин, які повинен довести потерпілий, відсутній обов'язок доведення вини.

До того ж ст. 4 серед засад відповідальності за шкоду містить положення, що відшкодування шкоди не залежить від вини виробника продукції, а також від того, чи перебував потерпілий з ним у договірних відносинах.

Ст. 1209 ЦК України також вказує, що відшкодування шкоди не залежить від вини виготовлювача товару, що є нерухомим майном, виконавця робіт (послуг), а також від того, чи перебував потерпілий з ними у договірних зобов'язаннях. Тобто можна зробити висновок, що вина в даних відносинах презюмується, отже, потерпілий-позивач звільняється від обов'язку доводити вину порушника.

Водночас у ч. 2 ст. 614 ЦК України вказано, що в такому випадку відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання.

Щодо цього в Постанові Пленуму ВСУ від 12 квітня 1996 р. № 5 «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» зазначається, що тягар доведення обставин, які звільняють від відповідальності за завдану шкоду, лежить на продавці (виробнику, виконавцеві) [8].

Що дасть порушнику доведення його невинуватості? Ст. 9 (звільнення від відповідальності та зменшення відповідальності виробника за шкоду) Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» містить правило, що відповідальність виробника може бути зменшена або виробник може бути звільнений від відповідальності у разі, якщо шкоду завдано з вини потерпілого чи будь-якої особи, за яку потерпілий несе відповідальність згідно з цивільним законодавством.

Додатково доцільно розглянути деякі особливості відшкодування такої шкоди, зокрема щодо строків позовної давності та шкоди, яка підлягає задоволенню. Так, окремої уваги заслуговують приписи ст. 10 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», якими визначено, що позовна давність за вимогами про відшкодування шкоди становить три роки. З урахуванням того, що предметом шкоди, відповідно до Закону, є ушкодження здоров'я, каліцтво або смерть, виникає колізія з положеннями ст. 268 ЦК України, яка передбачає відсутність позовної давності щодо вимог про відшкодування шкоди, завданої ушкодженням здоров'я чи смертю особи.

Додаткову правову невизначеність створює положення ч. 2 ст. 12 цього ж Закону, згідно з яким «до приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність із цим Законом вони застосовуються лише в частині, що не суперечить цьому Закону». Отже, наразі постає відкрите питання щодо узгодження норм спеціального законодавства з положеннями ЦК України. Відсутність чіткого механізму вирішення цієї колізії може мати суттєвий вплив на практику захисту прав потерпілих у справах, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, заподіяної дефектною продукцією.

Разом із відшкодуванням шкоди, завданої внаслідок дефекту продукції, особа має право на відшкодування моральної шкоди на загальних підставах у разі,

якщо шкоду завдано майну споживача, а також у разі заподіяння каліцтва, іншого ушкодження здоров'я або смерті, за умови належного доведення факту та обсягу такої шкоди.

Пленум Верховного Суду України в п. 2 Постанови № 4 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» надав роз'яснення, що спори про відшкодування заподіяної фізичній чи юридичній особі моральної (немайнової) шкоди розглядаються, коли право на відшкодування моральної шкоди безпосередньо передбачене нормами Конституції України або впливає з її положень, або закріплене законодавством, яке встановлює відповідальність за заподіяння моральної шкоди [9].

Згідно з вимогами п. 5 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів», споживачі під час придбання, замовлення або використання продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції) відповідно до закону.

Відповідно до п. 6 ст. 1 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту продукції», термін «шкода» визначається в значенні «завдані внаслідок дефекту в продукції каліцтво, інше ушкодження здоров'я або смерть особи, пошкодження або знищення будь-якого об'єкта права власності за винятком самої продукції, що має дефект».

Відповідно до ст. 711 ЦК України, шкода, завдана майну покупця, та шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю у зв'язку з придбанням товару, що має недоліки, відшкодовується відповідно до положень глави 82 цього Кодексу.

Підстави відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), передбачені параграфом 3 глави 82 ЦК України.

Аналіз вказаних норм дає підстави для висновку, що у спорах про захист прав споживачів чинне цивільне законодавство передбачає відшкодування моральної шкоди у тих випадках, якщо така завдана майну споживача або шкода завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Якщо йдеться про користувача – юридичну особу, то згідно з п. 4, ч. 2, чл. 23 ЦК України, моральна шкода можлива до відшкодування тільки в разі, якщо така шкода як дефект в продукції призвела до порушення ділової репутації юридичної особи.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що інститут відшкодування шкоди, завданої дефектом продукції, є важливим елементом сучасного цивільного права, спрямованим на забезпечення належного рівня захисту прав потерпілих осіб. Комплексне нормативне дослідження та аналіз судової практики правового механізму відшкодування шкоди, завданої внаслідок дефекту в продукції, дало змогу звернути увагу на нормативну базу, особливості суб'єктно-

го складу сторін такого зобов'язання, підстави, умови та деякі особливості застосування відповідальності до виробника / продавця, зокрема питання строку позовної давності та шкоди, яка підлягає задоволенню.

Однак виявлено, що наявний механізм відшкодування шкоди, завданої дефектною продукцією, має низку прогалин, що ускладнюють реалізацію прав потерпілих та потребують подальшого нормативного вдосконалення, зокрема усунення колізій між спеціальним законодавством і положеннями Цивільного кодексу України та забезпечення більшої визначеності умов настання відповідальності.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України: від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. (Із змінами).
2. Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції: Закон України від 19 травня 2011 р. № 3390-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 47. Ст. 531. (Із змінами).
3. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 30. Ст. 379. (Із змінами).
4. Principles of European Tort Law (PETL). *European Group on Tort Law*. URL: <http://www.egtl.org/PETLEnglish.html> (дата звернення 10.10.2025).
5. Директива Ради 85/374/ЄС «Про наближення законів, постанов та адміністративних положень держав-членів щодо відповідальності за неякісну продукцію». *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_348#Text (дата звернення 10.10.2025).
6. Димінська О. Ю. Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану дефектом у продукції, за законодавством України та ЄС. *Університетські наукові записки*. 2014. № 4(52). С. 61–68. URL: https://old.univer.km.ua/statti/dymynska_o.yu._osoblyvosti_tsyvilno-pravovoyi_vidpovidalnosti_za_shkodu_zavdanu_defektom_v_produktsiyi_za_zakonodavstvom_ukrayiny_ta_yes_12.pdf
7. Щодо надання роз'яснення стосовно товару який вважається дефектним: Лист Міністерства юстиції України від 18.04.2006. № Г-8857-19. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v8857323-06#Text> (дата звернення: 02.11.2025).
8. Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 квітня 1996 р. № 5. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96>
9. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 30.11.2025).

Svitlana Mamedova, Olena Fomyk. The legal mechanism for compensating damage caused by a product defect

The article provides a comprehensive analysis of the legal regulation of compensation for damage caused by a defective product, taking into account national legislation, international

standards, and European approaches aimed at ensuring an adequate level of protection for injured parties. The study elucidates the legal categories of “product”, “product defect”, “deficiency”, and “significant deficiency”, which operate within the sphere of civil liability, as well as their interrelation and distinctions. Particular attention is devoted to identifying the range of subjects within the legal relationship in which the duty to compensate damage arises, including the manufacturer, seller, service provider, and the injured party, who may be either a consumer or a user of the product, regardless of the existence of contractual relations with the manufacturer. The article examines both the legal and factual grounds for imposing liability on the manufacturer, with the key elements being the presence of a defect, the occurrence of damage, and the causal link between them. The specific features of applying the principle of strict (no-fault) liability of the manufacturer under the Civil Code of Ukraine and special legislation are highlighted, demonstrating how this principle significantly simplifies the claimant’s burden of proof. The analysis further addresses selected legislative inconsistencies, particularly concerning limitation periods and the correlation between the provisions of the Civil Code of Ukraine and the Law of Ukraine “On Liability for Damage Caused by a Defective Product”, which give rise to legal uncertainty in judicial practice. The article also explores the possibility of awarding moral (non-pecuniary) damages in disputes involving defective products in accordance with current regulatory acts and judicial interpretations. It concludes that further refinement of the legal mechanism for protecting injured parties is necessary, including clarifying legislative definitions, eliminating normative inconsistencies, and ensuring unified approaches to determining the conditions of civil liability for damage caused by a defective product.

Keywords: *defect in a product, product deficiency, business activity, manufacturer, business entity, user, consumer, injured party, obligation, liability, compensation for damage, causal link.*

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК [347.19; 347.72]

DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.10

*Дорошенко Ліна Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
<https://orcid.org/0000-0001-9748-6358>*

*Кравець Ольга Петрівна,
здобувачка вищої освіти
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ДОКТРИНА «BUSINESS JUDGMENT» В УКРАЇНСЬКОМУ КОРПОРАТИВНОМУ ПРАВІ

У статті досліджено актуальні питання застосування принципу невторчання суду в бізнес-рішення під час вирішення судом корпоративних спорів. Наголошено на актуальності дослідження в умовах воєнного стану, оскільки забезпечення захисту прав учасників корпоративних відносин та менеджменту юридичних осіб корпоративного типу є одним із пріоритетних завдань для подальшої взаємодії із країнами-членами Європейського Союзу. Проаналізовано сучасні підходи щодо розуміння сутності доктрини «Business Judgment» та означені позиції суду з цього питання. Досліджено розвиток судової практики щодо застосування «Business Judgment Rule» та перспективи її формування щодо зазначеної категорії справ. З'ясовано, що доктрина «Business Judgment Rule» або принцип невторчання суду в бізнес-рішення полягає в тому, що суд не втручається в питання господарської діяльності компанії, не замінює її менеджмент і не може оцінювати бізнес-рішення з погляду ефективності. Акцентовано на актуальних тенденціях становлення судової практики з питань використання доктрини «Business Judgment Rule» щодо визнання такої доктрини та позицій суду про правомірність застосування бізнес-рішення. Зроблено висновок про цінність імплементації доктрини «Business Judgment Rule» у тому, що її застосування сприяє єдності судової практики як вимоги євроінтеграції та є засобом захисту від неправомірного (неналежного) перегляду рішень органів управління та посадових осіб юридичних осіб корпоративного типу, що є особливо важливими під час воєнного стану в Україні.

Ключові слова: *корпоративне право, юридичні особи корпоративного типу, економіка, господарська діяльність, євроінтеграція, право ЄС, ЄСПЛ, правова доктрина, господарське судочинство, ефективний спосіб захисту, корпоративне управління, загальні збори учасників, посадові особи, директор, принцип невторчання суду в бізнес-рішення, правило ділового рішення, власність, корпоративні спори, розумність, добросовісність, Business Judgment, воєнний стан.*

Постановка проблеми. *Європейський вектор розвитку заклав підвалини для розбудови України як правової демократичної держави. Розпочався процес перегляду правових норм щодо узгодження їх із стандартами Європейського Союзу (далі – ЄС), і низка органів державної влади піддалися трансформаційним проце-*

сам. Не стала винятком і судова система України. Удосконалення діяльності суду акцентувало питання здійснення суддями правосуддя відповідно до вимог ЄС та практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У сьогоднішніх реаліях питання європейської інтеграції – це не просто політичний чи економічний курс, це цивілізаційний вибір, за який Україна платить високу ціну, але який є запорукою розбудови демократичної правової держави з розвиненою економікою. З огляду на це надзвичайно важливим є врахування інтересів національного бізнесу та його захисту. Гармонізація законодавства має бути не тільки формальною, а й змістовною, тобто відбуватися з урахуванням українського контексту та потреб.

У контексті зазначеного особлива увага має приділятися саме належному регулюванню корпоративних правовідносин, захисту корпоративних прав учасників – юридичних осіб корпоративного типу тощо. І тут треба звернути увагу на новелізовані підходи судової практики до запровадження доктрини, яка у XVIII ст. з'явилася в судовій практиці Англії, а потім отримала свій розвиток у законодавстві та судових рішеннях США, ставши ключовим принципом корпоративного права. У національній судовій практиці рішення щодо визнання доктрини «Business Judgment Rule» прийнято лише декілька років тому [1].

Сьогодні в умовах воєнного стану питання щодо реалізації та забезпечення принципу «Business Judgment Rule» під час вирішення корпоративних спорів набувають важливого значення, оскільки від ефективності функціонування юридичних осіб корпоративного типу залежить рівень розвитку економіки України загалом та окремих її громадян. Захист учасників – юридичних осіб корпоративного типу, належне правове врегулювання корпоративних відносин є одним із пріоритетних завдань з метою розбудови України як правової держави та належного забезпечення правосуддя під час дії воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання застосування доктрини «Business Judgment Rule» досліджувалися у вітчизняній правовій науці фрагментарно. Так, окремі аспекти застосування вказаного принципу знайшли своє відображення у працях Т. Блаженко, Н. Вінтоняк, Х. Гринишина, О. Кібенко, Б. Шабаровського та ін. Проте всебічного дослідження сутності та значення доктрини «Business Judgment Rule» для корпоративного права України проведено не було, що підкреслює необхідність проведення подальших наукових розвідок у цій сфері. Отже, недостатній рівень наукової розробки питань сутності доктрини «Business Judgment Rule», недосконалість правового регулювання корпоративних відносин зумовлюють актуальність і своєчасність дослідження імплементації доктрини «Business Judgment Rule» у сучасне корпоративне право України.

Постановка завдання. Метою цієї статті є з'ясування сутності доктрини «Business Judgment Rule» та особливостей її імплементації в корпоративне право України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше в національній судовій практиці принцип «Business Judgment Rule» знайшов відображення у рішенні Господарського суду Харківської області від 30 червня 2021 р. у справі № 922/637/21 про визнання недійсним рішень, зобов'язання вчинити певні дії та заборону вчиняти дії [1]. Суть спору полягала у тому, що «Особа-1 звернувся до суду з позовом про визнання недійсними низки рішень зборів учасників Товариства з обмеженою відповідальністю «Медичний центр Офтальміка». Обґрунтовуючи свій позов, Особа-1 мотивував це тим, що ТОВ «Медичний центр Офтальміка» порушило вимоги Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та положень установчого документа товариства під час прийняття ним рішень, оформлених протоколом загальних зборів ТОВ «Медичний центр Офтальміка» від 28.02.2020» [1]. Суд, дослідивши всі надані сторонами докази, у своєму рішенні встановив: Особа-1 (позивач) є учасником ТОВ «Медичний центр Офтальміка», якому належить частка у розмірі 40 % від статутного капіталу. Згодом Особа-1 на підставі договору дарування відчужила 2 % своєї частки Особі-3, після чого повідомила про це інших учасників ТОВ «Медичний центр Офтальміка». Були скликані збори ТОВ «Медичний центр Офтальміка», на якому була присутня Особа-1, але була відсутня Особа-3. На вказаних зборах прийняті рішення, які оскаржує Особа-1 (позивач), мотивуючи це тим, що на зборах не була присутня Особа-3. «Особа-1 зауважив, що рішення загальних зборів учасників відповідача, викладене пп. 2, 4, 10 та 11 протоколу, є такими, що порушують вимоги чинного законодавства, норми статуту товариства, а також права і законні інтереси позивача та третьої особи, оскільки порушено порядок повідомлення нового учасника загальних зборів (Особа-3 не була повідомлена про скликання загальних зборів у строк, встановлений законом). Позивачу на його запит, що був направлений за 4 дні до проведення загальних зборів, не були надані інформація та відповідні документи, що стосуються питань порядку денного. Рішення про затвердження звіту директора про результати фінансово-господарської діяльності за 2019 рік не могло бути проголосоване, оскільки таке питання не виносилось на загальні збори учасників, директором не був поданий проект звіту у паперовій формі. Схвалення дій директора щодо укладання договорів на загальних зборах протирічать положенням статуту та законодавству України. Прийняття рішення про надання згоди директору товариства укладати договори із суб'єктами господарювання на суму до 5 млн грн на 2020 рік не відповідає вимогам статуту та чинного законодавства України. До того ж позивач звернувся до суду з вимогами щодо покладання обов'язків на ТОВ «МЦ Офтальміка» укладати, вносити зміни та розривати будь-які договори, сума яких перевищує 150 000,00 грн та інші договори виключно після одержання згоди загальних зборів учасників щодо окремого договору та заборони ТОВ «МЦ Офтальміка» загальним зборами учасни-

ків» [1]. Господарський суд Харківської області виснував таке: *«при вирішенні питання про недійсність рішень загальних зборів у зв'язку з порушеннями, допущеними під час скликання та проведення загальних зборів, господарський суд повинен оцінити, наскільки ці порушення могли вплинути на прийняття загальними зборами відповідного рішення»* [1]. Суд встановив, що «у день отримання інформації про відчуження 2 % своєї частки у статутному капіталі Особа-1, ТОВ “МЦ Офтальміка”, направила на адресу Особа-3 повідомлення про проведення загальних зборів 28.02.2020, що підтверджується матеріалами справи. Тобто ТОВ “МЦ Офтальміка” здійснила всі належні заходи щодо належного повідомлення нового учасника ТОВ “МЦ Офтальміка”, а саме Особу-3 щодо проведення загальних зборів 28.02.2020 року. При цьому встановлено, що Особа-3 після отримання 2 % частки від статутного капіталу ТОВ не надіслала ТОВ свої зауваження, заперечення чи пропозиції щодо проведення зборів 28.02.2020 року. Таким чином, суд дійшов висновку про те, що ТОВ “МЦ Офтальміка” не порушено вимоги, визначені ч. 3 ст. 32 Закону України “Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю”, щодо належного повідомлення третьої особи про проведення загальних зборів товариства» [1].

Важливим є висновок суду, що *«під час вирішення корпоративних спорів суди зазвичай застосовують відомий у всьому світі принцип – “Business Judgment Rule” або принцип невторчання суду в бізнес-рішення. Він полягає в тому, що суд не втручається в питання господарської діяльності компанії, не замінює її менеджмент і не може оцінювати бізнес-рішення з точки зору ефективності»*. Принцип дотримання балансу інтересів висвітлено у постанові Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 3 грудня 2019 р. у справі № 904/10956/16 (провадження № 12-90Гс19), в якій ВП ВС зазначала, що розглядаючи справи у спорах, що виникли між господарським товариством та одним із його учасників, суди мають враховувати, що *інтереси товариства можуть не збігатися з інтересами окремих його учасників, а інтереси учасників товариства також не завжди збігаються* (постанови ВП ВС від 08 жовтня 2019 р. у справі № 916/2084/17 та від 22 жовтня 2019 р. у справі № 923/876/16). Тому, вирішуючи питання щодо ефективності обраного позивачем способу захисту, суди мають враховувати баланс інтересів усіх учасників і самого товариства, уникати зайвого втручання в питання діяльності товариства, які вирішуються виключно рішенням загальних зборів учасників товариства, надавати оцінку добросовісності інших учасників, права яких в разі задоволення позовних вимог можуть бути порушені [1].

Під час вирішення спору про визнання недійсним рішень, зобов'язання вчинити певні дії та заборону вчиняти дії суд зауважив, що рішення ТОВ «МЦ Офтальміка», оформлені протоколом від 28.02.2020, є законними та обґрунтованими, правомочність учасника Особи-1 та Особи-3 щодо участі у управлінні

ТОВ «МЦ Офтальміка» є складовою їх корпоративних прав і останні можуть бути визнанні порушеними, якщо буде доведено факт недотримання порядку скликання і проведення загальних зборів, якщо учасник не зміг узяти участі у загальних зборах та/або належним чином підготуватися до розгляду питань порядку денного, зареєструватися для участі у загальних зборах тощо, тобто не мав можливості належним чином реалізувати своє право на участь в управлінні. Проте цього позивачем доведено не було, отже, враховуючи практику ЄСПЛ та принцип «Business Judgment Rule», позивачеві відмовлено у задоволенні позову.

Враховуючи зазначене, акцентуємо, що вперше в історії української правозастосовної практики було винесено рішення, в якому зазначалося правило «невтручання суду в бізнес-рішення», яке має вагомим значення для забезпечення єдності судової практики, що є ключовим фактором для досягнення правової визначеності та рівності перед законом, а також ефективного захисту корпоративних прав учасників – юридичних осіб корпоративного типу.

Доктрину «Business Judgment Rule» у науковій літературі та практиці правозастосування іменують як «принцип невтручання суду в бізнес-рішення» або «правило ділового рішення». Так, Б. Шабаровський зрозуміє правило «business judgment rule» як принцип невтручання суду в бізнес-рішення товариства (як власника майна), тобто принцип, відповідно до якого суд не втручається в питання господарської діяльності компанії, не замінює її менеджмент і за загальним правилом не може оцінювати бізнес-рішення з погляду ефективності, оскільки юридична особа як власник майна формує свою волю через рішення її органів, водночас власник може розпоряджатися майном на власний розсуд (дарувати, відчужувати за будь-яку оплату, навіть знищити) [2, с. 81]. Аналогічної позиції дотримується суддя Касаційного господарського суду (далі – КГС) у складі Верховного Суду О. Кібенко, яка визначає, що «відповідно до “Business Judgment Rule” суд не втручається в питання господарської діяльності компанії, не замінює її менеджмент і не може оцінювати бізнес-рішення з точки зору ефективності. Юридична особа як власник майна формує свою волю через рішення її органів. Учасник (акціонер) не є органом юридичної особи і не є власником майна юридичної особи. Потрібно дотримуватися балансу інтересів учасників товариства (які не збігаються) та самого товариства» [3, с. 7].

Заслуговує на увагу окрема думка судді Запорізького апеляційного суду у справі щодо стягнення заборгованості за договором позики (справа № 335/6605/21 від 25 січня 2022 р.) [4]. Суддя-доповідач О. Крилова під час дослідження матеріалів апеляційної скарги Товариства з обмеженою відповідальністю «Аллієд консалт Ел.Ел.Сі.» на рішення Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 24 вересня 2021 р. у справі за позовом Особа-1 до Товариства з обмеженою відповідальністю «Компанія “Корвет”» про стягнення заборгованості за догово-

ром позики дійшла таких висновків: «1) інститут судової юрисдикції є фундаментальним з точки забезпечення права на справедливий суд та доступності до правосуддя, тому важливим є звернення до практики ЄСПЛ, в якій, зокрема, визначається, що «кожен має право на суд, встановлений законом, тобто відповідний орган повинен мати повноваження вирішувати питання, що належать до його компетенції, на основі принципу верховенства права (рішення ЄСПЛ від 29 квітня 1988 року у справі “Белінос проти Швейцарії”) [5]; 2) юрисдикцію суду має визначати закон (доповідь Європейської комісії від 12 жовтня 1978 року у справі “Занд проти Австрії”)» [6]. Суддя зазначила, що «проникнення за корпоративну завісу» тягне за собою негативні наслідки і може бути виправданим лише за *включних* обставин, тому застосування принципу «Business Judgment Rule» полягає в тому, що суд не може втручатися в питання господарської діяльності компанії, не замінює її менеджмент і не може оцінювати бізнес-рішення з точки зору ефективності [4] (до речі, в європейських країнах вже відмовляються від доктрини «зняття корпоративної вуалі»). Цікавим у цьому контексті є аналіз законодавства Мальти, відповідно до положень якого бенефіціар компанії не несе відповідальності за її діяльність, він є лише інвестором у бізнес, а усі ризики, пов’язані з підприємницькою діяльністю, покладено на директора (*legal representative* – законного представника) [7, с. 28–29]). Юридична особа як власник майна формує свою волю через рішення своїх управлінських органів. Власник має правомочності розпоряджатися майном на власний розсуд (дарувати, відчужувати за будь-яку оплату, навіть знищити). Натомість учасники товариства не є власниками майна юридичної особи, а відповідно інтереси учасників товариства та інтереси самого товариства можуть не завжди збігатися [4]. Аналогічної позиції також дійшла ВП ВС від 03 грудня 2019 р. у справі № 904/10956/16 [8].

Також важливий висновок, викладений у рішенні господарського суду Дніпропетровської області від 24 грудня 2024 р. у справі № 904/2596/24 [9]. Суд виснував, що «за загальним правилом суди не визначають відповідальність директорів за ухвалення ділових рішень, якщо такі рішення не є повністю нерозумними. Це доктрина судового невтручання, відома як “правило ділового рішення”: якщо інше не доведено, то директори діяли на підставі достатньої інформації, добросовісно та в інтересах товариства. Відповідно до правила ділового рішення посадові особи не зобов’язані доводити ефективність прийнятих ділових рішень, а суди зазвичай не входять у питання оцінки їх ефективності. Оцінка судом ефективності ділового рішення вже *постфактум*, за наявності значно більшого обсягу інформації про події, які відбулися після ухвалення рішення, не завжди забезпечує справедливий підхід. Під час судового розгляду, який відбувається, як правило, зі спливом значного періоду часу, навіть розумне ділове рішення може *prima facie* здатися нерозумним» [9].

Зауважимо, що на відміну від вітчизняної судової практики, у європейській судовій практиці застосування доктрини «Business Judgment Rule» є сформованою практикою. Отже, в аспекті імплементації права ЄС перед нашою країною стоїть багато завдань, і ключову роль у цьому процесі відіграє саме судова практика. З огляду на це значну увагу треба приділяти аналізу практики ЄСПЛ та адаптації її правових позицій до національного законодавства, що, на наше переконання, сприятиме ефективності вирішення корпоративних спорів. Як слушно зазначила Голова КГС у складі Верховного Суду Л. Рогач, «європеїзація українського корпоративного права є ключовим елементом інтеграції України до ЄС, що вимагає адаптації законодавства, судової практики і підходів до захисту прав бізнесу та інвесторів» [10].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що застосування доктрини «Business Judgment Rule» має вагомe значення для досягнення правової визначеності судової практики під час вирішення корпоративних спорів та захисту корпоративних прав. Втручання у господарську діяльність повинно бути належним чином обґрунтоване і мати виключний характер. Метою застосування доктрини «Business Judgment Rule» є забезпечення автономності та незалежності органів управління юридичних осіб корпоративного типу.

Висновки. Визначено сутність доктрини «Business Judgment Rule». Проаналізовано генезис її застосування в практиці судів України. Доведено, що цінність імплементації цієї доктрини полягає в тому, що її застосування сприяє єдності судової практики як вимоги для євроінтеграції та є засобом захисту від неправомірного (неналежного) перегляду рішень органів управління та посадових осіб – юридичних осіб корпоративного типу, що є особливо важливим під час дії режиму воєнного стану в Україні. Наголошено, що навіть у період воєнного стану корпоративна реформа (новелізація корпоративного законодавства, імплементація нових доктрин у правозастосовну практику) – це не лише про встановлення бізнес-правил, а насамперед про добросовісність, прозорість, баланс інтересів. Аргументовано, що втручання у господарську діяльність повинно бути в належний спосіб обґрунтовано і мати виключний характер.

Список використаних джерел

1. Рішення Господарського суду Харківської області від 30 червня 2021 р. справа № 922/637/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235070> (дата звернення: 09.10.2025).
2. Шабаровський Б. В. Застосування «правила ділового рішення» у вітчизняній судовій практиці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025. Вип. 89, ч. 2. С. 80–84.
3. Кібенко О. Оскарження учасником юридичної особи правочину, укладеного виконавчим органом цієї юридичної особи: зміна правових позицій. *Право на справедливий суд та за-*

- ходи щодо забезпечення захисту корпоративних прав: круглий стіл (м. Київ, 12 березня 2021 р.). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prez_Kibenko.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
4. Окрема думка судді Запорізького апеляційного суду справа № 335/6605/21 від 25.01.2022. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102982674> (дата звернення: 10.10.2025).
 5. Case of Belilos v. Switzerland / Strasbourg. 29 April 1988. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57434%22%5D%7D> (дата звернення: 10.10.2025).
 6. Справа «Лео Цанд проти Австрії» (Leo Zand v. Austria). Доповідь Комісії (прийнята 12 жовтня 1978 р.) / Case law / strada lex Europe. URL: https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_7360-76 (дата звернення: 10.10.2025).
 7. Дорошенко Л. М. Дискваліфікація директора компанії як захід корпоративної відповідальності за законодавством Мальти. Корпоративне правління у підприємницьких товариствах в умовах євроінтеграції. *Збірник наукових праць за матеріалами XXIII Міжнародної науково-практичної конференції «Васильєвські читання», присвяченої світлій пам'яті Заслуженої юристки України, докторки юридичних наук, професорки Валентини Антонівни Васильєвої* (3–4 жовтня 2025 р., м. Івано-Франківськ) / НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України; за ред. Л. В. Сіщук. Івано-Франківськ, 2025. С. 26–32.
 8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 грудня 2019 р. у справі № 904/10956/16, провадження 12-90гс19. Верховний Суд. URL: <https://sud.ua/ru/news/sudebnaya-praktika/210491-porushennya-korporativnikh-prav-velika-palata-vs-vislova-pozitsiyu-097d40> (дата звернення: 10.10.2025).
 9. Рішення господарського суду Дніпропетровської області від 24 грудня 2024 р. у справі № 904/2596/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124185164> (дата звернення: 10.10.2025).
 10. Європеїзація українського корпоративного права: ВС провів міжнародну науково-практичну конференцію. Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1820382> (дата звернення: 10.10.2025).

Lina Doroshenko, Olha Kravets. Business Judgment Doctrine in Ukrainian Corporate Law

The article examines topical issues of applying the principle of non-interference of the court in business decisions when resolving corporate disputes. The relevance of the study in the context of martial law is emphasized, since ensuring the rights of participants in corporate relations and management of corporate entities is one of the priorities for further cooperation with the member states of the European Union. It analyzes contemporary approaches to understanding the essence of the Business Judgment doctrine and outlines the court's position on this issue. It examines the development of judicial practice regarding the application of the Business Judgment Rule and the prospects for its formation in relation to this category of cases. It has been established that the Business Judgment Rule doctrine, or the principle of non-interference by the court in business decisions, means that the court does not interfere in the economic activities of a company, does not replace its management, and cannot evaluate business decisions in terms of effectiveness. Attention is focused on current trends in the development of judicial practice on the application of the Business Judgment Rule doctrine regarding the recognition of such a doctrine and the court's position on the legality of applying business decisions. It is concluded that the value of implementing the Business Judgment Rule doctrine lies in the fact that its application contributes to the unity of judicial practice as a requirement of European integration and is a means of protection against unlawful (improper) review of decisions of manage-

ment bodies and officials of corporate-type legal entities, which are particularly important during martial law in Ukraine.

Keywords: corporate law, corporate legal entities, economy, economic activity, European integration, EU law, ECHR, legal doctrine, commercial proceedings, effective means of protection, corporate governance, general meeting of participants, officers, director, principle of non-interference of the court in business decisions, business judgment rule, property, corporate disputes, reasonableness, good faith, Business Judgment, martial law.

УДК 347.7:341.24]:004.738.5
DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.11

Калаченкова Катерина Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ДОГОВОРІВ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання виконання зовнішньоекономічних договорів в умовах тотальної диджиталізації. Актуальність дослідження зумовлена тим, що диджиталізація (цифровізація) міжнародної торгівлі, включно з електронним документо-обігом (ЕДО), блокчейном та смарт-контрактами, генерує низку правових викликів, як-от визначення юридичної сили електронних доказів та потреба у гармонізації законодавства з європейськими стандартами (eIDAS). Метою дослідження є аналіз чинного міжнародного та національного правового регулювання виконання зовнішньоекономічних договорів в умовах диджиталізації та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо його вдосконалення з урахуванням інноваційних технологій.

У статті розглянуто три фундаментальні засади правового регулювання виконання зобов'язань у цифровому середовищі: принцип функціональної еквівалентності, дематеріалізація документів (критична для електронного коносаменту та логістики) та автоматизація виконання через смарт-контракти.

У роботі висвітлено ключові переваги диджиталізації: прискорення обігу, зниження транзакційних витрат і підвищення прозорості ланцюгів постачання. Акцентовано, що ефективно впровадження інновацій неможливе без належного правового регулювання. Розглянуто правові виклики, які породжує автоматизоване виконання, включно з питанням правової відповідальності за помилки в коді («баги»), застосуванням норм про форс-мажор у смарт-контрактах та колізіями юрисдикції в транскордонних блокчейн-системах. Звернено увагу на важливість цих питань для аграрного сектору України, який є стратегічним експортним пріоритетом і потребує надійних правових гарантій.

Зауважено про необхідність імплементації міжнародних стандартів (MLETR) та вдосконалення правил доказування. Також запропоновано рекомендації щодо необхідності розробки нового правового інструментарію, який інтегрує технологічні механізми (код) у діючі юридичні рамки (договірне право). Зроблено висновок про необхідність комплексного правового, технічного та інституційного підходу для забезпечення стабільності й ефективності міжнародної торгівлі України.

Ключові слова: диджиталізація, цифрова трансформація, зовнішньоекономічний договір, договірне право, міжнародна торгівля, транскордонні операції, електронний документообіг, інноваційні рішення, смарт-контракт, блокчейн, кібербезпека, аграрний сектор, комерційна діяльність.

Постановка проблеми. Цифровізація міжнародної торгівлі змінила спосіб, у який сторони укладають і виконують зовнішньоекономічні договори. Сьогодні виконання зовнішньоекономічних договорів відбувається не лише шляхом фізичного переміщення товарів та фінансових транзакцій, але й значною мірою опосередковано цифровим середовищем: електронним документообігом (далі – ЕДО), використанням хмарних рішень, технології блокчейн і смарт-контрактів.

Водночас ця трансформація породжує низку правових викликів, що вимагають наукового осмислення та законодавчого реагування. До них належать: визначення юридичної сили електронних торговельних документів, механізми гарантування платежів та контролю за виконанням умов контракту, питання електронних доказів, а також кібербезпеки й міжюрисдикційної взаємодії довірчих сервісів. Для України, як великого експортера аграрної продукції, ці питання мають практичну вагу, адже аграрний експорт опирається на швидкий обіг великої кількості документів і потребує надійних, інтегрованих цифрових рішень.

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю подолання вказаних викликів на тлі ключових макропроцесів:

- **динаміка технологій** – правове поле часто відстає від інноваційних рішень (смарт-контракти, блокчейн), створюючи правові прогалини та колізії щодо визнання, дійсності та доказової сили електронних форм виконання зобов'язань;

- **транскордонний характер** – виконання зовнішньоекономічних договорів вимагає нагального узгодження національних правових систем, особливо у сфері електронного підпису, кібербезпеки та захисту даних, що має прямий вплив на комерційну діяльність;

- **гармонізація з ЄС** – необхідність адаптації національного законодавства до європейських стандартів (зокрема регламенту eIDAS [1]) для забезпечення безперешкодного та юридично надійного електронного обміну з європейськими партнерами.

Наведені аргументи свідчать, що правове регулювання виконання зовнішньоекономічних договорів у цифровому середовищі набуває критичного значення для забезпечення стабільності, передбачуваності та ефективності міжнародної торгівлі України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності (далі – ЗЕД) та використання електронних технологій є предметом активних наукових дискусій. Так, загальні питання ЗЕД, зокрема зовнішньоекономічних договорів (контрактів) висвітлюються у

працях українських науковців (П. О. Густелєв [2]; В. С. Мілаш [3]; І. І. Олексин, Т. В. Кисіль [4]; О. Панасюк, Р. Кобко [5] та ін.); правове регулювання електронної комерції та ЕДО є предметом досліджень таких вчених: О. П. Дзісяк, О. В. Цвик [6]; А. О. Згама, О. О. Зайцев [7]; В. С. Мілаш [8] та ін.; окремі аспекти смарт-контрактів та блокчейну аналізували К. О. Калаченкова [9], К. Г. Нєкіт [10], А. В. Тищенко [11], А. І. Цимбалюк [12] та ін.

Аналіз виконання зовнішньоекономічних договорів, а не лише їх укладення, з акцентом на застосування інноваційних технологій (смарт-контракти, блокчейн, диджитал-платформи) набуває особливого значення в контексті євроінтеграційних процесів та нагальної потреби гармонізації українського законодавства. Це необхідно для забезпечення належного правового регулювання та безпеки виконання зовнішньоекономічних договорів у цифровому форматі і є особливо важливим для аграрного сектору України – стратегічного експортного пріоритету, що активно впроваджує цифрові інструменти та потребує надійних правових гарантій [9] у транскордонній торгівлі.

В умовах відсутності єдиних міжнародних стандартів чітке визначення юридичної сили та порядку виконання цифрових (електронних) та автоматизованих (смарт-контракти) зовнішньоекономічних зобов'язань стає критичним фактором для сталого розвитку міжнародної торгівлі, зокрема в агропромисловому комплексі.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз чинного міжнародного та національного правового регулювання виконання зовнішньоекономічних договорів в умовах тотальної диджиталізації та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо його вдосконалення з урахуванням інноваційних технологій (блокчейн, смарт-контракти).

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація у ЗЕД – це перехід до бізнес-моделей, де всі етапи договірного циклу (від укладення до виконання та вирішення спорів) опосередковуються цифровими технологіями. Так, виконання зовнішньоекономічних договорів у цифровій економіці являє собою складний правовий феномен, який вимагає переосмислення класичних категорій договірного права. Цифрова економіка базується на використанні інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) як основного чинника виробництва та обміну, що трансформує саму сутність виконання зобов'язань.

Фундаментальними для розуміння правового регулювання виконання зовнішньоекономічних договорів у цифровому середовищі є три ключові теоретичні засади, що впливають із системного аналізу міжнародно-правових уніфікаційних актів (зокрема актів ЮНСІТРАЛ [13; 14]) та положень національного законодавства України у сфері електронного обігу [15; 16]: принцип функціональної еквівалентності, дематеріалізація документів, автоматизація виконання. Зазначені засади формують доктринальну базу для легалізації електронних відносин та вста-

новлюють юридичні межі для визнання цифрових дій сторін як належного виконання зобов'язань у транскордонній торгівлі.

Принцип функціональної еквівалентності (*Functional Equivalence Principle*) є основним правовим механізмом, що дає змогу інтегрувати електронні документи та повідомлення у традиційне договірне право, яке історично орієнтувалося на паперову форму. Він ґрунтується на ідеї, що правова значущість документа визначається не його фізичною формою, а функцією, яку він виконує в межах правовідносин. Принцип закріплений у ключових актах ЮНСІТРАЛ, зокрема у Типовому законі про електронну торгівлю [13] та Конвенції ООН про використання електронних повідомлень у міжнародних договорах [14]. Ці акти вимагають від держав-учасників не дискримінувати електронні документи або повідомлення лише на тій підставі, що воно існує в електронній формі. Електронний документ або повідомлення має ту саму юридичну силу, що й паперовий, за умови, що він виконує ту саму функцію (наприклад, функцію письмової форми, підпису чи оригіналу). В Україні цей принцип імплементовано в Законі «Про електронні документи та електронний документообіг» [15], який прирівнює електронний документ до паперового.

Отже, принцип функціональної еквівалентності дає змогу визнавати юридичну силу електронних оферт, акцептів, повідомлень про виконання (чи невиконання) умов договору, а також електронних комерційних інвойсів та інших документів у транскордонній торгівлі, забезпечуючи передбачуваність правового результату. Водночас треба звернути увагу на проблему, що полягає у доведенні функціональної еквівалентності у юрисдикціях країн, які мають відмінне від українського та міжнародного законодавство, особливо щодо передачі прав на цифрові активи (наприклад, електронний коносамент).

Наступною фундаментальною засадою є **дематеріалізація документів (*Dematerialization of Documents*)**, яка полягає в переході від фізичних носіїв інформації до електронних, що впливає на правове регулювання товаросупровідних документів (наприклад, електронний коносамент чи електронна накладна). Це вимагає відмови від поняття «оригіналу» як єдиної фізичної копії. Правовою метою дематеріалізації є не просто оцифрування (сканування), а створення такого цифрового документа, який має ідентичну юридичну силу та здатність виконувати правові функції паперового носія, зокрема функцію правового титулу (підтвердження права власності або розпорядження). У цифровому середовищі оригіналом вважається цілісний, незмінний електронний запис, який можна достовірно відтворити. Юридична сила надається: цілісності інформації, як гарантії того, що дані не були змінені з моменту їх створення; надійності методу створення, а саме використання сертифікованих систем електронного документообігу та кваліфікованих електронних підписів.

Цей принцип має критичне значення для виконання зовнішньоекономічних договорів у сфері логістики та фінансів, оскільки зачіпає: електронний коносамент (e-Bill of Lading) та інші документи, як-от: електронні сертифікати походження, електронні транспортні накладні (e-CMR) та електронні акти прийому-передачі.

Варто звернути увагу, що традиційний паперовий коносамент є ключовим документом у морських перевезеннях, оскільки він є цінним папером, що виконує функції розписки про отримання вантажу, доказу умов перевезення та, найголовніше, правового титулу (право розпорядження вантажем). Дематеріалізація вимагає створення єдиного, надійного цифрового запису, який неможливо скопіювати чи підробити. Юридично такий запис повинен забезпечувати чітке засвідчення єдиного власника та, відповідно, визнання його передачі як передачі прав на товар. Це забезпечується міжнародними правилами, наприклад, правилами CLECAT (European Association for Forwarding, Transport, Logistics and Customs Services – Європейська асоціація експедиторських, транспортних, логістичних та митних послуг) [17; 18] та рішеннями Міжнародного морського комітету (Comite Maritime International – CMI) [19].

Отже, дематеріалізація є ключем до прискорення міжнародної логістики, зменшення ризиків шахрайства та скорочення часу виконання зобов'язань (наприклад, у митному оформленні, аграрному експорті та банківських операціях з акредитивами) [20]. Однак для досягнення максимальної ефективності та повного усунення посередників у транскордонних операціях простого переведення паперу в цифру недостатньо. Це зумовлює необхідність переходу до третьої фундаментальної засади – автоматизації виконання, – яка реалізується через механізми смарт-контрактів.

Автоматизація виконання, як одна з фундаментальних засад цифрової трансформації зовнішньоекономічних договорів, передбачає перехід від традиційної моделі, де виконання залежить від доброї волі (сторони мають свободу укладення договору, визначення його умов та можливість їх подальшої зміни або припинення за взаємною згодою) чи дій сторін вручну, до моделі самостійного та незворотного виконання зобов'язань за допомогою комп'ютерного коду. Фундаментальність цього принципу як новітньої засади підтверджується дослідженнями правової природи смарт-контрактів [10; 11; 12].

Ключовим інструментом автоматизації є смарт-контракт (smart contract). Це не просто електронний договір, а програмний код, який містить умови угоди та автоматично контролює їх виконання на базі технології блокчейн у разі настання заздалегідь визначених подій, закодованих у ньому.

Смарт-контракт, як незмінний код (після його розгортання у блокчейні), за своєю суттю мінімізує або унеможливує подальший прояв волі сторін. Будь-яка

зміна умов вимагає створення нового контракту або активації заздалегідь закодованих функцій. Водночас традиційний договір може містити неоднозначності, які вирішуються шляхом тлумачення (ст. 6, 627, 637, 213 ЦК України [21]) відповідно до дійсних намірів сторін, тоді як смарт-контракт виконується буквально згідно з кодом (*Lex Cryptographica*), не залишаючи місця для суб'єктивного тлумачення чи компромісу.

Наприклад, якщо дані з сенсорів (оракула) підтверджують доставку товару в порт призначення (подія / умова), смарт-контракт автоматично ініціює переказ коштів з ескроу-рахунку продавцю (виконання). Така автоматизація підвищує довіру до виконання зобов'язань, оскільки виключає людський фактор та необхідність довіри до посередників. Це критично важливо для транскордонних платежів та складних логістичних операцій. Однак саме ця самостійність виконання породжує правові виклики [10], пов'язані з відповідальністю та застосуванням норм про форс-мажор.

Так, принцип форс-мажору (обставини непереборної сили) дає змогу сторонам звільнитися від відповідальності або призупинити виконання зобов'язань у разі настання надзвичайних та невідворотних подій. Комп'ютерний код може не розпізнавати обставини, які юриспруденція класифікує як форс-мажор (наприклад, війну, ембарго, стихійне лихо). Якщо код не передбачає механізм призупинення, виконання може відбутися автоматично, навіть якщо воно є юридично чи економічно недоцільним.

Водночас правова доктрина вимагає вбудовування у смарт-контракти спеціальних функцій, відомих як «аварійний вихід» (*kill switch*) або можливість оракула-арбітра (*Arbitration Oracle*), які дають змогу тимчасово призупинити або скасувати виконання коду на підставі зовнішнього юридичного рішення.

Наступним моментом, на який потрібно звернути увагу, є правова відповідальність. Так, у традиційному праві відповідальність за порушення несуть сторони договору. У цифровому середовищі коло потенційно відповідальних осіб розширюється, якщо збій у виконанні стався через помилку в програмному коді («баг»). Виникають питання: чи відповідає розробник коду (якщо він не є стороною зовнішньоекономічного договору); чи відповідає сторона, яка надала та/чи прийняла умови контракту, що містить помилку; чи відповідає провайдер блокчейн-платформи? Отже, доказування вини у смарт-контрактах ускладнюється, оскільки діяльність відбувається автоматично, а не внаслідок свідомого порушення стороною. Це вимагає від договірної права чіткого розподілу ризиків між учасниками (сторонами, розробниками, провайдерами).

Автоматизоване виконання у блокчейні, який є децентралізованою та транскордонною системою, ускладнює і визначення юрисдикції та права, що застосовується. Блокчейн не має чіткої географічної прив'язки. Це ускладнює застосу-

вання норм міжнародного приватного права та Закону України «Про міжнародне приватне право» [22] щодо визначення суду (чи арбітражу), компетентного вирішувати спір. Виникає колізія між правом, записаним у кодї (Lex Cryptographica), та традиційним торговельним правом (Lex Mercatoria) чи національним правом.

Ці виклики підкреслюють необхідність розробки нового правового інструментарію, який інтегрує технологічні механізми (код) у діючі юридичні межі (договірне право).

Висновки. Виконання зовнішньоекономічних договорів у цифровому середовищі відкриває для України значні економічні вигоди: прискорення обігу, зниження транзакційних витрат, підвищення прозорості ланцюгів постачання. Досягнення цих цілей вимагає системної роботи, що ґрунтується на трьох фундаментальних засадах: функціональній еквівалентності, дематеріалізації та автоматизації виконання. Однак реалізація цього потенціалу потребує чітких правових меж: імплементації міжнародних стандартів (зокрема MLETR), гармонізації довірчих сервісів із eIDAS, урегулювання статусу смарт-контрактів, підвищення кіберстійкості та вдосконалення правил доказування.

Так, на основі проведеного аналізу викликів, пов'язаних із функціонуванням інноваційних технологій (блокчейн, смарт-контракти) у сфері виконання зовнішньоекономічних договорів, пропоновано:

- на законодавчому рівні (шляхом внесення змін до Закону України «Про електронну комерцію») чітко визначити правовий статус смарт-контракту як виду електронного правочину, який має юридичну силу за умови, що його виконання здійснюється на базі розподіленого реєстру (блокчейн) і відповідає принципу функціональної еквівалентності письмової форми та підпису;

- рекомендувати сторонам зовнішньоекономічних договорів, укладених у формі смарт-контрактів, обов'язково включення арбітражного застереження з чітким визначенням права, що застосовується, для вирішення спорів, що виникають через порушення функціонування коду (навіть якщо сам код виконався);

- законодавчо передбачити можливість використання «оракулів-арбітрів» (зовнішніх незалежних сервісів) як механізму призупинення виконання смарт-контракту в українських зовнішньоекономічних договорах на підставі офіційного висновку (наприклад, ТПП);

- імплементувати положення Типового закону ЮНСІТРАЛ про електронні передавані записи (MLETR) в національне законодавство України.

У межах подальших наукових розробок особливої уваги та додаткового дослідження потребують питання щодо розподілу правової відповідальності між учасниками цифрового ланцюга у разі збоїв у виконанні зовнішньоекономічних договорів, опосередкованих інноваційними технологіями.

З огляду на стратегічне значення та вразливість аграрного сектору України до логістичних та документальних ризиків його правове забезпечення має стати

пріоритетом у процесі диджиталізації ЗЕД. Лише комплексний підхід (правовий, технічний та інституційний) забезпечить надійне виконання прав і обов'язків сторін у цифровому середовищі ЗЕД і сприятиме підвищенню конкурентоспроможності українського експорту.

Список використаних джерел

1. Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market (eIDAS). EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/910/oj>
2. Густелєв П. О. Значення міжнародних економічних договорів у правовому регулюванні зовнішньоекономічної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* / гол. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород, 2024. Т. 1, вип. 81. С. 274–279. URL <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/300673/292882>
3. Мілаш В. С. Законодавчі дефініції термінів «зовнішньоекономічна діяльність» і «зовнішньоекономічний договір»: подальший розвиток чи поглиблення дефекту. *Право України*. 2019. № 8. С. 195–209.
4. Олексин І. І., Кисіль Т. В. Окремі аспекти укладання договорів міжнародної купівлі-продажу. *Tarpuenco tapicts*. 2019. С. 70–76. URL: <https://www.lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/DOI/2522-1256-2019-25-09.pdf>
5. Панасюк О., Кобко Р. Стан правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 157–161. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/12180/1/25.pdf>
6. Дзісяк О. П., Цвик О. В. Стан та перспективи правового регулювання електронної комерції в Україні. *Legal Bulletin*. 2024. № 14. С. 113–118. DOI: 10.31732/2708-339X-2024-14-A15. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/505>
7. Згама А. О., Зайцев О. О. Деякі аспекти правового регулювання електронної торгівлі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 138–140. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-6/33. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/35.pdf
8. Мілаш В. С. Електронні договори як правова основа електронної комерції (торгівлі) в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 1(43). DOI: 10.33216/2218-5461-2022-43-1-33-41. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/362>
9. Калаченкова К. О. Теоретичні та прикладні аспекти впровадження цифрових платформ у аграрному секторі: порівняльно-правове дослідження. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 2. С. 32–42. URL: <https://jprchdnu.donnu.edu.ua/article/view/16927>
10. Некіт К. Г. Переваги та недоліки смарт-контрактів як підстав виникнення права власності. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. Вип. 3(47). С. 101–105. URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/229494>
11. Тищенко А. В. Правові аспекти посвідчення правочинів, вчинених за допомогою смарт-контрактів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 9. С. 175–181. DOI: 10.32782/2524-0374/2025-9/36. URL: http://lsej.org.ua/9_2025/38.pdf
12. Цимбалюк А. І. Правові погляди на технології блокчейну та смарт-контрактів в Українській правовій системі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 3, № 90. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.90.3.62. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/342177>

13. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_commerce
14. United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts (New York, 2005). URL: https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/conventions/electronic_communications
15. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>
16. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 45. Ст. 400. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>
17. European Association for Forwarding, Transport, Logistics and Customs Services. URL: <https://www.clecat.org/>
18. UNCITRAL. Model Law on Electronic Transferable Records (MLETR), 2017. United Nations Commission on International Trade Law. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_transferable_records
19. Comite Maritime International. URL: <https://www.umba.org.ua/about-us/cmi/>
20. Калаченкова К. О. Електронні зовнішньоекономічні договори (контракти): правові аспекти. *Осінні юридичні читання – 2025. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Осінні юридичні читання – 2025»* (м. Вінниця, 20–21 листопада 2025 р.). Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2025. С. 409–412.
21. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
22. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>

Kateryna Kalachenkova. Legal Regulation of the Performance of Foreign Economic Contracts in the Digital Environment

This article analyzes the legal regulation of the execution of foreign economic contracts in the context of total digitalization. The study's relevance stems from the fact that the digitalization of international trade, including electronic document management (EDM), blockchain, and smart contracts, generates a number of legal challenges, such as determining the legal validity of electronic evidence and the urgent need to harmonize legislation with European standards (eIDAS). The study aims to analyze the current international and national legal framework for the execution of foreign economic contracts in the context of digitalization and to develop scientifically sound proposals for its improvement, taking into account innovative technologies.

The article explores three fundamental legal principles governing the execution of obligations in the digital environment: the principle of functional equivalence, the dematerialization of documents (which is critical for electronic bills of lading and logistics), and the automation of performance via smart contracts.

The paper highlights the key advantages of digitization: acceleration of circulation, reduction of transaction costs, and increased transparency of supply chains. It is emphasized that the effective implementation of these innovations is impossible without proper legal regulation. It examines the legal challenges posed by automated execution, including issues of legal liability for code errors (“bugs”), the application of force majeure provisions in smart contracts, and conflicts of jurisdiction in cross-border blockchain systems.

Particular attention is paid to the importance of these issues for Ukraine's agricultural sector, which is a strategic export priority and requires reliable legal guarantees. The need to implement international standards (MLETR) and improve the rules of evidence is highlighted. The article also offers recommendations on the need to develop new legal instruments that integrate technological mechanisms (code) into the existing legal framework (contract law). It concludes that a comprehensive legal, technical, and institutional approach is necessary to ensure the stability and effectiveness of Ukraine's international trade.

Keywords: digitalization, digital transformation, foreign economic contract, contract law, international trade, cross-border operations, electronic document management, innovative solutions, smart contract, blockchain, cybersecurity, agricultural sector, commercial activities.

УДК 346.2; 347.19; 347.72
DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.12

Фатєєв Андрій Олександрович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПОРУШЕННЯ ПРИ СТВОРЕННІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ, ЯКІ НЕ МОЖНА УСУНУТИ, ЯК ПІДСТАВА ПРИМУСУВОЇ ЛІКВІДАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ КОРПОРАТИВНОГО ТИПУ

Стаття присвячена дослідженню застосування примусової ліквідації юридичної особи, що не пов'язана з банкрутством, через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, виявленню недоліків законодавства в цій сфері, аналізу судової практики щодо припинення юридичної особи корпоративного типу. Розроблено висновки та пропозиції, спрямовані на вдосконалення законодавства в цій сфері. Уніфіковано формулювання підстав для ліквідації (припинення) юридичної особи шляхом внесення змін до ПК України з уточнення формулювання підстави звернення податкових органів до суду щодо припинення юридичної особи з викладом її в такій редакції: «звертатися до суду про припинення фізичною особою-підприємцем підприємницької діяльності та ліквідацію юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути». Аргументовано, що скасування державної реєстрації установчих документів та ліквідація юридичної особи – це сутнісно різні поняття, існування яких у законодавстві обумовлене появою значного масиву нормативно-правових актів, що позначилося на їх якості та негативно відобразилося на рівні юридичної техніки.

Ключові слова: сфера господарювання, господарська діяльність, корпоративне право, юридична особа корпоративного типу, господарські товариства, припинення юридичної особи, створення юридичної особи, примусова ліквідація юридичної особи, підстави припинення юридичної особи за рішенням суду.

Постановка проблеми. Припинення юридичної особи як суб'єкта права є більш складною процедурою, ніж її створення, тим паче, що процес створення в умовах диджиталізації стає все більш автоматизованим та спрощеним. Проте чинне законодавство регулює питання припинення юридичної особи фрагментарно, що знаходить своє відображення в судовій практиці щодо припинення юридичної особи, яке не пов'язане з банкрутством. Сьогодні ліквідація юридичних

осіб законодавцем «кинута напризволяще», оскільки більшість норм і нормативно-правових актів, які регулювали цю процедуру, змінено або скасовано, а інші містять декларативні норми, які не мають механізмів їх застосування на практиці. Така невизначеність у законодавстві важливих питань ліквідації уможливило існування юридичних осіб, до яких за скоєння правопорушень неможливо застосувати санкцію, як-от примусова ліквідація. Подібний нестратегічний, недально-видний підхід законодавця вплинув спочатку на появу неоднозначної судової практики у цій сфері, а потім – фактично на відсутність останньої. У зв'язку з цим постає необхідність удосконалення чинного законодавства щодо примусової ліквідації юридичних осіб, яка не пов'язана з банкрутством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній літературі наукові розвідки щодо питань ліквідації юридичних осіб досліджувалися в працях таких науковців: О. М. Вінник, Л. М. Дорошенко, О. Р. Кібенко, П. О. Повар, О. В. Тітова та ін. Проте в останні 10–15 років відбулася кардинальна зміна бачення законодавцем цього явища: скасовано норми в Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» щодо постановлення судового рішення про ліквідацію юридичної особи, втратив чинність ГК України, який містив норми щодо цієї санкції за порушення правил здійснення господарської діяльності суб'єктами господарювання, а Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» не містить в принципі норм, що регламентують процедуру ліквідації таких товариств. Переважна більшість досліджень у цій сфері здійснювалась зазначеними вченими до виникнення такого стану законодавства, тому існує гостра необхідність у наукових доробках, які не лише б коментували чинне законодавство та судову практику, але й означали основні проблемні аспекти законодавства та пропонували шляхи їх вирішення. Усе наведене вище свідчить про необхідність проведення нових актуальних досліджень цієї проблематики з урахуванням радикальних змін законодавства у сфері ліквідації юридичних осіб корпоративного типу.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей примусової ліквідації юридичних осіб внаслідок допущених при їх створенні недоліків, які не можна усунути, на підставі аналізу норм законодавства та судової практики з розробкою пропозицій щодо вдосконалення законодавства у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. В Україні питання примусової ліквідації юридичних осіб корпоративного типу регулюються як загальними, так і спеціальними нормативно-правовими актами. Ліквідація таких суб'єктів здійснюється на підставах, передбачених ЦК України, законами України «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про господарські товариства», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», які здебільшого визначають підстави та

порядок добровільної ліквідації, проте щодо примусової ліквідації, що не пов'язана з банкрутством, правове регулювання цієї процедури має фрагментарний характер.

Примусова ліквідація – це правове явище, яке з моменту появи законодавства про господарські товариства регулювалося нормами права, що потребували вдосконалення, і які потім законодавець скасував, нічого не надавши взамін. У зв'язку з цим примусова ліквідація, що не пов'язана з банкрутством, стала вже правовим «реліктом», вкрай рідкісним явищем, і не тому, що юридичні особи стали допускати менше порушень, а завдяки патовій недосконалості чинного в цій сфері законодавства.

Однією з підстав, яка *чітко визначена* в загальному законодавстві (і це вже ймовірніше, виняток, аніж правило), є підстава примусової ліквідації, яка не пов'язана з банкрутством, що міститься у ст. 110 ЦК України.

Так, відповідно до положень п. 2 ч. 1 ст. 110 ЦК України юридична особа ліквідується:

– за рішенням суду про ліквідацію юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, за позовом учасника юридичної особи або відповідного органу державної влади [1].

Що інших підстав примусової ліквідації в цій статті зазначено, що юридична особа ліквідується за рішенням суду в інших випадках, встановлених законом за позовом відповідного органу державної влади (п. 3 ч. 1 ст. 110 ЦК України).

У ч. 1 ст. 135 Закону України «Про акціонерні товариства» йдеться про добровільну ліквідацію. Щодо примусової зазначено лише, що «інші підстави та порядок ліквідації товариства визначаються законом» [2].

Відтак спеціальне акціонерне законодавство містить бланкетну норму, а в загальній нормі ЦК України чітко означено лише одну підставу примусової ліквідації юридичної особи, що не пов'язана з банкрутством. Це – допущені при створенні юридичної особи порушення, які не можна усунути. Тобто на стадії створення можуть бути допущені настільки значущі порушення, які вимагають застосування радикального наслідку, як-от ліквідація юридичної особи.

Закріплення в національному законодавстві такої підстави ліквідації є виправданим. Юридичні особи корпоративного типу (до таких юридичних осіб, відповідно до широкого підходу, належать господарські товариства (в тому числі фінансові установи, корпоративні інвестиційні фонди), виробничі кооперативи, корпоративні приватні та сільськогосподарські підприємства, засновані на власності двох або більше осіб, селянські фермерські господарства, групи компаній (материнська і дочірні компанії, консорціуми, концерни); відповідно до вузького підходу – корпорації (об'єднання капіталів: АТ, ТОВ та ТДВ [3, с. 25; 4, с. 56–57])) створюються в нормативно-явочному порядку. При створенні юридичної

особи в такому порядку для її заснування не потрібно згоди (дозволу) яких-небудь третіх осіб, зокрема державних органів. Державний реєстратор лише перевіряє факт відповідності закону засновницьких документів юридичної особи і дотримання нею встановленого порядку її заснування, після чого зобов'язаний зареєструвати юридичну особу. Такий порядок заснування є найбільш поширеним як в Україні, так і за кордоном.

Для застосування зазначеної вище підстави примусової ліквідації юридичних осіб порушення, які потенційно можуть бути наявні і з наявністю яких пов'язується застосування міри відповідальності, як-от примусова ліквідація, повинні бути наявні саме при створенні юридичної особи.

Термін «створення» вживається у декількох значеннях, а саме він означає: 1) весь процес (порядок) створення, який включає в себе сукупність дій і відносин, пов'язаних зі створенням юридичних осіб. Л. М. Дорошенко зазначає: «створення юридичних осіб корпоративного типу – це визначений в законодавстві та в установчих документах багатостадійний процес, який містить в собі фактичні та юридичні дії засновників (учасників) та державних органів, спрямовані на утворення та легітимацію суб'єктів корпоративних правовідносин» [5, с. 175]; 2) безпосередньо сам факт створення.

У назві підстави примусової ліквідації застосовується термін «створення» в контексті саме *процесу* створення, оскільки створення будь-якої організації – це багатоетапний процес, що складається з фактичних і юридичних дій як засновників, так і уповноважених державних органів [6, с. 86].

У роботі йдеться про спосіб створення юридичної особи, як-от створення шляхом заснування нової юридичної особи. Крім класичного порядку створення на підставі індивідуального статуту, відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 87 ЦК України, юридична особа може створюватися та здійснювати діяльність на підставі модельного статуту, затвердженого Кабінетом Міністрів України, а у випадках, передбачених законом, – Національним банком України, що після його прийняття учасниками стає установчим документом.

У юридичній літературі наявні різні підходи до виокремлення етапів створення. Наприклад, автори підручника «Корпоративне право» визначають такі стадії створення юридичних осіб корпоративного типу: а) *ініціативна* – на ініціативній стадії визначається мета створення такого суб'єкта, формується склад засновників, розробляється бізнес-план майбутньої господарської діяльності та ін.; б) *організаційна* – має на меті вчинення фактичних та юридичних дій, спрямованих на заснування господарської організації. Зокрема, обирається організаційно-правова форма, розробляється та укладається засновницький договір (договір про створення), проводяться установчі збори, затверджується установчий документ, обирається найменування, формуються органи управління; в) *легалізаційна*, мета

якої – офіційне визнання створеної юридичної особи корпоративного типу. Легалізація здійснюється шляхом державної реєстрації. Саме з цього моменту організація виникає як суб'єкт правовідносин, що підтверджується випискою з ЄДР; г) *постлегалізаційна* – на цій стадії відбувається відкриття банком поточного рахунку клієнту – юридичній особі та її відокремленим підрозділам (порядок відкриття передбачений Інструкцією про порядок відкриття та закриття рахунків користувачам надавачами платіжних послуг з обслуговування рахунків, затвердженою Постановою Правління Національного банку України 29.07.2022 № 162). Суб'єкт господарювання має право використовувати у своїй діяльності печатки, проте їх використання не є обов'язковим [5, с. 176].

Один зі співавторів навчального посібника «Корпоративне право», А. В. Бурка, наголошує на багатоетапності створення юридичної особи корпоративного типу, а саме акціонерного товариства, виокремлюючи такі стадії: 1) прийняття зборами засновників рішення про заснування акціонерного товариства та про емісію акцій; 2) подання офіційним каналом зв'язку до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку заяви та всіх необхідних документів для реєстрації випуску акцій; 3) реєстрація Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку випуску акцій та видача тимчасового свідоцтва про реєстрацію випуску акцій; 4) укладення з Центральним депозитарієм цінних паперів договору про обслуговування випусків цінних паперів; 5) присвоєння акціям міжнародного ідентифікаційного номера цінних паперів; 6) розміщення акцій серед засновників акціонерного товариства; 7) оплата засновниками повної вартості акцій; 8) затвердження установчими зборами результатів емісії акцій, затвердження статуту акціонерного товариства, прийняття інших рішень, передбачених законом; 9) реєстрація акціонерного товариства в органах державної реєстрації [7, с. 153–158].

Порушення можуть бути допущені на будь-якому з зазначених етапів створення під час здійснення необхідних юридичних дій та підготовки юридичних документів.

У положеннях ст. 110 ЦК України йдеться про порушення, які не були виявлені на етапі державної реєстрації державними органами, оскільки тоді б державний реєстратор прийняв рішення про відмову у державній реєстрації в Єдиному державному реєстрі. У цій нормі маються на увазі порушення, які виявлені згодом, у процесі життєдіяльності юридичної особи корпоративного типу. Вони можуть мати характер порушень, які можна усунути, та порушень, які не можна усунути. Лише у випадку, коли такі порушення не можна усунути і вони мають непереборний характер, закон передбачає санкцію у вигляді ліквідації юридичної особи.

Отже, законодавець підтримав позиції, які висловлювали свого часу О. М. Винник [8, с. 15] і О. Р. Кібенко [9, с. 180] щодо недопустимості ліквідації, якщо можливо усунути порушення, допущені при створенні.

Аналогічний підхід міститься в законодавстві розвинених європейських країн. Так, у Кодексі компаній та асоціацій Бельгії (Belgian Code on Companies and Associations) визначено, що якщо є можливість урегулювати стан товариства (привести у відповідність до закону), суд може встановити строк для здійснення такого врегулювання (ст. 2:38) [10].

Коли йдеться про порушення, які не можна усунути, то це про ситуації, коли в установчих документах або у порядку створення юридичної особи були допущенні настільки суттєві порушення, що позбавляють її державну реєстрацію юридичної сили, і виправити ці порушення інакше, ніж шляхом ліквідації, неможливо. Отже, не кожен недолік установчих документів веде до ліквідації – суд застосує цю крайню міру, лише якщо усунути порушення без припинення юридичної особи неможливо.

Одні з найпоширеніших порушень на практиці – порушення при створенні, пов'язані зі змістом установчих документів.

Поширеним порушенням є **створення юридичної особи без волевиявлення та без відома особи, зазначеної як засновник, та із внесенням недостовірних відомостей**. У цьому контексті становить інтерес аналіз такого судового рішення. У справі № 910/13388/24 від 17.09.2025 Особа_1 звернувся до Господарського суду м. Києва з позовом до ТОВ «Адемар Капітал» про визнання недійсними установчих рішень і ліквідацію товариства. Позивач з'ясував, що формально є єдиним засновником та керівником ТОВ, однак заявив, що ніколи не створював цю юридичну особу, не підписував жодних документів і нікого не уповноважував діяти від свого імені; у дати підписання та подання документів перебував на службі в Одесі, що унеможливило особисту участь у Києві. Лише при поданні після звільнення з роботи позивачем у 2024 році декларації останнім у підрозділі «Дані для декларації» Єдиного державного реєстру декларацій виявлено факт наявності у нього корпоративних прав на ТОВ «Адемар Капітал». Нотаріус, яка начебто посвідчувала підписи / написи, повідомила про відсутність відповідного запису у своєму реєстрі та невідповідність посвідчувального напису встановленій формі. Судово-почеркознавча експертиза підтвердила, що підписи «Особа_1» на заяві про держреєстрацію, рішенні засновника, статуті та інших реєстраційних документах виконані, ймовірно, іншою особою. Оригінали реєстраційної справи були вилучені у межах кримінального провадження. Оцінивши сукупність доказів, суд встановив істотні й не виправні порушення процедури створення товариства (відсутність реального волевиявлення засновника, подрібні підписи, порушення нотаріальних вимог), задовільнив вимоги позивача визнати недійсними рішення № 1 засновника та статут ТОВ та вирішив припинити юридичну особу шляхом ліквідації, в тому числі і посилаючись на положення п. 2 ч. 1 ст. 110 ЦК України – ліквідація за рішенням суду через порушення при створенні юридичної особи, які

не можна усунути [11]. До того ж суд посилається на приписи ч. 1 ст. 238 Господарського кодексу України, якими визначено, що за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності до суб'єктів господарювання можуть бути застосовані уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування адміністративно-господарські санкції, тобто заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків, та на положення ч. 1 ст. 247 цього нормативно-правового акта в частині того, що у випадках, встановлених законом, до суб'єкта господарювання може бути застосовано адміністративно-господарську санкцію у вигляді його ліквідації за рішенням суду. На час виникнення спірних відносин Господарський кодекс України був чинним, а на момент прийняття судом рішення (17.09.2025) – вже втратив чинність (втрата чинності від 28.08.2025). Отже, після втрати чинності цим Кодексом виникла правова прогалина, яка містить потенційні загрози для регулювання правовідносин у сфері примусової ліквідації юридичних осіб, відносин, які виникли після скасування ГК України, створює додаткові ризики таким недосконалим законодавчим регулюванням і яка має бути усунена шляхом прийняття відповідних законодавчих положень.

Доволі критично можна поставитись до застосування судом до цієї ситуації положень про спрощену процедуру державної реєстрації припинення юридичної особи шляхом її ліквідації. У рішенні суду зазначено, що відповідно до п. 2 ч. 6 ст. 25 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб підприємців» спрощена процедура державної реєстрації припинення юридичної особи шляхом її ліквідації проводиться, зокрема, на підставі судового рішення про припинення юридичної особи, не пов'язаного з банкрутством юридичної особи, якщо таке рішення прийнято судом після 1 липня 2004 р., і в разі, якщо голова ліквідаційної комісії з припинення юридичної особи або ліквідатор юридичної особи протягом трьох років з дати оприлюднення повідомлення про постановлення судового рішення про припинення юридичної особи, не пов'язаного з банкрутством юридичної особи, не надав суб'єкту державної реєстрації документи, необхідні для державної реєстрації припинення юридичної особи в результаті її ліквідації [11], що в жодному разі не стосується зазначеної ситуації.

Отже, виникає практична проблема щодо застосування норми права, яка б *безпосередньо* регулювала ці відносини.

Подібним за критерієм наявності вад установчих документів є спір, щодо якого прийнято рішення Одеським окружним адміністративним судом у справі № 420/2286/25 від 20.08.2025, в якій позивачем було ГУ ДПС в Одеській області. Проте цікавим тут є те, що інформація в державному реєстрі зазнала істотних вад шляхом зміни відомостей вже після створення юридичної особи, а ці питання взагалі не врегульовано законодавцем.

Так, відповідно до пп. 20.1.37 п. 20.1 ст. 20 Податкового кодексу України (далі – ПК України), контролюючі органи мають право звертатися до суду, в тому числі щодо припинення юридичної особи та припинення фізичною особою-підприємцем підприємницької діяльності та/або про визнання недійсними установчих (засновницьких) документів суб'єктів господарювання. Податковими органами була отримана інформація – лист Одеської обласної прокуратури 20.11.2024 № 57468/5 та вирок Приморського районного суду м. Одеси від 08.11.2024 (судова справа № 522/12891/24) про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 205-1 КК України (що є ознакою фіктивності юридичної особи), винесений за фактом внесення завідомо неправдивих відомостей в документи, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи, а саме ТОВ «Югас ТЛК». Вироком Приморського районного суду м. Одеси від 08.11.2024 у справі № 522/12891/24 встановлено, що у квітні 2023 р. Особа_1, знаходячись у м. Одесі, повторно вступив у змову з іншими особами та надав згоду за грошову винагороду стати директором ТОВ «Югас ТЛК» без мети здійснення фінансово-господарської діяльності. Ним на підставі довіреності внесено зміни до відомостей про юридичну особу ТОВ «Югас ТЛК», а саме завідомо неправдиві відомості в частині внесення відомостей про кінцевих бенефіціарних власників, зміни місцезнаходження юридичної особи, зміни керівника та зміни видів економічної діяльності Товариства. Особа_1 реалізовувати права та виконувати обов'язки в якості директора не планував, будь-якою фінансово-господарською та поточною діяльністю як суб'єкт господарської діяльності не займався і не мав наміру займатися, не мав повноважень та наміру провадити таку фінансово-господарську діяльність. Отже, враховуючи, обставини, встановлені вироком суду від 08.11.2024 року, доведено вину Особа_1 у внесенні в установчі (засновницькі) документи, що подавалися для реєстрації ТОВ «Югал ТЛК» завідомо неправдивих відомостей, з'ясовано, що до ЄДРПОУ внесена неправдива інформація. В зв'язку з вищевикладеним, Головне управління ДПС в Одеській області вважало, що наявні достатні підстави для визнання недійсними установчих (засновницьких) документів суб'єкта господарювання ТОВ «Югас ТЛК» та припинення діяльності ТОВ «Югас ТЛК». Суд дійшов висновку, що наявність чинного вироку за ст. 205-1 КК України підтверджує недостовірність даних у ЄДР, а тому є достатньою підставою для скасування державної реєстрації установчих документів і припинення юридичної особи. Суд також посилався на ст. 247-248 Господарського кодексу України в частині того, що у випадках, встановлених законом, до суб'єкта господарювання може бути застосовано адміністративно-господарську санкцію у вигляді його ліквідації за рішенням суду та на положення ст. 55-1 ГК України в частині того, що тут є всі ознаки фіктивності, що дають підстави для звернення до суду про припинення юридичної особи. Позов задоволено повністю: скасовано державну

реєстрацію установчих документів ТОВ «Югас ТЛК» та припинено юридичну особу [12].

Проте в цьому випадку наявна очевидна неузгодженість положень ЦК України та ПК України. У положеннях ЦК України зазначено, що прийняти рішення про ліквідацію юридичної особи суд може через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути (ст. 110), отже, йдеться саме про *ліквідацію юридичної особи*, а не про «припинення юридичної особи... та/або про визнання недійсними установчих (засновницьких) документів суб'єктів господарювання», що, як аналогічна підстава ліквідації юридичної особи в зв'язку з допущеними вадами установчих документів при створенні, передбачена у ПК України (пп. 20.1.37 п. 20.1 ст. 20 ПК України). До того ж позовні вимоги у податкових органів були одні (визнати недійсними установчі (засновницькі) документи суб'єкта господарювання та припинити діяльність), а суд у цій справі прийняв рішення про інше – про скасування державної реєстрації установчих документів ТОВ «Югас ТЛК» та припинення юридичної особи (відповідно до ч. 2 ст. 9 КАСУ, суд розглядає адміністративні справи не інакше як за позовною заявою, поданою відповідно до цього Кодексу, в межах позовних вимог. Суд може вийти за межі позовних вимог, якщо це необхідно для ефективного захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, проте в цьому випадку такої необхідності не вбачається). Це не відповідає нормам ні ЦК України, ні ПК України, які не містять положень щодо скасування державної реєстрації установчих документів, а припинення діяльності і припинення суб'єкта господарювання – це різні правові явища. Скасування державної реєстрації було передбачено в ГК України (зокрема, в положеннях ч. 6–7 ст. 59 до внесення змін у редакцію закону 13.05.2014).

Вбачається, що у правозастосовній практиці ототожнюються поняття скасування державної реєстрації установчих документів, припинення юридичної особи, її ліквідації, припинення діяльності, вони вважаються тотожними, що не відповідає сутності цих категорій і нормам господарського, цивільного та податкового законодавства (у ПК України відсутня конструкція «скасування державної реєстрації», тим паче що податкові органи не зверталися за цією підставою до суду). Відтак відбувається застосування судом категорій, які вже відсутні в чинному законодавстві.

Висновки. Обґрунтовано, що наявна неузгодженість між нормативно-правовими актами, які регулюють одні й ті самі відносини в частині визначення підстав примусової ліквідації – між ЦК України і ПК України. З метою усунення зазначених суперечностей пропонуємо уніфікувати формулювання підстав для ліквідації (припинення) юридичної особи шляхом внесення змін до пп. 20.1.37 п. 20.1 ст. 20 ПК України, який пропонуємо викласти в такій редакції: «зверта-

тися до суду про припинення фізичною особою-підприємцем підприємницької діяльності та ліквідацію юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути». Аналіз положень законодавства та практики його застосування свідчить, що скасування державної реєстрації та ліквідація юридичної особи – це різні поняття. Вбачається, що така відсутність єдності у застосуванні норм, які регулюють одні й ті самі відносини, пов’язана з недосконалістю законодавства, обумовленого формуванням великого масиву нормативно-правових актів, що позначилося на їх якості та негативно відбилося на рівні юридичної техніки.

Визначено, що не кожен недолік установчих документів або вади юридичних дій при створенні юридичної особи корпоративного типу ведуть до ліквідації – суд застосує цю крайню міру лише якщо усунути порушення без припинення юридичної особи неможливо. Акцентовано, що найпоширенішими порушеннями на практиці при створенні є порушення, які пов’язані зі змістом установчих документів юридичної особи.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. (Із змінами).
2. Про акціонерні товариства: Закон України від 27 липня 2022 р. № 2465-IX. *Офіційний веб-портал парламенту України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text> (Із змінами).
3. Сороченко А. В. Корпоративні права та обов’язки: господарсько-правовий аспект. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2015. 204 с.
4. Лукач І. В. Господарсько-правове регулювання корпоративних відносин в Україні: теоретичні проблеми. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2016. 474 с.
5. Корпоративне право: підручник / О. В. Гарагонич, Л. М. Дорошенко, О. В. Кологойда, Т. Б. Пожоджук. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 668 с.
6. Борисова В. І. До проблеми створення юридичних осіб. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2(29). С. 79–88.
7. Корпоративне право: навч. посібник / за заг. ред. Н. М. Процьків, Л. В. Вакарюк. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. 456 с.
8. Вінник О. М. Захист суспільних інтересів у процесі здійснення підприємницької діяльності. *Предпринимательство, хозяйство и право*. 1997. № 9. С. 14–17.
9. Кібенко О. Р. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України. Харків: Страйк, 2005. 432 с.
10. Belgian Code on Companies and Associations. URL: https://legislation.coop/sites/default/files/2022-11/Belgium_law.pdf (дата звернення 28.11. 2025).
11. Рішення Господарського суду м. Києва, справа № 910/13388/24 від 17.09.2025 року про визнання недійсним рішення та припинення юридичної особи. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130269203> (дата звернення 26.11. 2025).

12. Рішення Одеського окружного адміністративного суду, справа № 420/2286/25 від 20.08.2025 року про визнання протиправним та скасування рішення. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/129672279> (дата звернення 26.11.2025).

Andrii Fatieiev. Violations in the creation of a legal entity that cannot be remedied as grounds for compulsory liquidation of corporate-type legal entities

The article is devoted to the study of the application of compulsory liquidation of a legal entity not related to bankruptcy due to violations committed during its creation that cannot be remedied, the identification of shortcomings in legislation in this area, and the analysis of court practice regarding the termination of corporate-type legal entities. Conclusions and proposals aimed at improving legislation in this area have been developed. The wording of the grounds for liquidation (termination) of a legal entity has been unified by amending the Tax Code of Ukraine to clarify the grounds for tax authorities to apply to the court for the termination of a legal entity, naming it as follows: 'to apply to the court for the termination of entrepreneurial activity by an individual entrepreneur and the liquidation of a legal entity due to violations committed during its creation that cannot be remedied.' It is argued that the cancellation of state registration of constituent documents and the liquidation of a legal entity are essentially different concepts, the existence of which in legislation is due to the emergence of a significant body of regulatory and legal acts, which has affected their quality and negatively affected the level of legal technique. It is emphasised that the legislation does not define the list of entities responsible for violations committed during its creation (provision of inaccurate information, forged signatures, violation of notarial requirements, defect of will when signing the founding documents, etc.).

Keywords: *economic sphere, economic activity, corporate law, corporate-type legal entity, business associations, termination of a legal entity, establishment of a legal entity, compulsory liquidation of a legal entity, grounds for termination of a legal entity by court decision.*

УДК 336.2; 346.2; 347.19; 347.72
DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.13

Шемета Іван Іванович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса

**ОПОДАТКУВАННЯ РЕЗИДЕНТІВ ТА ФАХІВЦІВ
ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ДІЯ СІТІ ТА СУБ'ЄКТІВ ІТ-СЕКТОРУ
В КРАЇНАХ БАЛТІЇ: КОМПАРАТИВНИЙ ПІДХІД**

Статтю присвячено компаративному (порівняльному) аналізу податкового навантаження резидентів та фахівців правового режиму Дія Сіті в Україні у зіставленні з податковими рішеннями для суб'єктів ІТ-сектору країн Балтії: Естонської Республіки, Латвійської Республіки та Литовської Республіки (Вільні економічні зони). У дослідженні проведено системне порівняння моделей податку на виведений капітал, податку з обороту та зональних податкових пільг. Особливу увагу приділено порівнянню фіскального навантаження на фонд оплати праці. На основі проведеного компаративного аналізу виявлено істотні переваги правового режиму Дія Сіті, які полягають в унікальному поєднанні відносно низьких податкових ставок для резидентів і залучених фахівців та законодавчо визначеної гарантії стабільності й надійності режиму в часі. Зокрема, обґрунтовано конкурентоспроможність ставки податку правового режиму Дія Сіті на виведений капітал (9%), порівняно з рішенням Естонської

Республіки (22 %) та Латвійської Республіки (25 %). Встановлено переваги екстериторіальності українського режиму над зональним підходом Литовської Республіки, який вимагає фізичної присутності та значних капіталовкладень. Водночас у статті проаналізовано недоліки та ризики правового режиму Дія Сіті в умовах воєнного стану. Висвітлено проблематику підвищення ставки військового збору для фахівців, що розглядається як прецедент втручання держави у гарантії стабільності податкових умов. Зроблено висновок, що попри безпекові виклики, українська модель залишається однією з найбільш фіскально привабливих для ІТ-сектору. Наголошено на необхідності проведення дослідження відповідності податкової моделі правового режиму Дія Сіті праву Європейського Союзу в контексті євроінтеграційних процесів.

Ключові слова: *правовий режим Дія Сіті, резидент Дія Сіті, суб'єкти ІТ-сектору, державна підтримка, податки, спеціальні податкові режими, вільні економічні зони, конкурентоспроможність, дивіденди, господарська діяльність, сфера господарювання, цифрова економіка, інвестиції, інвестиційний клімат, євроінтеграція, диджиталізація, воєнний стан.*

Постановка проблеми. Недостатня обізнаність щодо реальної конкурентоспроможності правового режиму Дія Сіті в умовах глобальних економічних трансформацій останніх років створює ризики викривленого сприйняття інвестиційного клімату України. В умовах, коли держави-конкуренти реалізують проактивну політику залучення інвестицій в передові сектори економіки та, зокрема, пропонують ІТ-сектору пільгові податкові рішення, критично важливим є об'єктивне зіставлення фіскального навантаження у правовому режимі Дія Сіті з актуальними умовами оподаткування в конкуруючих іноземних юрисдикціях. Актуальність дослідження посилюється необхідністю надання обґрунтованої відповіді на питання, чи зберігає правовий режим Дія Сіті статус конкурентоспроможної податкової юрисдикції для ІТ-сектору після підвищення ставки військового збору до 5 % для фахівців правового режиму Дія Сіті та як це співвідноситься з останніми податковими реформами країн Балтії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній та економічній літературі питання оподаткування суб'єктів ІТ-сектору та механізми стимулювання цифрової економіки досліджувалися в працях таких вітчизняних науковців: О. М. Вінник, Л. М. Дорошенко, О. В. Тищенко, В. О. Тімашов, А. Полчанов та ін. Проте переважна більшість цих досліджень була спрямована на аналіз окремих елементів правового режиму Дія Сіті, тоді як систематичний компаративний (порівняльний) аналіз моделі оподаткування резидентів та фахівців правового режиму Дія Сіті з системами оподаткування країн Балтії залишається недостатньо дослідженим. До того ж за останні три роки відбулися суттєві зміни як у законодавстві України (в частині підвищення військового збору для фахівців правового режиму Дія Сіті), так і у податкових системах зарубіжних країн (зокрема в Естонській Республіці), що потребує актуалізації наукових досліджень у цій сфері. Отже, існує об'єктивна необхідність у наукових роботах, які б не лише аналізували чинне законодавство та судову практику окремих юрисдикцій, але й здійснювали систематичне порівняння моделей оподаткування, визначали конкурентні переваги та недоліки кожного режиму, а також формували пропозиції щодо вдоско-

налення вітчизняного законодавства у контексті регіональної конкуренції за ІТ-сектор.

Постановка завдання. Метою статті є проведення системного порівняння моделей оподаткування резидентів, фахівців правового режиму Дія Сіті та суб'єктів ІТ-сектору в країнах Балтії задля визначення унікальних конкурентних переваг останніх та виявлення недоліків вітчизняного законодавства, які потребують усунення.

Виклад основного матеріалу. Правовий режим Дія Сіті (далі – Дія Сіті) є одним із найбільш конкурентоздатних спеціальних податкових рішень для технологічних компаній не тільки в Україні, а й у регіоні. З набранням чинності 1 січня 2022 р. Закону України № 1667-ІХ «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15 липня 2021 р. [1] (далі – ЗУ № 1667-ІХ) та 14 грудня 2021 р. Закону України № 1946-ІХ «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [2] правовий режим Дія Сіті майже за три роки залучив до резидентства приблизно 2 900 ІТ-компаній, на яких працюють орієнтовно 130 тис. ІТ-спеціалістів, які принесли сукупно більше 53 млрд грн податків [3].

Унікальна податкова модель вигідно вирізняє Дія Сіті з-поміж конкурентів. Зокрема, режим пропонує пільгове оподаткування для фахівців Дія Сіті: податок на доходи фізичних осіб у розмірі 5 % (пп. 170.14¹.2 п. 170.14 ст. 170 Податкового кодексу України (далі – ПК України) [4]); єдиний внесок на загальнообов'язкове соціальне страхування (ЄСВ) в розмірі мінімального страхового внеску (22 %) від мінімальної заробітної плати (ч. 14-1 ст. 8 Закону України № 2464-VI від 08.07.2010 «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [5]); військовий збір у розмірі 5 % від загальномісячного доходу для фізичних осіб (ч. 1 пп. 1.3 п. 16¹ підрозділу 10 ПК України). Варто зауважити, що у разі залучення резидентом Дія Сіті фізичних осіб-підприємців до них застосовуються загальні ставки військового збору: 10 % від розміру мінімальної заробітної плати для платників єдиного податку першої, другої та четвертої груп (ч. 2 пп. 1.3 п. 16¹ підрозділу 10 ПК України), або 1 % від доходу для платників єдиного податку третьої групи (крім електронних резидентів) (ч. 3 пп. 1.3 п. 16¹ підрозділу 10 ПК України).

До того ж правовий режим Дія Сіті надає можливість резиденту скористатися спеціальними умовами оподаткування податку на прибуток, обравши: або 9 % податку на виведений капітал (далі – ПнВК) (п. 136.8 ст. 136 ПК України); або податок на прибуток підприємств на загальних підставах за базовою ставкою 18 % (пп. 141.9¹.1 п. 141.9¹ ст. 141 ПК України).

Крім зазначених податкових пільг, держава гарантує резидентам Дія Сіті у ч. 2 ст. 3 ЗУ № 1667-ІХ протягом 25 років з дня внесення до реєстру Дія Сіті запису про першого резидента Дія Сіті чинність правового режиму Дія Сіті та ста-

більність його умов, визначених цим Законом, законами України, що визначають особливості оподаткування резидентів Дія Сіті, а також додержання прав і законних інтересів резидентів Дія Сіті та залучених ними фахівців. До того ж режим встановлює гнучкі вимоги до структури доходу: згідно з п. 4 ч. 1 ст. 5 ЗУ № 1667-ІХ, статус резидента зберігається, якщо сума кваліфікованого доходу від здійснення визначених видів діяльності становить не менш як 90 % суми загального доходу. Це залишає резиденту простір для побічної господарської діяльності в межах 10 % доходу.

У контексті регіональної конкуренції за залучення та втримання талановитих спеціалістів, створення нових робочих місць і компаній, пошуку інновацій та збільшення інвестицій особливо важливим є порівняння перспективного правового режиму Дія Сіті з аналогічними ініціативами інших країн, які створили власні спеціалізовані податкові рішення для підтримання розвитку цифрової економіки.

Окремої уваги заслуговують податкові рішення країн Балтії. Рішення Естонської Республіки (далі – Естонія) стало концептуальним прототипом для моделі податку на виведений капітал у правовому режимі Дія Сіті. Регулювання оподаткування прибутку юридичних осіб в Естонії здійснюється Законом «Про податок на доходи» від 15 грудня 1999 р. [6]. Унікальність естонської моделі, яка була імplementована Україною, полягає у зміщенні моменту виникнення податкового зобов'язання. Згідно з ч. 1 ст. 1 та ст. 50 цього Закону, об'єктом оподаткування є не отриманий комерційний прибуток, а розподілений прибуток. Це створює ефект «податкових канікул» для нерозподілених коштів, даючи змогу бізнесу реінвестувати 100 % прибутку без податкового навантаження. Податкове зобов'язання виникає виключно у момент виплати дивідендів або здійснення операцій, прирівняних до розподілу прибутку.

Важливо взазначити, що податкова система Естонії зазнала суттєвих змін у контексті фіскальної політики на 2024–2025 рр. Законом «Про внесення змін до Закону про податок на доходи та Закону про службу в Збройних силах» від 20 червня 2023 р. (зі змінами, що набули чинності з 1 січня 2025 р.) [7] зазнали змін ставки податку. Наразі ставка податку на прибуток підприємств становить 22 % (ч. 1 ст. 4 Закону «Про податок на доходи»). Під час розрахунку суми податку застосовується коефіцієнт 22/78 від суми чистої виплати дивідендів (ч. 1¹ ст. 4 Закону «Про податок на доходи»).

Раніше естонське законодавство передбачало знижену ставку у розмірі 14 % (коефіцієнт 14/86) для компаній, які регулярно виплачували дивіденди (ч. 5 ст. 4 та ст. 50¹ Закону «Про податок на доходи» від 13.12.2024 [8]), проте з 1 січня 2025 р. цю норму скасовано з метою уніфікації податкового навантаження та збільшення надходжень до бюджету. Отже, сьогодні в Естонії діє єдина ставка корпоративного податку 22 % для всіх видів розподілу прибутку.

За результатами компаративного аналізу рішень Естонії для ІТ-сектору з українським режимом Дія Сіті можна дійти висновку, що попри запозичення механізму оподаткування на виведений капітал, українська модель є значно більш конкурентоздатною за фінансовими показниками. Ставка ПнВК для резидентів Дія Сіті становить всього 9 % проти 22 % в Естонії, що робить Україну більш привабливою юрисдикцією для ІТ-компаній, орієнтованих на регулярне виведення дивідендів.

У регіональному контексті Балтійських країн доцільно згадати й податкову модель Латвійської Республіки (далі – Латвія), яка також використовує систему оподаткування розподіленого прибутку, концептуально тотожну системам Естонської Республіки та правовому режиму Дія Сіті. Згідно з ч. 1, 2 ст. 4 Закону «Про податок на прибуток підприємств» [9] та п. 6 «Правил застосування норм Закону Про податок на прибуток підприємств» [10], оподатковується лише розподілений прибуток та умовно розподілений прибуток. Тому відповідно до ч. 1 ст. 3 та п. 9 ст. 4 Закону «Про податок на прибуток підприємств», при розподілі прибутку ставка податку становить 20 % від розрахованої податкової бази, поділеної на коефіцієнт 0,8, що створює ефективне податкове навантаження на рівні 25 %.

Також у Латвії діє спеціальний Закон «Про підтримку діяльності стартапів» (далі – Закон) [11], який встановлює пільги для стартап-компаній, які відповідають певним критеріям. Відповідно до пп. 1 ч. 1 ст. 4 Закону, визначено такі критерії для стартап-компаній: залучили на ранній стадії щонайменше 30 тис. євро венчурних інвестицій протягом останніх 24 місяців з дня подання заявки на участь у програмі допомоги для реалізації поданої бізнес-ідеї; відсутність податкового боргу понад 150 євро; відсутність оголошеної процедури банкрутства. Додатково п. 3 даної статті передбачає можливість отримати встановлені пільги без залучення венчурних інвестицій у випадку, якщо стартап-компанія надасть інформацію, що підтверджує розробку, виробництво або розвиток інноваційного продукту. Також варто зазначити, що ці пільги діють протягом 12 або 24 місяців (якщо стартап зазначав це у заявці і кваліфікований венчурний інвестор зробив інвестицію у стартап щонайменше 150 000 євро протягом 24 місяців з дати подання заявки) (ч. 1 ст. 10 Закону).

Цей Закон дає змогу сплачувати фіксований соціальний внесок за працівника, який розраховується з двох мінімальних зарплат (ч. 1 ст. 6 Закону), і не сплачувати податок на доходи фізичних осіб (п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону). До того ж у межах реалізації «Програми спільної політики Європейського Союзу на 2021–2027 роки» [12] пунктами 36.7 та 81.4 передбачено співфінансування державою 45 % витрат на оплату праці висококваліфікованих фахівців. Загальне фінансування програми підтримки покриття витрат на оплату праці висококваліфікованих працівників до 2027 р. заплановано на рівні 2 625 000 євро на рік [13].

Проводячи компаративний аналіз, насамперед варто відзначити суттєву перевагу української моделі правового режиму Дія Сіті в частині оподаткування прибутку, адже ставка ПнВК у Дія Сіті становить 9 %, що значно нижче за ефективну ставку в Латвії (25 %). До того ж відрізняються і умови доступу до режимів. Кваліфікаційні вимоги Дія Сіті є універсальними для індустрії і дають змогу залучення широкого кола компаній, тоді як латвійські пільги сфокусовані виключно на компаніях-стартапах, що залучили венчурні інвестиції або працюють з інноваційним продуктом. До того ж умови Дія Сіті законодавчо закріплені на 25 років, натомість пільговий період у Латвії порівняно жорстко обмежений у часі на 12 або 24 місяці.

Ще один підхід до стимулювання інвестицій демонструє Литовська Республіка (далі – Литва), яка замість єдиного віртуального режиму використовує інструмент «Вільних економічних зон» (далі – ВЕЗ) закріплений у Законі «Про основи вільних економічних зон Республіки Литва» [14]. Відповідно до ч. 1 ст. 15 Закону «Про основи вільних економічних зон» підприємства, зареєстровані у ВЕЗ, та їх працівники сплачують лише такі податки: податок на прибуток юридичних осіб; податок на доходи фізичних осіб; податок на оренду землі; податок на забруднення навколишнього середовища та природні ресурси; внески до державного обов'язкового соціального страхування. Це означає, що, на відміну від правового режиму Дія Сіті, де для фахівців встановлено податкові преференції, у литовських ВЕЗ доходи працівників оподатковуються на загальних підставах.

Пільги для резидентів таких зон закріплені у ч. 16 ст. 58 Закону Литовської Республіки «Про податок на прибуток» [15] (далі – Закон про податок на прибуток).

Відповідно до п. 1 ч. 16 ст. 58 Закону про податок на прибуток, компанія у ВЕЗ, у якій капіталовкладення досягли щонайменше 1 млн євро, не сплачує податок на прибуток підприємств протягом 10 податкових періодів (10 років), а протягом наступних 6 податкових періодів (6 років) сплачує податок із застосуванням знижки 50 %. Враховуючи, що базова ставка податку на прибуток у Литві становить 15 % (п. 3 ч. 1 ст. 5 Закону про податок на прибуток), ефективна ставка для резидентів ВЕЗ у другий пільговий період становить 7,5 %.

Для компаній, що надають послуги у ВЕЗ, цей поріг інвестицій суттєво знижено. Згідно з п. 2 ч. 16 ст. 58 Закону про податок на прибуток, якщо середня кількість працівників у податковому році становить не менше 20 осіб, а капіталовкладення досягли щонайменше 100 тис. євро, підприємство також отримує звільнення від податку на прибуток на 10 років та податкову знижку 50 % на наступні 6 років. Проте обов'язковою умовою застосування цих пільг є те, що щонайменше 75 % доходу підприємства за відповідний податковий період має становити дохід від діяльності, здійсненої саме в зоні, на протипагу 90 % у Дія Сіті із збереженням свободи провадження діяльності на всій території України.

Попри привабливість ставки 0 % на початковому етапі та 50 % податкової знижки на другому етапі, литовська модель ВЕЗ містить вимогу значного капіталовкладення та суттєвий адміністративний бар'єр: імперативну вимогу фізичної присутності та ведення діяльності виключно на території конкретної ВЕЗ. У цьому аспекті правовий режим Дія Сіті, який діє екстериторіально в межах усієї України та не вимагає капіталовкладень для отримання пільг, є значно гнучкішим та більш адаптованим до сучасних реалій віддаленої роботи.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що правовий режим Дія Сіті є комплексним податковим рішенням, яке забезпечує Україні високу конкурентоспроможність з аналогічними моделями в ІТ-секторі країн Балтії. На основі проведеного порівняльного аналізу встановлено такі ключові *переваги* правового режиму Дія Сіті:

1) подібно до податкової моделі Естонської Республіки, правовий режим Дія Сіті також використовує податок на виведений капітал, проте пропонує ставку більш ніж удвічі нижчу – 9 % проти 22 %, що є вирішальним фактором в умовах глобального тренду на підвищення податків. Варто зазначити, що відносно низька ставка ПнВК правового режиму Дія Сіті (9 %) у майбутньому може стати предметом дискусій у процесі скринінгу законодавства України під час вступу до Європейського Союзу, тому подальше компаративне дослідження законодавства країн Європи та ЄС є надзвичайно актуальним сьогодні;

2) на відміну від Латвії, де пільги обмежені в часі (12–24 місяці) та доступні лише стартапам із венчурними інвестиціями, або Литви, де пільги прив'язані до фізичних Вільних економічних зон з вимогою значного початкового капіталовкладення, отримання 75 % доходу від діяльності в зоні, український правовий режим Дія Сіті доступний широкому колу ІТ-компаній на всій території України, хоча і має вимогу до суми кваліфікованого доходу від здійснення визначених видів діяльності не менш як 90 % суми загального доходу. Також привабливість Дія Сіті підсилюється наявністю суттєвих податкових пільг для працівників.

Водночас порівняльно-правовий аналіз виявив і певні *ризики* української моделі правового режиму Дія Сіті. По-перше, триваючий воєнний стан створює безпекові загрози, які неможливо нівелювати виключно фіскальними інструментами, що ставить Україну в нерівні умови, порівняно з юрисдикціями, на території яких не ведуться бойові дії, та актуалізує необхідність дослідження досвіду юрисдикцій, що функціонують в умовах перманентних безпекових загроз (наприклад, Ізраїлю, Південної Кореї і Тайваню). По-друге, підвищення ставки військового збору для фахівців-резидентів правового режиму Дія Сіті створює прецедент втручання влади у стабільність податкових умов. Це свідчить про те, що декларативна гарантія незмінності умов на 25 років може бути скоригована державою під впливом форс-мажорних обставин, що є сигналом правової невизначеності для довгострокових інвесторів та не сприяє покращенню інвестиційного клімату.

Отже, попри зазначені виклики, поєднання низького податку на виведений капітал, пільгового оподаткування фонду оплати праці та законодавчо закріпленої стабільності умов роботи режиму строком на 25 років робить правовий режим Дія Сіті однією з найбільш конкурентоспроможних податкових моделей для ІТ-компаній, зокрема порівняно з країнами Балтії, які, беззаперечно, характеризуються високим рівнем конкурентоспроможності в ІТ-секторі.

Список використаних джерел

1. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 р. № 1667-IX: станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (дата звернення: 06.12.2025).
2. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 14.12.2021 р. № 1946-IX: станом на 14 груд. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1946-20#Text> (дата звернення: 06.12.2025).
3. Резиденти Дія.City заплатили €53+ млрд податків з 2022 року. Міністерство цифрової трансформації України. 17.10.2025. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/business/rezydenty-diiacity-zaplattyly-uah53-mlrd-podatktiv-z-2022-roku> (дата звернення: 06.12.2025).
4. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI: станом на 26 листоп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 06.12.2025).
5. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI: станом на 4 листоп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text> (дата звернення: 06.12.2025).
6. Tulumaksuseadus: Seadus vastu võetud 15.12.1999, RT I, 12.07.2025, 28: станом на 1 жовт. 2025 р. *Riigi Teataja*. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/112072025028> (дата звернення: 06.12.2025).
7. Tulumaksuseaduse ja kaitseväeteenistuse seaduse muutmise seadus: Seadus vastu võetud 20.06.2023, RT I, 30.06.2023, 107: станом на 1 січ. 2024 р. *Riigi Teataja*. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/130062023107> (дата звернення: 06.12.2025).
8. Tulumaksuseadus: Seadus vastu võetud 15.12.1999, RT I 1999, 101, 903: станом на 13 груд. 2024 р. *Riigi Teataja*. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/103122024004> (дата звернення: 06.12.2025).
9. Uzņēmumu ienākuma nodokļa likums: Likums no 28.07.2017: станом на 01 січ. 2024 р. *Latvijas Republikas Tiesību Akts*. URL: <https://likumi.lv/ta/id/292700> (дата звернення: 11.12.2025).
10. Uzņēmumu ienākuma nodokļa likuma normu piemērošanas noteikumi: Ministru kabineta noteikumi Nr. 677 no 14.11.2017: станом на 25 лют. 2021 р. *Latvijas Republikas Tiesību Akts*. URL: <https://likumi.lv/ta/id/295416-uznemumu-ienakuma-nodokla-likuma-normu-piemerosanas-noteikumi> (дата звернення: 11.12.2025).
11. Jaunuzņēmumu darbības atbalsta likums: Likums no 23.11.2016: станом на 11 лип. 2025 р. *Latvijas Republikas Tiesību Akts*. URL: <https://likumi.lv/ta/id/287272-jaunuznemumu-darbibas-atbalsta-likums> (дата звернення: 11.12.2025).
12. Eiropas Savienības kohēzijas politikas programmas 2021–2027 gadam 1.2.1. specifiskā atbalsta mērķa «Pētniecības un inovāciju kapacitātes stiprināšana un progresīvu tehnoloģiju ieviešana

uzņēmumiem» 1.2.1.4. pasākuma «Atbalsts tehnoloģiju pārneses sistēmas pilnveidošanai» īstenošanas noteikumi: Ministru kabineta noteikumi Nr. 653 no 14.11.2023: станом на 16 трав. 2025 р. *Latvijas Republikas Tiesību Akti*. URL: <https://likumi.lv/ta/id/347446> (дата звернення: 12.12.2025).

13. Atvērta pieteikšanās atbalstam jaunuzņēmumiem kvalificētu darbinieku piesaistei. *Latvijas Investīciju un attīstības aģentūras (LIAA)*. URL: <https://business.gov.lv/zinas/atverta-pieteiksanas-atbalstam-jaunuznemumiem-kvalificetu-darbinieku-piesaistei> (дата звернення: 13.12. 2025)
14. Lietuvos Respublikos laisvųjų ekonominių zonų pagrindų įstatymas: Lietuvos Respublikos 28.06.1995 įstatymas Nr. I-976: станом на 01.01.2024 р. *Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija*. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.18363/asr> (дата звернення: 14.12.2025).
15. Lietuvos Respublikos pelno mokesčio įstatymas: Lietuvos Respublikos 20.12.2001 įstatymas Nr. IX-675: станом на 12.12.2025 р. *Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija*. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.157066/asr> (дата звернення: 14.12.2025).

Ivan Shemeta. Taxation of residents and experts of the Diia City legal regime and IT sector entities in the Baltic states: A Comparative Approach

The article is devoted to a comparative analysis of the tax burden on residents and specialists of the Diia City legal regime in Ukraine in comparison with tax decisions for IT sector entities in the Baltic countries: the Republic of Estonia, the Republic of Latvia, and the Republic of Lithuania (free economic zones). The study provides a systematic comparison of models of capital gains tax, turnover tax and zonal tax incentives. Particular attention is paid to comparing the fiscal burden on the wage fund. Based on the comparative analysis, significant advantages of the Diia City legal regime were identified, which consist in a unique combination of relatively low tax rates for residents and attracted specialists and a legally defined guarantee of stability and reliability of the regime over time. In particular, the competitiveness of the tax rate of the Diia City legal regime on withdrawn capital (9 %) is justified in comparison with the decisions of the Republic of Estonia (22 %) and the Republic of Latvia (25 %). The advantages of the extraterritoriality of the Ukrainian regime over the zonal approach of Lithuania, which requires physical presence and significant capital investments, have been established. At the same time, the article analyses the shortcomings and risks of Diia City legal regime in the context of martial law. The issue of increasing the military tax rate for specialists is highlighted, which is considered a precedent for state intervention in guaranteeing stable tax conditions. It concludes that despite security challenges, the Ukrainian model remains one of the most fiscally attractive for the IT sector. Ultimately, the combination of a low tax on withdrawn capital, preferential taxation of the payroll fund, and the legally enshrined stability of the regime for 25 years makes the Diia City legal regime one of the most competitive tax models for IT companies, particularly compared to the highly competitive IT sectors of the Baltic countries. It emphasises the need to study the compliance of the tax model of the Diia City legal regime with European Union law in the context of European integration processes.

Keywords: *legal regime of Diia City, resident of Diia City, IT sector entities, state support, taxes, special tax regimes, free economic zones, competitiveness, dividends, business activities, business sphere, digital economy, investments, investment climate, European integration, digitalisation, martial law.*

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.41

DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.14

Панасюк Олександр Сергійович

кандидат юридичних наук, суддя Вінницького апеляційного суду,

Бахур Олександр Валерійович

адвокат, доктор філософії в галузі права,

старший викладач кафедри

господарського та адміністративного права

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ВИКОРИСТАННЯ ПРЕДМЕТА ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЛІ БЕЗ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ПРАВА ОРЕНДИ, ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ВЛАСНИКА ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ

У статті проаналізовано підходи до визначення засобів захисту прав власника земельної ділянки від порушень з боку контрагента за договором оренди землі з моменту його укладення (підписання сторонами) до моменту реєстрації права оренди в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обмежень. Порушено проблемні питання визначення початку дії (чинності) договору оренди, прав і обов'язків сторін за договором оренди землі з часу його укладення (підписання сторонами) і до часу державної реєстрації права оренди та після такої реєстрації. На підставі аналізу законодавства, судової практики та фактичних обставин конкретних справ обґрунтовано доцільність законодавчого уточнення поняття самовільного зайняття земельної ділянки з урахуванням реєстраційної моделі виникнення речових прав, а також запровадження спеціальної адміністративної відповідальності посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування за невжиття заходів щодо припинення користування земельними ділянками без належного оформлення речових прав.

***Ключові слова:** договір оренди землі, укладення договору оренди землі, момент виникнення права оренди, засоби захисту сторін до реєстрації права оренди землі, перебіг строку договору оренди землі.*

Постановка проблеми. Сфера сільськогосподарського виробництва охоплює використання земель сільськогосподарського призначення заінтересованими особами у процесі здійснення ними відповідної діяльності. Таке користування земельними ділянками може здійснюватися на різних правових підставах, однією з ключових серед яких є оренда землі. Попри скасування з 31 березня 2020 р. мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» № 552-IX [1], оренда землі й надалі залишається найбільш поширеною формою користування земельними ділянками в агропромисловому секторі України. Сучасний стан правового регулювання орендних відносин у сфері використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення характеризується наявністю низки колізійних та диску-

сійних положень, що безпосередньо впливають на ефективність захисту прав власника земельної ділянки. Особливої актуальності ці питання набувають у період між укладенням (підписанням сторонами) договору оренди землі та державною реєстрацією права оренди в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, коли фактичні орендні відносини вже виникають, проте речове право оренди ще не набуло публічної легалізації.

Нормативне закріплення положення про те, що право оренди земельної ділянки виникає з моменту його державної реєстрації, водночас не усуває правової невизначеності щодо дії самого договору оренди як зобов'язального правочину з моменту його укладення. У практичній площині це породжує питання щодо обсягу прав та обов'язків сторін у так званій «перехідний період», а також щодо можливості й належності застосування засобів цивільно-правового захисту у разі порушення умов договору орендарем до державної реєстрації права оренди.

Відсутність єдиного підходу в законодавстві та судовій практиці до визначення моменту набрання чинності договором оренди землі, а також до співвідношення зобов'язальних і речових елементів орендних правовідносин зумовлює неоднозначне тлумачення правових наслідків порушення договору оренди на різних стадіях його існування. Це ускладнює вибір ефективних і належних способів захисту прав власника земельної ділянки, зокрема у випадках самовільного користування землею, невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань орендарем до державної реєстрації права оренди. У зв'язку з цим захист прав сторін договору оренди землі зберігає статус пріоритетного питання як у правозастосовній діяльності, зокрема в судовій практиці, так і в межах науково-теоретичних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У більшості наукових досліджень питання захисту прав власника земельної ділянки розглядаються переважно з моменту державної реєстрації права оренди, тоді як проблематика правового режиму договору оренди та можливості застосування засобів захисту у період від його укладення до такої реєстрації залишається висвітленою фрагментарно. Недостатньо дослідженим є також питання визначення початку дії (чинності) договору оренди землі та правової природи прав і обов'язків сторін у «перехідний період», що зумовлює різноспрямовані підходи у судовій практиці. Окремі аспекти відносин сторін, які наявні під час оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, у своїх дослідженнях розглядали О. Зигрій, А. Мірошніченко, В. Ставнюк, Т. Третяк, О. Туєва, Д. Савчук, Р. Редька та ін. Отже, відсутність комплексного наукового підходу до визначення засобів захисту прав власника земельної ділянки залежно від стадії розвитку орендних правовідносин свідчить про наявність невирішеної частини загальної проблеми та забезпечує актуальність і необхідність досліджень у цьому напрямі.

Метою статті є комплексний аналіз правових підходів до визначення та застосування засобів захисту прав власника земельної ділянки у разі порушення договору оренди землі на різних етапах його існування – від моменту укладення (підписання сторонами) договору до моменту державної реєстрації права оренди та після такої реєстрації.

Виклад основного матеріалу. Останніми роками відбулися суттєві позитивні зміни у законодавчому регулюванні орендних земельних відносин та у практиці застосування відповідних норм судами. Так, у лютому 2015 р. законодавчі зміни, внесені Законом України № 191-VIII від 12 лютого 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» [2], визначили лише три істотні умови договору оренди землі, на відміну від тринадцяти передбачених у попередній редакції статті 15 Закону України «Про оренду землі» [3], тобто було суттєво звужено перелік істотних умов договору оренди землі.

Водночас, як і раніше, строк дії договору оренди землі залишився істотною умовою, за відсутності якої, відповідно до приписів частини першої статті 638 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [4], договір вважається неукладеним. Водночас у редакції статті 15 Закону України «Про оренду землі», що діяла до внесення змін Законом України № 191-VIII від 12 лютого 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)», відсутність такої умови визнавалася підставою для відмови у державній реєстрації договору та для визнання його недійсним, що зумовлювало неоднозначне тлумачення серед науковців і практиків правових наслідків відсутності відповідної умови в договорі та її порушення.

Відсутність законодавчої вимоги зазначити у самому договорі кінцевий строк повернення земельної ділянки орендарем орендодавцеві (зокрема у випадках укладення додаткової угоди про продовження строку дії договору оренди землі), а також строк, протягом якого правонабувач (орендар) зобов'язаний здійснити державну реєстрацію свого речового права, у поєднанні зі сталим підходом судової практики щодо визначення початку перебігу строку дії договору оренди з моменту державної реєстрації права оренди земельної ділянки (постанова Верховного Суду України від 13 червня 2016 р. у справі № 6-643цс16) [5], створює передумови для можливих зловживань з боку орендаря.

Зокрема, на практиці це проявляється у штучному продовженні строку дії договору оренди, коли земельна ділянка фактично використовувалася орендарем з моменту укладення договору (підписання його сторонами), тоді як державна реєстрація права оренди в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень здійснюється значно пізніше. Така ситуація дає змогу орендареві фактично продовжувати користування земельною ділянкою на роки поза межами

узгодженого сторонами строку, що істотно порушує баланс інтересів сторін договору оренди землі.

Як слушно зазначають сучасні науковці, реєстрація прав на землю – це юридично визначена, поліфункціональна, вольова діяльність суб'єктів земельних реєстраційних правовідносин, спрямована на внесення передбачених законодавством належно отриманих даних у спеціально призначені для цього офіційні документи уповноваженими державою органами за встановленою процедурою з метою виникнення, зміни або припинення відповідних прав на землю у належних заінтересованих осіб, які її ініціюють, та утвердження останніх як суб'єктів зазначених легалізованих прав [6, с. 24].

З цього приводу необхідно звернути увагу на думку Р. Гнідана, згідно з якою, з огляду на положення частини 2 статті 640 ЦК України, якщо відповідно до акта цивільного законодавства для укладення договору необхідні також передання майна або вчинення іншої дії, договір є укладеним з моменту передання відповідного майна або вчинення певної дії, з урахуванням приписів частини першої статті 17 закону України «Про оренду землі», якою встановлюється, що об'єкт за договором оренди землі вважається переданим орендодавцем орендареві з моменту державної реєстрації права оренди, якщо інше не встановлено законом, а тому реєстрація права оренди і передання після цього земельної ділянки в користування орендареві і є «тією дією», з настанням якої закон пов'язує саме укладення договору оренди землі [7, с. 120].

Незважаючи на це, як законодавець, так і судова практика пішла шляхом, окресленим Верховним Судом України ще у постанові від 13 червня 2016 р. у справі № 6-643цс16.

У частині 1 статті 19 Закону України «Про оренду землі» законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству» № 340-ІХ від 05 грудня 2019 р. доповнено двома реченнями такого змісту: «Дата закінчення дії договору оренди обчислюється від дати його укладення. Право оренди земельної ділянки виникає з моменту державної реєстрації такого права».

Велика Палата Верховного Суду (далі – ВП ВС) у постанові від 6 березня 2024 р. у справі № 902/1207/22 вкотре наголосила на необхідності чіткого розмежування моменту укладення договору оренди землі та моменту виникнення речового права оренди. Так, ВП ВС зазначила, що договір оренди землі є консенсуальним договором (орендодавець зобов'язаний передати орендареві земельну ділянку), який установлює такі права сторін у зобов'язальних правовідносинах: для орендаря – право вимагати передати йому у володіння й користування земельну ділянку; для орендодавця – право на орендну плату та право вимагати використання ділянки відповідно до договору і законодавства.

Важливим є висновок ВП ВС про те, що концепція розмежування дати укладення договору оренди землі і дати набрання ним чинності властива законодав-

ству, яке діяло до 1 січня 2013 р. Однак після відповідних законодавчих змін треба розмежовувати момент укладення договору оренди землі (це момент досягнення сторонами згоди з усіх істотних умов та підписання для договорів з 1 січня 2013 р.), з якого у його сторін виникають права і обов'язки в зобов'язальних правовідносинах, і момент виникнення на підставі вказаного правочину речового права, який пов'язаний з моментом державної реєстрації такого права, що відповідає приписам третього речення частини першої статті 19 Закону України «Про оренду землі».

Здавалося б, таке трактування унеможливило користування земельною ділянкою довше, ніж зазначено у договорі оренди, без державної реєстрації права оренди. Але на практиці дотепер трапляються непоодинокі випадки, коли після укладення (підписання сторонами) договору оренди орендар приступає до користування земельною ділянкою без державної реєстрації права оренди (починає використовувати майно, що є предметом договору найму, до його передання наймодавцем (орендодавцем)).

Закон України «Про оренду землі» не визначає акт приймання-передачі як документ, яким здійснюється передання земельної ділянки, а передбачає, що таке передання відбувається шляхом державної реєстрації речового права оренди. Тому земельна ділянка вважається переданою орендарю з моменту державної реєстрації права оренди, і з цього ж моменту в нього виникає відповідне речове право.

Якщо момент укладення договору оренди землі (виникнення в його сторін прав і обов'язків у зобов'язальних правовідносинах) і реєстрація на підставі цього правочину права оренди землі (виникнення в орендаря речового права) не збігаються в часі, то в проміжку між укладенням договору і набуттям орендарем земельної ділянки шляхом реєстрації відповідного речового права договір діє, а сторони мають право захищати свої порушені договірні права зобов'язального характеру зобов'язально-правовими способами. Так, за наявності відповідних підстав орендар може вимагати зобов'язати орендодавця виконати обов'язок з передання земельної ділянки в натурі чи відмовитися від договору й вимагати відшкодувати збитки, а орендодавець натомість може стягнути з орендаря орендну плату.

З моменту ж реєстрації речового права оренди орендар може захищати це право від третіх осіб речово-правовими способами захисту, зокрема вимагати усунення сторонньою особою перешкод у користуванні орендованою земельною ділянкою.

Також треба акцентувати на висновку ВП ВС про те, що умови договору, щодо яких має бути досягнута згода, не повинні суперечити законодавчо визначеним умовам, за яких такий договір може бути укладений (ст. 6 ЦК України). У протилежному випадку правочин (його окремі умови), що не відповідає закону, не створює правових наслідків, на які він спрямовувався, оскільки застосування імперативної норми закону не може залежати від волі приватних осіб.

Тому сторони договору оренди землі не можуть врегулювати свої відносини (визначити взаємні права та обов'язки) у спосіб, який суперечить імперативним нормам абз. 3 ч. 1 ст. 15 та другого речення ч. 1 ст. 19 Закону України «Про оренду землі», зокрема на власний розсуд встановити інші правила визначення дати початку перебігу строку дії цього правочину або не зазначати дати його укладення. Умови договору оренди землі, що не відповідають імперативним нормам Закону України «Про оренду землі», не змінюють визначеного законом моменту, з якого розпочинається перебіг строку дії договору оренди землі [8].

З огляду на наведене правове тлумачення, здавалося б, виключається можливість користування земельною ділянкою понад строк, визначений у договорі оренди, без державної реєстрації права оренди. Проте аналіз правозастосовної практики свідчить про наявність непоодиноких випадків, коли після укладення (підписання сторонами) договору оренди землі орендар фактично приступає до користування земельною ділянкою без здійснення державної реєстрації права оренди. У таких ситуаціях відбувається використання орендарем майна, що є предметом договору найму (оренди), до його належного передання орендодавцем та до виникнення у орендаря речового права, що зумовлює суттєві проблеми щодо визначення правового режиму такого користування та вибору належних засобів захисту прав власника земельної ділянки.

Нормативна конструкція Закону України «Про оренду землі» логічно передбачає розмежування моменту укладення договору оренди землі та моменту набрання ним чинності, що впливає зі структурного поділу правового регулювання: порядок укладення договору оренди врегульовано статтею 16 цього Закону, тоді як питання передання об'єкта оренди після державної реєстрації права оренди земельної ділянки визначено у статті 17, що свідчить про різний юридичний зміст зазначених стадій орендних правовідносин.

Варто констатувати, що здійснення державної реєстрації права оренди земельної ділянки не завжди є можливим у день укладення договору оренди землі або безпосередньо наступного дня з об'єктивних причин, пов'язаних із процедурними, організаційними чи технічними чинниками. Якщо між укладенням договору оренди та державною реєстрацією права оренди спливає строк, об'єктивно необхідний для проведення відповідної реєстраційної процедури, таке зволікання саме по собі не може розцінюватися як перешкода для початку використання земельної ділянки орендарем.

Це зумовлено, зокрема, специфікою використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення, для яких своєчасність обробітку та посіву має вирішальне значення. У цьому контексті нетривале фактичне користування земельною ділянкою у період між укладенням договору оренди землі та державною реєстрацією права оренди, за умови дотримання принципів розумності та добро-

совісності, не повинно тягнути негативних правових наслідків для орендаря та не може розглядатися як порушення прав орендодавця. Навіть більше, складно уявити, аби розумний і добросовісний орендодавець вимагав би усунення порушення його прав у зв'язку з тим, що інша сторона договору почала її використовувати до реєстрації права оренди земельної ділянки в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, достеменно знаючи, що в силу закону йому забезпечено право на повернення земельної ділянки в строк, який обчислюється з часу саме укладення договору оренди землі (підписання його сторонами).

Водночас на практиці трапляються й випадки доволі тривалого користування земельною ділянкою, яка є предметом договору оренди землі, без державної реєстрації права оренди земельної ділянки за відсутності об'єктивних перешкод для такої реєстрації. Відповідно постає питання, чи забезпечують визначені у постанові ВП ВС від 06 березня 2024 р. у справі № 902/1207/22 зобов'язально-правові способи захист прав власника земельної ділянки від порушень з боку особи, яка уклала договір оренди землі в якості орендаря.

Розірвання договору на вимогу однієї зі сторін є формою цивільно-правової відповідальності за порушення його умов другою стороною, що прямо впливає з приписів частини 2 статті 651 ЦК України. Правовим наслідком розірвання договору є припинення зобов'язання (частина 2 статті 653 ЦК України).

Відповідно до частини 1 статті 759 ЦК України за договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у володіння та користування за плату на певний строк. Водночас, як зазначалося вище, до моменту державної реєстрації права оренди у орендаря не виникає речове право користування земельною ділянкою, а отже, відсутній об'єкт, який може бути порушений шляхом, зокрема нецільового використання земельної ділянки.

Такий висновок узгоджується й зі змістом статті 141 Земельного кодексу України (надалі – ЗК України) [9], яка передбачає підстави припинення права користування земельною ділянкою, зокрема через використання земельної ділянки не за цільовим призначенням (пункт «г» частини першої цієї статті). Вочевидь, припинення права користування можливе лише за умови його попереднього виникнення, тоді як право, яке не виникло, не може бути ані порушене, ані припинене.

З огляду на те, що орендодавцем є власник земельної ділянки (частина 2 статті 4 Закону України «Про оренду землі»), а відповідно до частини 1 статті 317 ЦК України власникові належать правомочності володіння, користування та розпорядження належним йому майном, саме власник зберігає повний обсяг речових прав на земельну ділянку до моменту виникнення у орендаря речового права оренди.

Відповідно до частини 1 статті 391 ЦК України та частини 2 статті 152 ЗК України власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не

пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, і відшкодування завданих збитків.

Отже, у період від моменту укладення (підписання сторонами) договору оренди землі до моменту державної реєстрації права оренди земельної ділянки в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно належним способом захисту права власності на земельну ділянку у разі будь-якого фактичного користування нею особою, яка не набула речового права у встановленому законом порядку, є негаторний позов про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою та орендарем вже укладено договір оренди земельної ділянки, оскільки сам факт укладення договору не породжує речового права користування до моменту його державної реєстрації.

Навіть більше, відповідно до статті 13 Конституції України земля, яка знаходиться в межах території України, є об'єктом права власності Українського народу, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією, а кожен громадянин має право користуватися землею права власності народу відповідно до закону. Стаття 14 Конституції України закріплює положення про те, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, право власності на землю гарантується, а набувається і реалізується це право громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону [10].

З наведених конституційних приписів у системному зв'язку з нормами земельного законодавства впливає, що саме власник земельної ділянки несе первинний обов'язок забезпечення її використання за цільовим призначенням. Поряд із правами, передбаченими статтею 90 ЗК України, на власників земельних ділянок покладено обов'язок забезпечувати використання земель за цільовим призначенням.

Отже, до моменту державної реєстрації права оренди земельної ділянки обов'язок забезпечення її використання за цільовим призначенням покладається саме на власника земельної ділянки. У разі виявлення фактичного використання земельної ділянки іншими особами, у тому числі особою, з якою укладено (підписано) договір оренди землі, але право оренди якої не зареєстровано, не за цільовим призначенням, власник зобов'язаний невідкладно вживати заходів, спрямованих на припинення такого порушення землекористування.

Системний аналіз наведених норм цивільного та земельного законодавства дає підстави для висновку, що фактичне використання земельної ділянки на підставі договору оренди землі, який укладений (підписаний сторонами), але за яким речове право оренди не зареєстровано у встановленому законом порядку, треба розцінювати як самовільне зайняття земельної ділянки. Залежно від розміру за-

подіяної шкоди такі дії підлягають кваліфікації за статтею 53-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (надалі – КУпАП) [11] або за відповідною частиною статті 197-1 Кримінального кодексу України (надалі – КК України) [12].

У такому разі можна дійти висновку, що між власником земельної ділянки та особою, яка здійснює фактичне користування землею без належного речового права, виникає не договірне, а деліктне зобов'язання. Фактичне використання земельної ділянки до моменту державної реєстрації права оренди не може розглядатися як реалізація прав та обов'язків сторін договору оренди землі, оскільки передання земельної ділянки від орендодавця орендареві у речово-правовому сенсі ще не відбулося. Натомість такі дії утворюють склад адміністративного або кримінального правопорушення, пов'язаного із самовільним зайняттям земельної ділянки, тобто користуванням землею без належних правових підстав.

Водночас стаття 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» визначає самовільне зайняття земельної ділянки як будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними [13].

Отже, попри істотні трансформації законодавства про оренду землі, зокрема виключення статті 18 Закону України «Про оренду землі» щодо набрання чинності договором оренди землі після його державної реєстрації, поняття самовільного зайняття земельної ділянки не зазнало відповідного коригування. Це зумовило виникнення змістовної нормативної колізії між чинним регулюванням орендних правовідносин та конструкцією об'єктивної сторони адміністративного і кримінального правопорушення, пов'язаного із самовільним зайняттям земельної ділянки.

У результаті особа, яка отримала рішення органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки в оренду, фактично може користуватися нею без укладення договору оренди або/та після його укладення – тривалий час не здійснюючи державну реєстрацію права оренди земельної ділянки в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, не наражаючись під час цього на реальні публічно-правові санкції.

Показовими у цьому контексті є дані судової практики: упродовж 2020–2025 рр. загальні місцеві суди фактично не розглядали справ про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 53-1 КУпАП, у випадках використання земельних ділянок на підставі укладених, але не зареєстрованих договорів оренди. У всіх 25 розглянутих судами Вінниччини за цей період кримінальних провадженнях за статтею 197-1 КК України предметом злочину були земельні ділянки комунальної та державної власності, які використовувались без укладення будь-

яких правочинів на їх використання, що ще раз підтверджує наявність системної прогалини у правозастосуванні.

Як зазначалось, випадки використання земельних ділянок комунальної власності після укладення договору оренди, але до передання земельної ділянки орендареві шляхом реєстрації права оренди на неї в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно є непоодинокими.

Так, у цивільній справі № 147/17/25 прокурор в інтересах держави в особі сільської ради звернувся до суду із позовом, за яким просив розірвати договір оренди землі від 15 липня 2022 р. № 9/22, укладений між сільською радою та фізичною особою, і зобов'язати фізичну особу повернути сільській раді у стані, не гіршому у порівнянні з тим, в якому він одержав в оренду, земельну ділянку шляхом підписання акта приймання-передачі.

Позов мотивований тим, що на підставі рішення сільської ради від 14 липня 2022 р. між сільською радою та фізичною особою укладено договір оренди земельної ділянки водного фонду від 15 липня 2022 р. строком на 15 років. Земельна ділянка передається в оренду без розташування на ній будівель та споруд, але всупереч умовам договору, за яким ділянка передавалась для сінокосіння та умовам її використання за цільовим призначенням, відповідач почав на ній будівництво об'єктів нерухомого майна – каналу для водовідведення.

Суд першої інстанції позов задовольнив, оскільки вважав доведеним факт використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, а обраний позивачем спосіб захисту ефективним для відновлення права територіальної громади на цю ділянку [14].

З таким висновком не погодився Вінницький апеляційний суд з міркувань того, що не можна розірвати реальний договір найму через його невиконання (неналежне виконання), якщо він ще не виконується (майно, що є предметом найму (оренди) ще не передано власником наймачу (орендарю)), відповідно припинити право користування земельною ділянкою, яке не виникло, також не можна [15].

Водночас треба зауважити, що цей же орендар мав в оренді дві інші аналогічні земельні ділянки (фактично всі три ділянки склали єдину прибережну смугу, на якій замість сінокосіння відповідач розпочав будівельні роботи – вирив канал та зробив насип), право оренди на які було зареєстроване до звернення прокурора з позовом. Суд ці договори розірвав і з цим погодився суд апеляційної інстанції, оскільки такий спосіб захисту прав орендодавця прямо передбачений законом і самим договором.

Отже, в такому разі, якщо орендар фактично приступає до використання земельної ділянки до державної реєстрації права оренди, тобто до належного передання йому об'єкта оренди (предмета найму), то відповідальність за таку земельну ділянку, зокрема щодо забезпечення її використання за цільовим призначенням,

збереження якісного стану та корисних властивостей землі, продовжує нести її власник.

У такій ситуації саме власник земельної ділянки в особі уповноважених посадових осіб органу місцевого самоврядування зобов'язаний забезпечити державну реєстрацію права оренди у встановленому законом порядку та унеможливити початок користування земельною ділянкою орендарем до завершення цієї процедури. Відповідно на власника також покладається обов'язок реагування на випадки нецільового або іншого неправомірного використання земельної ділянки до моменту виникнення у орендаря речового права користування.

Водночас аналіз матеріалів окремих судових справ свідчить про пасивну позицію органів місцевого самоврядування, яка проявляється у невжитті заходів щодо припинення порушень землекористування як за чинними договорами оренди, за якими право оренди зареєстроване, так і у випадках фактичного використання земельних ділянок без державної реєстрації відповідного речового права. Додатково на це вказують неявка представників органу місцевого самоврядування до суду, ненадання пояснень по суті заявлених прокурором вимог, а також заяви відповідачів про відсутність заперечень з боку власника земельної ділянки щодо такого користування.

Сукупність зазначених обставин дає змогу зробити висновок про наявність заінтересованості окремих посадових осіб органів місцевого самоврядування у фактичному користуванні земельними ділянками без належного оформлення речових прав, що створює передумови для порушення принципів законності, прозорості та рівності учасників земельних правовідносин. Водночас у відповідних провадженнях реагування правоохоронних органів, як правило, зводиться до розслідування інших складів кримінальних правопорушень (зокрема передбачених частиною 1 статті 239-2 КК України), без належної правової оцінки фактичного користування земельними ділянками без зареєстрованого права оренди.

З огляду на викладене вбачається доцільним удосконалення законодавчого регулювання шляхом внесення змін до абзацу 15 статті 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» – доповнення його положенням такого змісту: «а щодо земельних ділянок, право на які виникло після 01 січня 2013 року, – як будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності зареєстрованого у встановленому законом порядку права власності або права користування земельною ділянкою».

До того ж обґрунтованим видається запровадження адміністративної відповідальності посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, уповноважених на прийняття рішень про розпорядження землями державної та комунальної власності, за невжиття заходів щодо припинення користування земельними ділянками, переданими після 01 січня 2013 р., у разі відсут-

ності державної реєстрації права оренди чи іншого речового права користування в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу дійти висновку, що сучасна модель правового регулювання орендних відносин щодо земель сільськогосподарського призначення в Україні характеризується внутрішньою нормативною непослідовністю, яка особливо яскраво проявляється в період між укладенням договору оренди землі та державною реєстрацією права оренди. Формальне розмежування моменту виникнення зобов'язальних правовідносин і моменту набуття орендарем речового права, закріплене в законодавстві та підтверджене усталеною практикою Верховного Суду, саме по собі не забезпечує належного рівня захисту прав власника земельної ділянки.

Встановлено, що до моменту державної реєстрації права оренди у орендаря не виникає речове право користування земельною ділянкою, а отже, не може наставати відповідальність за порушення такого права чи застосовуватися договірно-правові способи захисту, зокрема розірвання договору оренди з підстав, пов'язаних із нецільовим використанням земельної ділянки. Водночас обов'язок забезпечення використання земельної ділянки за цільовим призначенням та охорони землі в цей період покладається на її власника.

Доведено, що застосування договірно-правових способів захисту, зокрема розірвання договору оренди з підстав нецільового використання земельної ділянки, є неможливим до моменту виникнення у орендаря речового права користування. Право, яке не виникло, не може бути ані порушене, ані припинене, що виключає можливість застосування відповідних норм земельного та цивільного законодавства, спрямованих на припинення вже існуючих прав користування.

Отже, забезпечення балансу приватних і публічних інтересів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення вимагає не лише послідовного розмежування зобов'язальних і речових елементів орендних правовідносин, а й формування ефективних механізмів відповідальності та контролю, здатних унеможливити використання землі поза межами правового поля та гарантувати реальний захист прав власника земельної ділянки.

У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність законодавчого уточнення поняття самовільного зайняття земельної ділянки з урахуванням реєстраційної моделі виникнення речових прав, а також запровадження спеціальної адміністративної відповідальності посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування за невжиття заходів щодо припинення користування земельними ділянками без належного оформлення речових прав.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільсько-господарського призначення: Закон України від 31 березня 2020 р. № 552-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 20. Ст. 142.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція): Закон України від 12.02.2015 р. № 191-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 21. Ст. 133.
3. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 46–47. Ст. 280.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 35.
5. Постанова Верховного Суду України від 13 червня 2016 року у справі № 6-643цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58434343> (дата звернення: 03.12.2025).
6. Гринько С. В. Правові аспекти реєстрації прав на землю: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2004. 172 с.
7. Гнідан Р. М. Договір оренди земельної ділянки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Навчально-науковий юридичний інститут державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2017. 201 с.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 6 березня 2024 року у справі № 902/1207/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118036819> (дата звернення: 04.12.2025).
9. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.
10. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 03.12.2025).
12. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
13. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 963-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 350.
14. Рішення Тростянецького районного суду Вінницької області від 21 травня 2025 року у справі № 147/17/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127715463> (дата звернення: 07.12.2025).
15. Постанова Вінницького апеляційного суду від 23 вересня 2025 року у справі № 147/17/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130519166> (дата звернення: 07.12.2025).

Oleksandr Panasyuk, Oleksandr Bakhur. Use of the subject of land lease without state registration of the right to lease as a basis for protection of the rights of the owner of the land plot

The article analyzes approaches to determining the means of protecting the rights of the owner of a land plot from violations by the counterparty under a land lease agreement from the moment of its conclusion (signing by the parties) until the moment of registration of the lease right in the State Register of Real Rights to Real Property and their restrictions.

The problematic issues of determining the start of the lease agreement (validity), the rights and obligations of the parties under the land lease agreement from the time of its conclusion (signing by the parties) and until the time of state registration of the lease right and after such registration are

raised. It is established that the actual use of a land plot on the basis of a concluded but unregistered land lease agreement creates a legal vacuum: on the one hand, such use is not covered by the current definition of unauthorized occupation of a land plot, which has remained unchanged since 2008; on the other hand, it deprives the landowner of effective public-law and private-law response mechanisms. This situation contributes to the formation of an asymmetry of legal consequences for bona fide and bad-faith lessees, creates preconditions for abuse, and significantly increases corruption risks in the sphere of disposal of state- and municipally owned land.

Based on an analysis of legislation, judicial practice, and the factual circumstances of specific cases, the article substantiates the expediency of legislative clarification of the concept of unauthorized occupation of a land plot in light of the registration-based model of the emergence of real rights, as well as the introduction of special administrative liability of officials of state authorities and local self-government bodies for failure to take measures to terminate the use of land plots without proper formalization of real rights. It is demonstrated that ensuring a balance between private and public interests in the sphere of leasing agricultural land requires not only a consistent differentiation between the obligational and real elements of lease relations, but also the formation of effective mechanisms of liability and control capable of preventing the use of land outside the legal framework and guaranteeing effective protection of the landowner's rights.

Keywords: *land lease agreement, conclusion of a land lease agreement, moment of occurrence of the lease right, means of protection of the parties before registration of the land lease right, expiration of the term of the land lease agreement.*

*Головчук Віталій Анатолійович,
кандидат юридичних наук, доцент,*

*доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙНОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ОБВИНУВАЧЕНОГО НА РОЗГЛЯД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ СУДОМ ПРИСЯЖНИХ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

У статті розглянуто питання здійснення правосуддя судом присяжних у кримінальному провадженні під час воєнного стану.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 14 квітня 2022 р. №2201-IX (підпункт 14 пункту 1) статтю 615 (Особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану) Кримінального процесуального кодексу України викладено у новій редакції. Частина десята зазначеної статті передбачає, що кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів, крім здійснення кримінального провадження у суді, в якому до моменту введення воєнного стану та набрання чинності цією частиною було визначено склад суду за участю присяжних.

Після викладення статті 615 Кримінального процесуального кодексу України у новій редакції виникло питання конституційності частини десятої даної норми.

Перед Конституційним Судом України під час вирішення питання конституційності частини десятої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України стоїть питання не лише перевірки обмеження права обвинуваченого на суд присяжних з дотриманням статті 64 Конституції України, але й дотримання статті 8 Конституції України, яка передбачає верховенство права, складовою частиною якого є право на справедливий суд.

Ключові слова: *війна, воєнний стан, кримінальний процесуальний кодекс, кримінальні правопорушення, правосуддя, суд присяжних.*

Постановка проблеми. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного, надзвичайного стану» обґрунтовує необхідність прийняття проекту Закону оптимізацією повноважень слідчого, прокурора, слідчого судді, керівника органу прокуратури під час здійснення досудового розслідування в умовах введення в Україні або окремих її місцевостях воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України. Водночас у жодний спосіб не обґрунтовується у пояснювальній записці необхідність обмеження права обвинуваченого на розгляд кримі-

нального провадження судом присяжних, особливо у тих регіонах (місцевостях), де не ведуться активні бойові дії.

Конституційним Судом України у 2025 р. відкрито конституційне провадження у справі 18/151 за конституційною скаргою щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини десятої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (далі за текстом КПК України).

Дана наукова розвідка присвячена аналізу конституційності обмеження права обвинуваченого на розгляд кримінального провадження судом присяжних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням здійснення правосуддя судом присяжних як у конституційному, так і в процесуальному аспектах займалися, зокрема, такі науковці: Н. М. Ахтирська, А. Б. Войнарович, І. Р. Волоско, С. О. Іваницький, О. В. Культенко, С. В. Оверчук, І. Є. Словська, А. А. Солодков, В. М. Тертишник, Л. Р. Шувальська.

У своїй роботі 2025 р. О. С. Малетова звернула увагу на статистичні дані розгляду кримінальних проваджень судом присяжних під час воєнного стану та констатувала тимчасове обмеження функціонування суду присяжних [1].

Водночас сьогодні відсутні наукові роботи щодо дослідження конституційності обмеження права обвинуваченого на розгляд кримінального провадження судом присяжних під час воєнного стану.

Постановка завдання. У роботі поставлено завдання дослідити конституційність внесення змін до КПК України щодо обмеження права обвинуваченого на розгляд кримінального провадження судом присяжних під час воєнного стану, для можливого врахування Конституційним Судом України у конституційному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Приписи частини першої статті 127 Конституції України передбачають, що правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних [2].

У частині четвертій статті 129 Конституції України вказано, що судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Відповідно до частини другої статті 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур [3].

Положення частини третьої статті 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачають, що народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.

Частина перша статті 15 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що справи в судах розглядаються суддею одноособово, а у випадках, визначених процесуальним законом, – колегією суддів, а також за участю присяжних.

Отже, у частині першій статті 127, частині четвертій статті 129 Конституції України, частині другій статті 1, частині третій статті 5, частині першій статті 15 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначено, що правосуддя може здійснюватися судом присяжних. Водночас у частині першій статті 127 Конституції України, частині другій статті 1, частині першій статті 15 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначається, що випадки, у яких судочинство провадиться судом присяжних, визначаються законом.

До таких випадків здійснення правосуддя судом присяжних частина третя статті 31 КПК України відносить розгляд кримінального провадження у суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, за клопотанням обвинуваченого про розгляд кримінального провадження судом присяжних [4].

Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 14 квітня 2022 р. № 2201-IX (підпункт 14 пункту 1) статтю 615 (Особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану) КПК України викладено у новій редакції. Частина десята зазначеної статті передбачає, що кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів, крім здійснення кримінального провадження у суді, в якому до моменту введення воєнного стану та набрання чинності цією частиною було визначено склад суду за участю присяжних [5].

Після викладення статті 615 КПК України у новій редакції виникло питання конституційності частини десятої даної норми. Так, 29 січня 2025 р. Немирівським районним судом Вінницької області у справі № 152/1706/24 (провадження № 1-кп/930/140/25) відмовлено у задоволенні клопотання обвинуваченого про розгляд кримінального провадження, внесеного 10 липня 2024 р. до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 12024020000000533, щодо обвинувачення у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених частиною четвертою статті 187, пунктом 6 частини другої статті 115 Кримінального кодексу України, судом присяжних. В ухвалі суд посилається на частину десяту статті 615 КПК України, як на підставу відмови у здійсненні кримінального провадження судом присяжних у період воєнного стану. Ухвала суду апеляційному оскарженню не підлягає [6].

Об травня 2025 р. обвинувачений звернувся до Конституційного Суду України з конституційною скаргою щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини десятої статті 615 КПК України. Ухвалою колегії суддів Конституційного Суду України відкрито конституційне провадження у справі 18/151 [7].

За формальними ознаками вирішення питання конституційності частини десятої статті 615 КПК України зводиться до дослідження того, чи відбулося обме-

ження права обвинуваченого на розгляд кримінального провадження судом присяжних під час воєнного стану з дотриманням вимог статті 64 Конституції України. Для відповіді на це питання необхідно провести аналіз статей 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55–64 Конституції України.

Вимоги частини першої та другої статті 64 Конституції України встановлюють, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55 – 63 цієї Конституції.

Приписи статті 24 Конституції України передбачають рівність у конституційних правах, свободах та перед законом. У статті 25 Конституції України визначено конституційні засади громадянства. Відповідно до статті 27 Конституції України визначається право людини на життя. Положення статті 28 Конституції України передбачають право людини на повагу до її гідності. Згідно зі статтею 29 Конституції України визначається конституційне право на свободу та особисту недоторканість. У статті 40 Конституції України встановлено право на індивідуальні чи колективні звернення. Положення статті 47 Конституції України передбачають право людини на житло. У статтях 51 та 52 Конституції України визначено конституційні засади шлюбу, сім'ї, дитинства, материнства і батьківства. У статті 55 Конституції України передбачено конституційне право на захист своїх прав. Стаття 56 Конституції України передбачає право на відшкодування шкоди, завданої органами державної влади та місцевого самоврядування. Приписи статті 57 Конституції України визначають право знати свої права і обов'язки. У статті 58 Конституції України визначається дія законів та інших нормативно-правових актів у часі. Згідно зі статтею 59 Конституції України передбачається право на професійну правничу допомогу. Положення статті 60 Конституції України звільняють від обов'язку виконання явно злочинних розпоряджень чи наказів. Стаття 61 Конституції України встановлює відсутність підстав двічі притягувати до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення та визначає, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер. У статті 62 Конституції України вказується на презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини. Приписи статті 63 Конституції України передбачають свободу від самовикриття, право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї та забезпечення права на захист.

Здавалося б, після проведеного аналізу статей 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55–64 Конституції України можна дійти висновку про конституційність частини десятої статті 615 КПК України, оскільки конституційні права та свободи,

зазначені у згаданих статтях, не були обмежені. Частина десята статті 615 КПК України викладена з суворим дотриманням букви закону.

Водночас про конституційність частини десятої статті 615 КПК України говорити зарано, оскільки необхідно з'ясувати, чи відповідає зазначена норма духу закону.

Вимоги частини першої статті 8 Конституції України встановлюють, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Відповідно до частини першої статті 8 КПК України, кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, згідно з яким людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Невід'ємним складником принципу верховенства права є право людини, громадянина на справедливий суд. Відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ратифікованої Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР [8], кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [9].

Подібні норми містяться у частинах першій та третій статті 7, частині першій статті 8 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», частині першій статті 21 КПК України.

Так, частини перша та третя статті 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» передбачають, що кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. Доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України.

Приписи частини першої статті 8 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» передбачають, що ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом.

Відповідно до частини першої статті 21 КПК України, кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону.

У пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного, надзвичайного стану» обґрунтовується необхідність прийняття проекту Закону з оптимізацією повнова-

жень слідчого, прокурора, слідчого судді, керівника органу прокуратури під час здійснення досудового розслідування в умовах введення в Україні або окремих її місцевостях воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України [10]. Водночас у жодний спосіб не обґрунтовується необхідність обмеження права обвинуваченого на розгляд кримінального провадження судом присяжних, особливо у тих регіонах (місцевостях), де не ведуться активні бойові дії.

Відповідно до частини другої статті 8 Кримінального процесуального кодексу України, принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

У своїх рішеннях Європейський суд з прав людини неодноразово порушував питання верховенства права та його невід'ємної частини – права на справедливий суд.

Висновки. З аналізу статей 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55–64 Конституції України можна дійти висновку про конституційність частини десятої статті 615 КПК України, оскільки конституційні права та свободи, зазначені в згаданих статтях, не були обмежені.

Проте Конституційний Суд України під час вирішення питання конституційності частини десятої статті 615 КПК України має здійснити перевірку не лише обмеження права обвинуваченого на суд присяжних з дотриманням статті 64 Конституції України, але й дотримання статті 8 Конституції України, яка передбачає верховенство права, складником якого є право на справедливий суд.

Список використаних джерел

1. Малетова О. С., Татарінова К. В. Функціонування суду присяжних у кримінальному судочинстві України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Вип. № 03, ч. 3. С. 115–120. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/334685/323637>
2. Конституція України: Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
5. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>
6. Ухвала Немирівського районного суду Вінницької області: Ухвала від 29.01.2025 у справі № 152/1706/24 (провадження № 1-кп/930/140/25). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125016776>

7. Конституційне провадження щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини десятої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України: Конституційні скарги, що надійшли до Конституційного Суду України, та їх опрацювання станом на 31 жовтня 2025 року (конституційна скарга Мельника Олександра Михайловича 18/151 06.05.2025). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyni-skargy-shcho-nadiyshly-do-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny-ta-yih-opracyuvannya-73>
8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text>
9. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
10. Пояснювальна записка до проекту Закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного, надзвичайного стану»: Пояснювальна записка від 20.03.2022 вх. номер Апарату Верховної Ради України 37д9/1-2022/56125. URL: <https://itd.rada.gov.ua/962fc519-21cc-4433-84e0-f989a7a36ef2>

Vitalii Holovchuk. Analysis of the Constitutionality of Restricting the Right of the Accused to Have Their Criminal Case Heard by a Jury During Martial Law

The article deals with the issue of the administration of justice by a jury in criminal proceedings during martial law.

The Law of Ukraine «On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine Regarding the Improvement of Criminal Proceedings under Martial Law» of 14 April 2022 No. 2201-IX (sub-paragraph 14 of paragraph 1) Article 615 (Special rules of criminal proceedings during martial law) of the Criminal Procedure Code of Ukraine is set force in a new wording. Part ten of mentioned article provides that criminal proceedings in the court of first instance in respect of crimes for the commission of which punishment of life imprisonment is envisaged shall be conducted by a panel of three judges, except criminal proceedings in a case until the effective date of martial law and the entry into force of this part the composition of the court was determined with the participation of jurors.

After the compiling a new wording of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the question arose about constitutionality of part ten of this norm.

The explanatory note to the draft Law of Ukraine «On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine Regarding the Improvement of Criminal Proceedings during Martial Law, State of Emergency» justifies the need to adopt the draft law by optimising the powers of investigator, prosecutor, investigating judge and chief prosecutor of a prosecutor's office during conducting pre-trial investigation during martial law or state of emergency in Ukraine or in its separate palaces, during anti-terrorist operation or measures to ensure national security and defence, repulsion and deterrence of armed aggression of the Russian Federation and/or other states against Ukraine. At the same time, there is no justification for restricting the right of accused to have their criminal proceedings heard by a jury, especially in regions (areas) without active hostilities.

When deciding on the constitutionality of part ten of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Constitutional Court of Ukraine faces the issue of not only verifying the restriction the right of accused to a jury in compliance with Article 64 of the Constitution of Ukraine, but also compliance with Article 8 of the Constitution of Ukraine, which provides for the rule of law, an integral part of which is the right to a fair trial.

Keywords: war, martial law, the Criminal Procedure Code, criminal offenses, justice, jury.

*Дудоров Олександр Олексійович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правової
політики та кримінального права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,*

*Мовчан Роман Олександрович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

НЕПОВНОТА КВАЛІФІКАЦІЇ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ СТ. 114-1 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ «ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЗАКОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ»

Статтю присвячено висвітленню кваліфікаційних помилок, наявних навіть за презюмування правильності кримінально-правової оцінки певної поведінки як перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. На підставі аналізу судової практики, пов'язаної із застосуванням ст. 114-1 Кримінального кодексу України, розкрито зміст кваліфікаційної помилки, як-от неповна кваліфікація, висловлено рекомендації, спрямовані на її недопущення.

Доведено, що різнооб'єктну ідеальну сукупність (разом із перешкодженням законній діяльності військових формувань) можуть утворювати кримінальні правопорушення, вчинення яких поєднується із таким перешкодженням та які полягають у: підробленні та/або використанні підроблених документів; наданні / одержанні неправомірної вигоди; посяганнях на авторитет органів державної влади; умисному знищенні або пошкодженні майна військового призначення.

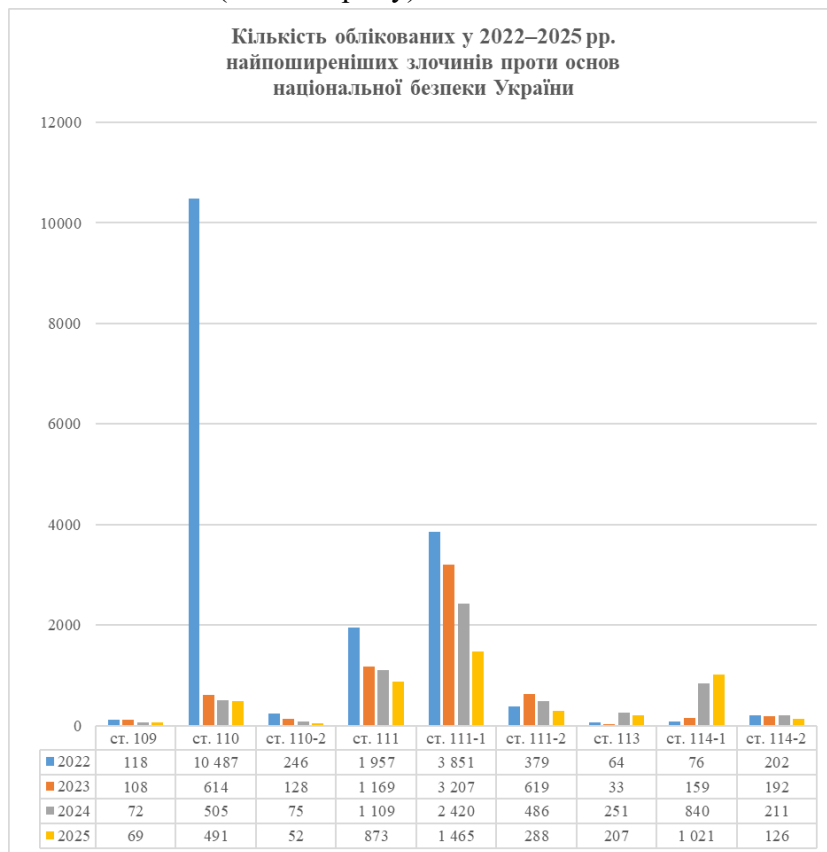
Показано, що вибір конкретної заборони, яка може бути застосована додатково (поряд зі ст. 114-1 Кримінального кодексу України) у разі поєднання перешкодження законній діяльності військових формувань із корупційним підкупом, залежить від виду суб'єкта кримінального правопорушення і того, чи одержує він неправомірну вигоду за вчинення діяння з використанням свого службового становища (наданих повноважень тощо) або за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Підтверджено наявність притаманного диспозиціям ч. 1 і ч. 3 ст. 368-4 Кримінального кодексу України «Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» недоліку, який ускладнює кримінально-правову оцінку певної корупційної поведінки службових осіб юридичних осіб приватного права; запропоновано шлях його (недоліку) законодавчого усунення.

З'ясовано проблемність визнання належними «адресатами» впливу з погляду застосування ст. 369-2 Кримінального кодексу України членів МСЕК, ВЛК, експертних команд з оцінювання повсякденного функціонування особи. Критично оцінено судову практику, у межах якої: а) при визначенні кола таких «адресатів» не робляться покликання на конкретні норми Закону України «Про запобігання корупції», до яких відсилає примітка згаданої статті; б) проявом перешкодження законній діяльності військових формувань визнається вчинення

таких злочинів, як приховування злочину та образа честі і гідності військовослужбовця (статті 396 і 435-1 Кримінального кодексу України відповідно).

Ключові слова: кримінально-правова кваліфікація; сукупність кримінальних правопорушень; конкуренція кримінально-правових норм; кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України; перешкоджання; ухилення від призову та мобілізації; неправомірна вигода; корупційний підкуп; виготовлення, збут, використання підроблених документів; офіційний документ; опір (втручання); знищення / пошкодження майна; кримінальні правопорушення проти авторитету держави.

Постановка проблеми. У лютому 2022 р. російська федерація (далі – рф) здійснила широкомасштабне вторгнення на територію нашої держави. Одним із негативних очікуваних наслідків цієї трагічної події стало багаторазове зростання рівня злочинності у сфері національної безпеки України. Красномовніше за інше цей факт підтверджують такі дані Офісу Генерального прокурора: якщо у 2020 р. і 2021 р. було обліковано «лише» 414 і 520 злочинів вказаної категорії відповідно, то вже у 2022 р. цей показник сягнув 17 422 випадків. Водночас у 2023–2025 рр. відповідні показники стабілізувалися. Це виявилось в тому, що кількість зареєстрованих проявів кожного з кримінальних правопорушень, передбачених розділом I Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК) (за винятком диверсії), або перестала зростати і залишилася близькою до рівня 2022 р., або навіть істотно знизилась (див. діаграму).

Проаналізувавши відображені дані, можна, щоправда, помітити, що одного з кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України згадана тенденція не торкнулась. Йдеться про передбачене ст. 114-1 КК перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (далі – перешкоджання законній діяльності ЗСУ), кількісні показники якого, навпаки, продемонстрували багаторазове зростання. Так, якщо у 2022 р., за досліджуваною статтею, було відкрито лише 76 кримінальних проваджень, то в 2023 р. цей показник зріс до 159, у 2024 р. – до 840, а в 2025 р. (станом за січень–жовтень) сягнув позначки у 1 079 випадків. Варто підкреслити і те, що релевантне підвищення спостерігалось і щодо інших ключових кількісних параметрів (поряд із числом облікованих кримінальних проваджень) аналізованого посягання. Наприклад, якщо у 2022 р. підозру у вчиненні злочину, передбаченого ст. 114-1 КК, було вручено 8 особам, а кількість справ, розслідування яких завершилося їхнім направленням до суду, становила лише 5, то у 2023 р. зазначені показники були зафіксовані на рівні 31 та 11, у 2024 р. – 301 і 170 випадків, а в 2025 р. (січень–жовтень) – 500 і 368 випадків відповідно, зрісши, порівняно з 2022 р. у понад 70 (!) разів (див. діаграму).

Аномальне зростання кількісних показників, пов'язаних із застосуванням ст. 114-1 КК, не залишилося непоміченим для науковців, які, зважаючи на зазначений факт, почали активніше досліджувати вказану кримінально-правову заборону. Причому переважна більшість таких досліджень стосується питання визнання перешкоджанням законній діяльності ЗСУ випадків перешкоджання здійсненню мобілізації або сприяння її уникненню, які нині переважно і кваліфікуються за ст. 114-1 КК. Попри жваві дискусії [1; 2; 3], дослідникам і досі не вдалося досягнути консенсусу з цього питання кваліфікації, що не викликає особливого

здивування, зокрема з огляду на неконкретизованість і всеосяжність вжитого у ст. 114-1 КК поняття «перешкоджання». Вельми показовим у цьому сенсі є висловлювання П. Ясиновського про те, що з урахуванням можливих способів ураження об'єкта злочину, поставленого під охорону ст. 114-1 КК, перешкоджанням законній діяльності військового формування слід вважати різні прояви протидії, обмеження, недопущення, ускладнення, запобігання реалізації його законної функції й досягнення мети його створення і функціонування [4, с. 198]. Має рацію й О. Пащенко, коли констатує, що зараз ст. 114-1 КК застосовується на практиці зовсім в інших випадках, ніж ті, що зумовили її прийняття у 2014 р. [5, с. 152; 157]. Щоправда, якщо згаданий дослідник оцінює наявний стан речей критично, то ми (з урахуванням реалій повномасштабного вторгнення РФ в Україну) – загалом ні.

Аналіз вироків, постановлених за ст. 114-1 КК, показує, що під час її застосування нерідко відбуваються кваліфікаційні помилки, наявність яких є підставою констатувати навіть за презюмування (не завжди, однак, безспірного) правильності кримінально-правової оцінки певної поведінки як перешкоджання законній діяльності ЗСУ. Зважаючи на недостатнє опрацювання означеного аспекту кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого ст. 114-1 КК, в юридичній літературі, він (аспект) і буде висвітлений у нашій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання кримінально-правової кваліфікації перешкоджання законній діяльності ЗСУ розглядалися у працях таких науковців: А. Гутник, Л. Дорош, С. Колісник, В. Кундеус, В. Людвік, О. Майстеренко, Д. Олейніков, О. Пащенко, Є. Пилипенко, Є. Письменський, С. Стецюк, М. Туркот, М. Хавронюк, Р. Чорний, П. Ясиновський та ін. Попри напрацювання цих авторів, чимало питань, пов'язаних із тлумаченням і застосуванням ст. 114-1 КК, залишаються дискусійними або невирішеними.

Постановка завдання. Метою статті є критичний аналіз практики застосування ст. 114-1 КК, за наслідком чого мають бути (а) виявлені типові помилки, пов'язані із кваліфікацією перешкоджання законній діяльності ЗСУ, та (б) розроблені рекомендації, спрямовані на поліпшення правозастосування.

За результатами вивчення матеріалів судової практики нами було виявлено такі типові кваліфікаційні помилки під час застосування ст. 114-1 КК: 1) ігнорування норм КК, якими передбачено відповідальність за діяння, вчинення яких поєднується із перешкоджанням законній діяльності ЗСУ (неповна кваліфікація); 2) неправильне визначення стадії перешкоджання законній діяльності ЗСУ; 3) неправильна кваліфікація перешкоджання законній діяльності ЗСУ, вчиненого у співучасті. Зважаючи на об'ємність практичного і теоретичного матеріалу, який підлягає опрацюванню, цю статтю буде присвяченого першій зі згаданих кваліфікаційних помилок.

Виклад основного матеріалу. В окремих випадках у діях осіб, у яких вбачались ознаки складу злочину, передбаченого ст. 114-1 КК, простежувались ознаки реальної сукупності кримінальних правопорушень. Йдеться про ситуації, коли, крім поведінки, обґрунтовано визнаної перешкоджанням законній діяльності ЗСУ, зловмисники виправдовували російську агресію (ст. 436-2 КК), здійснювали незаконне поводження зі зброєю чи бойовими припасами (ст. 263 КК), розпалювали національну ворожнечу і ненависть до представників іншої (єврейської) національності (ст. 161 КК), публічно закликали до захоплення державної влади (ст. 109 КК), вчиняли публічну наругу над Державним Прапором України (ст. 338 КК) або хуліганські дії (ст. 296 КК). У таких випадках кваліфікація скоєного виправдано здійснювалася з покликанням не тільки на ст. 114-1, а й на одну з інших зазначених вище норм Особливої частини КК.

Водночас результати аналізу судової практики засвідчили, що значно поширенішими є випадки ідеальної сукупності, коли в одному діянні особи, вчинення якого призводило до інкримінування порушення ст. 114-1 КК, одночасно містились й ознаки одного чи кількох складів інших кримінальних правопорушень. У юридичній літературі підкреслюється, що: а) ідеальну сукупність кримінальних правопорушень утворює одне діяння однієї і тієї самої особи, яке містить ознаки двох або більше самостійних складів кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК; б) існують випадки, коли ідеальна сукупність не може мати місце, і вчинене повинне розцінюватись як одиничне кримінальне правопорушення (порушення підпорядкованих між собою об'єктів при однаковій формі вини, декілька однакових наслідків належать до одного й того ж об'єкта, заподіяна однорідна шкода одному і тому ж потерпілому, діянням виконується кримінальне правопорушення, яке є обов'язковою ознакою іншого кримінального правопорушення, тощо) [6, с. 744–746].

Як відомо, на відміну від конкуренції кримінально-правових норм, для сукупності кримінальних правопорушень (причому як реальної, так і ідеальної) характерним є те, що жодна із кримінально-правових заборон не охоплює вчинене (два і більше кримінальних правопорушення) повністю – воно може отримати належну кримінально-правову оцінку лише у спосіб застосування декількох статей (частин статей) Особливої частини КК. Цікаво, що свого часу цей загальновизнаний у кримінальному праві підхід був підтриманий Касаційним кримінальним судом Верховного Суду (далі – ККС ВС) саме в частині застосування ст. 114-1 КК. Суд зробив висновок про те, що у тому разі, якщо спосіб перешкоджання законній діяльності ЗСУ містить ознаки самостійного злочину, то вчинене за наявності підстав слід кваліфікувати за сукупністю злочинів [7]. Однак, як з'ясувалось, правозастосувачі далеко не завжди дотримуються цього усталеного підходу, що при-

зводить на практиці до розповсюдження кваліфікаційної помилки, слушно позначеної у правничій літературі як неповна кваліфікація. Йдеться про «пропуск» статей (частин статей) КК, тобто незастосування певних норм за наявності підстав для їхнього застосування [6, с. 320–321]. До речі, та обставина, що ч. 2 ст. 114-1 КК передбачає кваліфікуючу ознаку «загибель людей або інші тяжкі наслідки», не може виключити кваліфікацію вчиненого за сукупністю, як вважають окремі дослідники [5, с. 156], якщо у вчиненому вбачаються ознаки різнооб'єктної ідеальної сукупності кримінальних правопорушень.

Далі пропонуємо докладніше зупинитись на тому, які саме норми Особливої частини КК під час кваліфікації вчиненого як перешкоджання законній діяльності ЗСУ безпідставно не застосовуються на практиці.

Доволі поширеними є випадки, коли, інкримінуючи порушення ст. 114-1 КК, суб'єкти офіційної кваліфікації залишали без належного реагування факти *підроблення та/або використання підроблених документів* – дії, вчинювані для подальшого сприяння ухиленню від мобілізації. Зокрема, зазначена тенденція добре простежується у тих кейсах, у яких ст. 114-1 КК використовувалась для кримінально-правової оцінки поведінки суб'єктів, котрі в різні способи допомагали військовозобов'язаним незаконно покинути територію України.

Наприклад, в одному з кримінальних проваджень встановлено, що організованою Особою-1 групою виготовлено підроблені тимчасові посвідчення військовозобов'язаних і довідки ВЛК чоловіків призовного віку, які надавали їм підстави для виїзду за межі України [8]. В іншому випадку з'ясовано, що Особа-2 звернувся до обласного центру МСЕК, якому надав медичні документи із внесеними заздалегідь неправдивими даними про стан здоров'я Особи-3. За наслідком проходження комісії Особа-2 отримав довідку про встановлення групи інвалідності, що надало Особі-3 змогу перетнути державний кордон України [9]. Визнавши описані дії перешкоджанням законній діяльності ЗСУ і кваліфікувавши їх за ст. 114-1 КК, органи досудового розслідування і суди, попри пряме згадування у процесуальних документах про дії з підробленими документами, «забули» про застосування ст. 358 (ст. 366) КК. Показана кваліфікаційна помилка, однак, не характерна лише для випадків незаконного переправлення військовозобов'язаних через кордон, адже нерідко зустрічається під час кваліфікації за ст. 114-1 КК і багатьох інших варіантів сприяння ухиленню від мобілізації.

Так, одним із районних судів м. Києва встановлено, що Особа-1, діючи за попередньою змовою групою осіб з Особою-2, отримав у месенджері «Telegram» фіктивні документи про начебто влаштування Особи-3 на роботу до критично важливого підприємства і надання йому відстрочки Міністерством економіки України. Зазначені документи Особа-1 надіслав Особі-3, який подав їх до відповідних державних органів, що стало підставою для незаконного отримання ним

відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації на строк 6 місяців [10]. Хоч Особа-1 здійснив караний за ст. 358 КК збут завідомо підроблених офіційних документів, пов'язаних із працевлаштуванням Особи-3, ця обставина не знайшла належного відбиття під час кваліфікації дій засудженого (те саме стосується й Особи-2, який був співучасником Особи-1).

Водночас на практиці зустрічаються такі, що заслуговують на схвальну оцінку, приклади того, коли правозастосувачі не залишають поза увагою факти підроблення документів, які надалі використовуються для неправомірного отримання відстрочки від мобілізації. Наприклад, одним із районних судів м. Харкова з'ясовано, що група суб'єктів на підставі підроблених медичних документів встановлювала особам призовного віку інвалідність, потрібну для отримання відстрочки від призову на військову службу і безперешкодного перетину державного кордону України. Вказані дії суд кваліфікував не лише за ч. 1 ст. 114-1, а й за ч. 3 ст. 332 і ч. 3 ст. 358 КК [11].

Додаткове інкримінування порушення ч. 3 ст. 358 КК здійснив і інший районний суд м. Харкова, надаючи кримінально-правову оцінку діям обвинуваченого, який вчинив документальне оформлення стаціонарного лікування військовозобов'язаного з метою подальшого отримання ним довідки до акта огляду МСЕК встановленої форми (підтверджувальний документ щодо встановлення особі статусу інваліда). Водночас обвинувачений усвідомлював, що військовозобов'язаний не потребує медичного нагляду і відповідне медичне лікування проходити не буде [12]. На підтримку заслуговують й інші рішення судів, які під час кваліфікації дій суб'єктів, котрі підробляли і збували офіційні документи (військовий квиток і посвідчення інваліда, документи про непридатність до військової служби з відміткою про виключення з військового обліку, паспорт громадянина України, службове посвідчення співробітника СБУ тощо), так само застосовували не лише ст. 114-1, а й відповідні частини ст. 358 КК.

До слова, оскільки у ст. 358 КК передбачено відповідальність і за використання завідомо підробленого документа, яке є самостійним складом кримінального правопорушення, у випадках, коли винний спочатку підроблює документ, а згодом його використовує, вчинене утворює реальну сукупність кримінальних правопорушень, яка потребує згадування у формулі кваліфікації як ч. 1 (ч. 2, ч. 3) ст. 358 КК, так і ч. 4 цієї статті. Наприклад, за ч. 1 ст. 114-1, ч. 1 і ч. 4 ст. 358 КК кваліфіковано дії Особи-3, який склав списки військовозобов'язаних осіб, на яких оформлюється відстрочка від призову на військову службу на період мобілізації та на воєнний час, в які (списки) було внесено завідомо неправдиві дані про те, що перелічені особи нібито виконують на відповідному підприємстві трудові функції, пов'язані з виконанням мобілізаційного завдання, а також підготував відповідні повідомлення про зарахування військовозобов'язаних на спеціальний

військовий облік. У подальшому Особа-3 скерував вказані підроблені документи до уповноважених державних органів із метою бронювання співробітників підприємства, нібито задіяних для виконання мобілізаційного завдання [13].

Завершуючи висвітлення питання про сукупність відповідних кримінальних правопорушень, вважаємо за доцільне нагадати такі усталені положення: 1) основними ознаками офіційного документа, з огляду на зміст примітки ст. 358 КК, є походження від уповноваженого суб'єкта, формальна визначеність і виконання в системі документообігу посвідчувальної функції; 2) предметом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 358 КК, є будь-які офіційні документи, а не лише ті з них, які надають права чи звільняють від обов'язків; 3) предметом кримінального правопорушення, караного за ч. 4 ст. 358 КК, визнається будь-який документ, а не лише той, за підроблення, складання або видачу якого відповідальність встановлено у ч. 1 і ч. 2 цієї статті. Зокрема, за ч. 4 ст. 358 КК мають кваліфікуватися дії службової особи, яка використовує підроблений нею документ (бо ст. 366 КК не передбачає відповідальності за використання службовою особою підроблених документів), а також дії особи, яка використовує завідомо підроблені документи, підроблення яких тягне відповідальність за спеціальними щодо частин 1 і 2 ст. 358 нормами КК. До того ж має рацію С. Стецюк, на думку якого складання та видача завідомо неправдивих офіційних документів, що слугували підставою для присвоєння особі відповідної групи інвалідності та виключали постановку транспортних засобів на військовий облік у ТЦК, доцільно кваліфікувати як службове підроблення (ст. 366 КК) або підроблення офіційного документа (ст. 358 КК) з урахуванням того, яким статусом наділені члени МСЕК – службової особи чи особи, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг [14, с. 763].

Під час дослідження практики застосування ст. 114-1 КК виявлено численні випадки того, коли перешкоджання законній діяльності ЗСУ *супроводжувалося наданням / одержанням неправомірної вигоди* (далі – НВ), що також потребує кваліфікації за сукупністю відповідних кримінальних правопорушень. Вибір конкретної заборони, яка може бути застосована додатково, залежить від виду суб'єкта кримінального правопорушення і того, чи одержує він НВ за вчинення діяння з використанням свого службового становища (наданих повноважень тощо) або за вплив на прийняття рішення уповноваженою особою.

Так, Особа-1, перебуваючи на посаді виконавчого директора інформаційного центру Полтавського інституту бізнесу ЗВО «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая», діючи за попередньою змовою з іншою особою, під час особистої зустрічі з військовозобов'язаним висловив йому пропозицію, спрямовану на ухилення від мобілізації до ЗСУ шляхом зарахування на денну форму навчання без відповідних військово-облікових документів за гро-

шові кошти і видачі довідки про зарахування на навчання (зокрема для подання до ТЦК). Згодом Особа-4 одержав від військовозобов'язаного частину обумовленої грошової суми за влаштування його на навчання до одного з вітчизняних університетів («Класичний приватний університет») без належних військово-облікових документів [15].

На перший погляд, кваліфікація дій Особи-1 лише за ч. 1 ст. 114-1 КК є помилковою у сенсі неповною через неінкримінування засудженому порушення ч. 3 ст. 368-4 КК «Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми». Адже Особа-4, як службова особа юридичної особи приватного права (директор інформаційного центру приватного вишу), одержав НВ за вчинення дій з використанням наданих йому повноважень в інтересах того, хто надав таку вигоду, – за влаштування військовозобов'язаного на денну форму навчання до «Класичного приватного університету» без відповідних військово-облікових документів. Проблема, однак, полягає в тому, що з ужитого в ч. 3 ст. 368-3 КК звороту «з використанням наданих їй повноважень» слідує, що поведінка, за яку «функціонер приватного сектору» одержує НВ (приймає пропозицію, обіцянку НВ), виключає використання цією особою свого службового авторитету, зв'язків з іншими службовими особами, інших можливостей, обумовлених займаною посадою. У цьому вбачається відмінність об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 368-3 КК, від об'єктивної сторони прийняття пропозиції, обіцянки або одержання службовою особою НВ (у ч. 1 ст. 368 КК використовується зворот «за вчинення чи невчинення... будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища»). Водночас службові особи юридичних осіб приватного права в силу займаних посад за одержану (пропоновану, обіцяну) НВ можуть чинити вплив на осіб, не підпорядкованих їм по службі, як це, судячи з вироку, і відбулося у випадку з Особою-1, дії якого (вочевидь, виправдано) дістали кримінально-правову оцінку лише за допомогою ч. 1 ст. 114-1 КК.

Отже, є підстави констатувати прогалину в КК, яка зумовлена використанням не до кінця продуманої термінології та яку не можна заповнити (з огляду на відмінність в «адресатах» НВ) зверненням до ст. 369-2 КК «Зловживання впливом». З огляду на сказане, а також на ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції», зворот «з використанням наданих їй повноважень» у диспозиціях ч. 1 і ч. 3 ст. 368-3 КК доцільно замінити словосполученням «з використанням наданих їй повноважень або обумовлених ними можливостей». Ще одним аргументом на користь такої зміни законодавчої термінології слугує потреба подолати обмежувальне тлумачення поняття «використання наданих повноважень», коли воно протиставляється поняттю «зловживання наданими повноваженнями», а застосування ч. 3 (4) ст. 368-3 КК пов'язується лише з випадками одержання належним

суб'єктом НВ (прийняття відповідної пропозиції, обіцянки) за правомірні діяння, що впливають з його службових повноважень [16, с. 1172–1173]. До того ж ст. 21 Конвенції ООН проти корупції «Підкуп у приватному секторі» вказує на те, що НВ надається відповідній службовій особі для того, щоб вона вчинила будь-яку дію чи утрималась від вчинення дій, порушуючи свої обов'язки. Однак, порушуючи свої службові обов'язки, винний використовує не стільки свої службові повноваження, скільки своє службове становище в широкому розумінні цього поняття.

З огляду на викладене вище висловимо сумнів у правильності кваліфікації не тільки за ч. 1 ст. 114-1 КК, а й за ч. 4 ст. 368-4 КК дій старшого викладача ТОВ ВНЗ «Східно-європейський слов'янський університет» Особи-4. Останній діяв у складі очолюваної ректором цього вишу Особою-6 організованої групи, яка за НВ забезпечувала формальне влаштування на денну форму навчання в іноземний ВНЗ – Пряшівський університет (Словацька Республіка) військовозобов'язаних громадян України і подальше надання їм відстрочок від мобілізації [17].

Те, що Особа-4, не будучи службовою особою юридичної особи приватного права, був визнаний співвиконавцем злочину, передбаченого ч. 4 ст. 368-3 КК, на перший погляд, є правильним. У юридичній літературі з приводу подібних ситуацій зазначається, що для кваліфікації кримінальних правопорушень, склади яких передбачають спеціального суб'єкта, вчинюваних організованою групою чи злочинною організацією, вимоги про наявність спеціальної ознаки суб'єкта у всіх учасників такого стійкого злочинного об'єднання немає. Така ознака може бути притаманна одному учаснику, але з урахуванням положень ст. 30 КК дії усіх учасників організованої групи чи злочинної організації, які брали участь у підготовці або вчиненні відповідного кримінального правопорушення зі спеціальним суб'єктом, незалежно від виконуваної кожним з них ролі та наявності чи відсутності спеціальної ознаки суб'єкта, підлягають кваліфікації як співвиконавство у кримінальному правопорушенні, що передбачає ознаку спеціального суб'єкта [6, с. 642].

Як учасник організованої групи, Особа-4 виконував такі функції: підшукував військовозобов'язаних громадян України чоловічої статі, які бажали ухилитися від мобілізації; отримував від них НВ (грошові кошти), які передавав Особи-6; роз'яснював підшуканим військовозобов'язаним особам деталі зарахування на навчання в іноземний навчальний заклад, називав необхідні суми коштів для забезпечення безперешкодного вступу на навчання та отримання відстрочки від мобілізації; пояснював процес навчання, а також порядок і строки відвідування ТЦК; здійснював облік підшуканих військовозобов'язаних громадян України й отриманих від них грошових коштів; за вказівкою Особи-6 здійснював пошук серед службових осіб, які за НВ готові були сприяти у безперешкодному наданні відстрочки від мобілізації особам, влаштованих на навчання в Пряшівський

університет; спільно з Особою-6 доставляв у Словацьку Республіку і передавав службовим особам цього університету грошові кошти і пакети документів, необхідних для вступу на навчання, отримані від підшуканих військовозобов'язаних громадян України.

Однак, як і в попередній «університетсько-ухилянській» схемі, вочевидь, немає підстав стверджувати, що службова особа юридичної особи приватного права Особа-6 одержував від військовозобов'язаних громадян України НВ за вчинення дій (бездіяльність) саме з використанням повноважень цієї службової особи, як вимагає чинна редакція ст. 368-3 КК. Зазначена у вироку стосовно Особи-6 поведінка, за яку він одержував НВ (вирішення з керівництвом іноземного університету питання безперешкодного вступу військовозобов'язаних осіб з числа громадян України чоловічої статі в цей навчальний заклад і, тим більше, подальша організація вирішення питання про надання відстрочок військовозобов'язаним особам), навряд чи може розцінюватись як реалізація повноважень ректора вітчизняного університету, що є зайвим аргументом на користь обстоюваної нами зміни ст. 368-3 КК.

Принагідно зауважимо, що ми не поділяємо висловлену окремими дослідниками думку про помилковість (мовляв, через відсутність перешкоджання як суспільно небезпечного діяння) кваліфікації за ч. 1 ст. 114-1 КК дій осіб, які за НВ беруть участь у зарахуванні військовозобов'язаних на денну форму навчання до закладів вищої освіти без відповідних військово-облікових документів [14, с. 763–764]. Орієнтуємось як на згадані неконкретизованість і всеосяжність поняття «перешкоджання», так і на наведені вироки судів положень про те, що безпідставне прийняття рішень про надання відстрочок від мобілізації студентам-«ухилянтам» зменшує мобілізаційний ресурс ЗСУ.

Аналізуємо матеріали судової практики далі.

Особа-3 (адвокатка), діючи за попередньою змовою зі службовими особами ТОВ «Мун Бліс», одержала грошові кошти у сумі 1 200 дол. США за те, щоб розпочати процедуру працевлаштування військовозобов'язаних на це підприємство, яке має можливість «бронювання» працівників [18].

Оскільки, як це впливає з вироку, Особа-3 була організатором схеми, що передбачала надання НВ службовим особам юридичної особи приватного права (ТОВ «Мун Бліс») за працевлаштування ними на згаданому підприємстві військовозобов'язаних, вона мала бути визнана організатором не лише перешкоджання законній діяльності ЗСУ (ч. 3 ст. 27, ч. 1 ст. 114-1 КК), а й підкупу службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ч. 3 ст. 27, ч. 3 ст. 369-3 КК). Проте факт такої співучасті належної кримінально-правової оцінки у вироку не отримав.

Подібна помилка допущена під час кваліфікації дій Особи-4, яка з метою сприяння ухиленню Особою-6 від несення військової служби зателефонувала своїй знайомій Особі-5, котра працювала лікарем рентгенологічного відділення КНП «Київський міський центр радіаційного захисту населення м. Києва від наслідків Чорнобильської катастрофи», поцікавившись, чи може та допомогти у вирішенні цього питання. У відповідь Особа-5 повідомила, що за грошову винагороду у розмірі 4 500 дол. США вона допоможе фіктивно оформити групу інвалідності з метою ухилення Особи-6 від мобілізації. Надалі для реалізації відповідної домовленості Особа-4 познайомила Особу-5 і Особу-6 між собою [19]. І в цьому випадку обвинувачена не була спеціальним суб'єктом, спроможним нести відповідальність як виконавець певного корупційного злочину, а тому її дії також мали бути оцінені із зверненням до ст. 27 КК. Водночас, беручи до уваги те, що НВ надавалася не службовій особі, а лікарю, Особа-4 мала бути визнана організатором злочину, передбаченого ч. 3 ст. 354 КК «Підкуп працівника підприємства, установи чи організації». До речі, услід за органом досудового розслідування суд визнав вчинене Особою-4 не організацією, а посібництвом перешкоджанню законній діяльності ЗСУ, що, з огляду на викладені у вирокі обставини справи і роль Особи-4, яка з них випливає, має вигляд вельми сумнівного кроку.

Результати моніторингу ЄДРСП засвідчують, що під час кваліфікації поведінки осіб, які сприяють ухиленню від мобілізації, інколи ігноруються ознаки не лише пасивного, а й активного корупційного підкупу.

Так, Особа-1 повідомив Особу-3 про свою готовність за грошову винагороду в розмірі 5 тис. дол. США сприяти останньому в ухиленні від мобілізації, запропонувавши отримати медичну документацію, яка б свідчила про непридатність Особи-3 до проходження військової служби за станом здоров'я й уможливила подальше виключення Особи-3 з військового обліку. Також під час цієї зустрічі Особа-1 проінформував Особу-3 про те, що той має укласти декларацію із конкретним сімейним лікарем – Особою-2, який виписе йому направлення на проходження медичних обстежень, за результатами яких Особі-3 поставлять діагноз, що надасть підстави для отримання висновку ВЛК про непридатність до проходження військової служби. У подальшому за вказані протиправні діяння Особа-2 отримав від Особи-1 грошові кошти у сумі 2 тис. дол. США [20]. Оскільки Особа-1 передав сімейному лікарю НВ, його дії мали отримати щонайменше додаткову (якщо не виключну) кримінально-правову оцінку з покликанням на ч. 1 ст. 354 КК як надання НВ за вчинення працівником установи дій з використанням становища, яке він займає, в інтересах третьої особи. Цього, однак, зроблено не було, що вчергове демонструє помилкову (неповну) кваліфікацію.

Натомість «повна» (чи правильна?) кваліфікація знайшла відбиття у вирокі одного з районних судів м. Києва, який визнав Особу-4 винуватою не лише у пере-

шкодженні законній діяльності ЗСУ, а й у підбурюванні до надання НВ службовій особі (ч. 4 ст. 27, ч. 3 ст. 369 КК). Суд визнав доведеним, зокрема, те, що Особа-4, маючи вплив на відповідних посадових осіб і тісні взаємозв'язки з іншими учасниками добровольчого формування територіальної громади (далі – ДФТГ) «Лівий Берег», налагодила протиправний механізм із підбурювання військовозобов'язаних осіб до надання НВ службовим особам цього ДФТГ за вчинення ними дій із використанням свого службового становища, що полягало у формальному укладанні контрактів військовозобов'язаних осіб із ДФТГ з метою ухилення від призову на військову службу в особливий період (завдяки дружнім і сталим зв'язкам керівництва ДФТГ «Лівий Берег» із військовослужбовцями ТЦК у м. Києві та Київській області) [21]. Наш сумнів у доречності додаткової кваліфікації дій Особи-4 за ч. 4 ст. 27, ч. 3 ст. 369 КК зумовлений тим, що питання про (не)визнання командирів ДФТГ «публічними» службовими особами (п. 1 примітки ст. 364 КК) як «адресатами» НВ, згаданими у статті КК «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі», у вирокі не ставиться і, відповідно, не розглядається.

Звернемо увагу на ще одне цікаве судове рішення, пов'язане з наданням / отриманням НВ за сприяння ухиленню від мобілізації. Йдеться про справу щодо старости одного з округів Особи-1 та Особи-2 (службова особа), які, діючи за заздальгідь розробленим планом, усвідомлюючи внесення до відповідної бази Національної поліції України відомостей про Особу-3 як того, хто перебуває у розшуку і має статус «ухилянта», озвучили останньому кілька пропозицій щодо можливості уникнути мобілізації. Зокрема, Особа-2 спонукав Особу-3 до передачі йому грошових коштів (6 500 грн) для забезпечення реєстрації фіктивного кримінального провадження, притягнення до кримінальної відповідальності, подальше засудження і нежиття заходів, спрямованих на встановлення об'єктивних обставин вчинення Особою-3 протиправних дій з приводу його призову. Водночас суд вказав на те, що Особа-1 підбурював Особу-3 до надання НВ Особі-2, що стало підставою для визнання його (Особи-1) дій не лише перешкодженням законній діяльності ЗСУ, а й підбурюванням до надання НВ службовій особі (ч. 4 ст. 27, ч. 1 ст. 369 КК) [22]. Зважаючи на те, що Особа-1 діяв за попередньою змовою з Особою-2 і спонукав Особу-3 до надання НВ відповідно до досягнутого спільного плану, схилиємось до думки про те, що дії Особи-1 мали бути визнані не підбурюванням до надання НВ службовій особі, а співучастю в одержанні НВ службовою особою.

Чи не найчастіше на практиці під час кваліфікації вчиненого як перешкодження законній діяльності ЗСУ зустрічаються ситуації, коли винні особи приймали пропозицію або одержували НВ за вплив на прийняття рішень певними суб'єктами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого само-

врядування. Дії таких осіб мають кваліфікуватись за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами ст. 114-1, ст. 369-2 КК. Однак у правозастосуванні це правило нерідко ігнорується.

Наприклад, лише за ч. 2 ст. 369-2 КК (без звернення до ст. 114-1 КК) кваліфікував один із районних судів м. Миколаєва дії Особи-3, який, будучи лікарем і пообіцявши Особі-6 допомогти ухилитись від мобілізації під час дії воєнного стану, одержав від Особи-6 НВ у сумі 8 тис. дол. США за здійснення впливу на членів ВЛК і службових осіб з метою прийняття ними рішення про непридатність Особи-6 до військової служби і виключення його з військового обліку [23].

Таку ж (неповну) кримінально-правову оцінку одержали дії лікаря-рентгенолога, який, користуючись набутими соціальними і професійними зв'язками за час роботи, перебуваючи у відпустці по догляду за дитиною, одержав НВ у сумі 8 тис. доларів США за вплив на прийняття рішення особами, уповноваженими на виконання функцій держави, – посадовими особами ТЦК, ВЛК і МСЕК щодо скерування документів, які знаходились в особовій справі військовослужбовця, на розгляд ВЛК для оформлення постанови зі встановлення причинного зв'язку захворювання, пов'язаного з захистом Батьківщини, і повторного встановлення III групи інвалідності у зв'язку з захворюванням, пов'язаним із захистом Батьківщини, а також для отримання одноразової грошової допомоги військовослужбовцям [24].

У контексті кримінально-правової характеристики зловживання впливом викликає інтерес постанова ККС ВС, якою підтверджено правильність засудження за ч. 2 ст. 369-2 КК Особи-8 – голови МСЕК у м. Хмельницькому, який отримав для себе НВ у сумі 1 100 дол. США за здійснення впливу на інших членів МСЕК із метою прийняття рішення про встановлення особи, яка надала НВ, II групи інвалідності. Спростовуючи заяву захисника Особи-8 про те, що голова і члени МСЕК як працівники (лікарі) комунальних закладів охорони здоров'я не є (у розумінні примітки ст. 369-2 КК) особами, уповноваженими на виконання функцій держави, ККС ВС, зокрема, зазначив, що факт встановлення особі групи інвалідності є юридично значимим і тягне за собою багато правових наслідків як соціального, так і іншого характеру. Органи, уповноважені на встановлення цього факту, діють від імені держави, оскільки реалізують її функцію в частині встановлення інвалідності певній особі. Члени МСЕК приймають рішення від імені такої комісії, а отже, під час прийняття юридично значимих рішень комісії вони є особами, уповноваженими на виконання функцій держави [25].

Обстоювана ККС ВС логіка є зрозумілою і загалом прийнятною. Водночас зауважимо, що поняття «адресата» впливу з погляду кваліфікації вчиненого за ст. 369-2 КК не є оцінним, як про це створюється враження після ознайомлення з постановою ККС ВС. У примітці статті КК про відповідальність за зловживання

впливом те, кого слід вважати особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, конкретизовано у спосіб відсилки до певних положень Закону України «Про запобігання корупції». Тому треба критично оцінити відсутність у постанові ККС ВС покликання на конкретний пункт ст. 3 згаданого Закону. Висловимо припущення, що членів МСЕК, за вплив на який її очільник Особа-8 одержав НВ, можна було б визнати «службовими особами інших державних органів» (підпункт «и» п. 1 ч. 1 Закону «Про запобігання корупції»).

Щоправда, це питання потребує окремого дослідження, злободенність якого істотно зростає через те, що у вказаному Законі голови та члени експертних команд з оцінювання повсякденного функціонування особи, а також голови, їх заступники, члени та секретарі позаштатних постійно діючих військово-лікарських і лікарсько-льотних комісій, які при цьому не є особами, зазначеними у п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону «Про запобігання корупції» (підпункт «г» п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону), будучи особами, прирівняними до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, не згадуються у примітці ст. 369-2 КК. Відповідно, чи визнаються вони «адресатами» впливу *de lege lata* з погляду застосування цієї заборони, залишається відкритим. У будь-якому разі членів МСЕК, ВЛК, експертних команд з оцінювання повсякденного функціонування особи нині немає підстав визнавати посадовими особами юридичних осіб публічного права (фігурують у примітці ст. 369-2 КК – див. підпункт «а» п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону «Про запобігання корупції»), адже з моменту набрання чинності Законом України від 20 вересня 2023 р. «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» посадовою особою юридичної особи публічного права визнається лише «верхівка» такої юридичної особи.

Раніше один з авторів цих рядків вже піднімав проблему відсутності у КК спеціальних норм, присвячених відповідальності за насильство, погрозу насильства та опір військовослужбовцям, які під час виконання покладених на них обов'язків не належать до категорії службових осіб і не залучені до охорони громадського порядку. Як наслідок, констатувалося, що насильство щодо таких військовослужбовців може кваліфікуватися лише за загальними нормами про кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я (зокрема статті 121, 122, 125, 126 КК) [2, с. 379–380]. Однак вивчена судова практика щодо ст. 114-1 КК демонструє, що в багатьох випадках до осіб, які вчиняли таке насильство, не застосовувались навіть згадані загальні кримінально-правові заборони.

Так, в одному з віроків можна прочитати, що Особа-1, поводячи себе агресивно, почав вчиняти опір і наніс один удар головою в обличчя офіцеру відді-

лення обліку мобілізаційної роботи ТЦК, спричинивши йому легкі тілесні ушкодження, що спричинили короткочасний розлад здоров'я [26]. Подібні дії вчинив Особа-2, який, керуючи автомобілем, здійснив наїзд на співробітника ТЦК, внаслідок чого той отримав легкі тілесні ушкодження, після чого Особа-2 з місця скоєння злочину зник [27]. Кваліфікація дій винних осіб у цих випадках помилково обмежувалися покликанням на ч. 1 ст. 114-1 КК. Зі схожих міркувань не може вважатися правильною і кваліфікація лише за ч. 1 ст. 114-1 КК у подібних ситуаціях [28; 29; 30].

Варто враховувати, що військовослужбовці ТЦК зазвичай здійснюють мобілізаційні заходи не самостійно, а спільно з поліцейськими. Останні є працівниками правоохоронного органу, втручання у діяльність яких, опір і погроза або насильство щодо яких (на відміну від аналогічних дій щодо військовослужбовців) повинні каратись за спеціальними нормами (ч. 2 ст. 342, ст. 343, ст. 345 КК). Відповідно у випадках, коли насильство (погроза його застосування) або опір одночасно застосовується як щодо військовослужбовців, так і щодо співробітників поліції, які спільно проводять мобілізаційні заходи, вчинене потребує кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень – ст. 114-1 КК і однією з відповідних норм про відповідальність за *посягання на авторитет органів державної влади* (розділ XV Особливої частини КК).

Наприклад, перебуваючи в салоні автомобіля, усвідомлюючи, що перед ним знаходяться військовослужбовці та працівники поліції, Особа-1 застосував до них газовий балончик сльозоточивої та дратівливої дії, у результаті чого спричинив легкі тілесні ушкодження двом поліцейським [31]. В іншому випадку поліцейський Особа-3 спільно з двома військовослужбовцями заступили на чергування у складі автопатруля для проведення профілактичних заходів. На одній з вулиць м. Вінниці Особа-3 зупинив Особу-2 для перевірки документів, однак той, не реагуючи на зауваження, знаючи, що перед ним знаходиться працівник поліції, спочатку почав втікати, а потім застосував до Особи-3 сльозогінний газ подразнюючої дії і спричинив йому легкі тілесні ушкодження [32]. В обох випадках дії винних правильно кваліфіковані за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 114-1 і ч. 2 ст. 345 КК.

Водночас вимушені зазначити, що, на відміну від кримінально-правової оцінки реалізованого насильства, факти вчинення опору працівникам Національної поліції перманентно не знаходять свого належного відбиття під час кваліфікації дій обвинувачених. Наприклад, три особи, застосовуючи фізичну силу, виштовхали працівника ТЦК і витіснили працівника поліції на прилеглий до території шиномонтажу тротуар, погрожуючи їм фізичною розправою [33]. Ще одна схожа ситуація: Особа-1 разом з іншими жінками вступила у словесний конфлікт із військовослужбовцями ТЦК і працівником поліції, вигукували нецензурні слова на

їхню адресу і, застосовуючи фізичну силу, почали розгойдувати службовий автомобіль [34], а Особа-2 здійснювала блокування військовослужбовців ТЦК і працівника поліції [35].

Не викликає сумнівів те, що поведінка обвинувачених відповідала усім ознакам опору, відмінного від злісної непокори, адже: а) полягала в активній поведінці; б) був наявний фізичний вплив; в) дії винних перешкоджали виконанню потерпілими своїх функцій, реалізації їхніх повноважень; г) дії було вчинено під час виконання потерпілими своїх службових обов'язків [16, с. 1058]. Попри це, дії обвинувачених були кваліфіковані лише за ч. 1 ст. 114-1 КК, без додаткового покликання на ч. 2 ст. 342 КК.

Принагідно зазначимо, що заслуговує на підтримку теоретична пропозиція закріпити у КК визначення поняття опору, розуміючи під ним активну фізичну протидію правомірному здійсненню особою її обов'язків, що полягає у впливі на організм потерпілого, або спрямована проти предметів, необхідних потерпілому для виконання обов'язків, або вимагає від потерпілого нейтралізації в безпосередньому контакті з ним, або створює перешкоди для вільного пересування потерпілого, або в інший спосіб ускладнює чи унеможлиблює виконання зазначених обов'язків [36, с. 401].

Із 2024 р. почали фіксуватися випадки застосування ст. 114-1 КК до осіб, які вчиняли підпали належних ЗСУ транспортних засобів із метою унеможливлення їх подальшого використання. Але якщо в минулому році за такі дії було покарано лише приблизно 10 осіб, то в 2025 р. відповідна практика набула масового характеру, адже з 371 вироку, винесеного за ст. 114-1 КК, 63 (тобто 16,9 % від загальної кількості) стосувалися саме цієї резонансної поведінки. Підпали відповідних автівок, за загальним правилом (можливі винятки – тема окремої розмови), мають кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 114-1 та ч. 2 ст. 194 КК, якою передбачено відповідальність за **умисне знищення або пошкодження чужого майна**, вчинене, зокрема, шляхом підпалу. Хоч більшість судів (52 із 63 випадків) дотримуються рекомендованого підходу до кваліфікації таких дій, виявлено 11 випадків прийняття невмотивованих рішень, коли згадані підпали отримували кримінально-правову оцінку лише за ч. 1 ст. 114-1 КК. А. Гутник слушно вказує на помилковість такого правозастосовного підходу, який не враховує факти умисного знищення (пошкодження) майна [37, с. 69–70].

Наведемо типовий приклад неповної, а отже, неправильної кваліфікації. Перебуваючи у м. Миколаєві, Особа-1, діючи за попередньою змовою з Особою-2, підійшов до автомобіля, який був пофарбований у колір «хакі», що є рисою належності до транспортних засобів ЗСУ, і знаходився у користуванні однієї з військових частин. Взнявши заздалегідь підготовлену пляшку з легкозаймистою речовиною, Особа-1 почав наносити її на вказаний автомобіль, після чого здійснив його

підпал, що на відео зафіксувала Особа-2 [38]. Попри ідеальну сукупність злочинів у діях Особи-1, останні у вирокі дістали оцінку лише за ч. 1 ст. 114-1 КК.

Має рацію Є. Письменський, який, не заперечуючи правильність кваліфікації підпалів відповідного майна за сукупністю злочинів, передбачених ст. 114-1, ст. 194 КК, водночас уточнює, що з урахуванням конкретних обставин дії громадян України, які вчиняють підпали автомобільного транспорту, що використовується за військовим призначенням, можуть кваліфікуватися за іншою сукупністю – за ч. 2 ст. 194 КК і ч. 2 ст. 111 КК (надання представникам іноземної держави допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, вчинене в умовах воєнного стану) [39, с. 172–173].

Чи не найбільш показовим прикладом наявних на практиці проблем, пов'язаних з оцінкою вчиненого як перешкодження законній діяльності ЗСУ та кваліфікацією за сукупністю, вважаємо вирок, яким за ч. 1 ст. 114-1 КК засуджено Особу-1. Той після проходження 20 березня 2022 р. перевірки на одному з блокпостів записав і поширив відеозапис (ролик), що містив образу честі і гідності військовослужбовців ЗСУ. Як зазначається у вирокі, в цьому ролику були наявні висловлювання, які містять негативну оцінку особистості людини, що суперечить встановленим правилам поведінки і вимогам загальнолюдської моралі, тобто є персоніфікованою образою честі і гідності військовослужбовця. З огляду на те, що під час воєнного стану такі дії призводять до підриву морально-психологічного стану та бойового духу військовослужбовців ЗСУ, створюють негативний образ і призводять до зниження їхнього рівня підтримки у суспільстві, суд визнав поведінку Особи-1 перешкодженням законній діяльності ЗСУ [40].

Вважаємо таку кваліфікацію помилковою, адже кримінально-правова оцінка дій обвинуваченого, які полягали у «персоніфікованій образі честі і гідності військовослужбовця», відбулась: з одного боку, без покликання на чинну (на момент вчинення описаних дій) ст. 435-1 КК, в якій прямо передбачено відповідальність за згадану у вирокі образу честі і гідності військовослужбовця, включно з виготовленням і поширенням відповідних матеріалів; з іншого, із безпідставним застосуванням ч. 1 ст. 114-1 КК (навіть за умови розповсюдженого на практиці поширювального тлумачення законодавчого звороту «перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань»).

Не менш красномовним є вирок, яким за ч. 1 ст. 114-1 КК засуджено Особу-2. Останній, знаючи про те, що Особа-3, призваний на військову службу до ЗСУ, самовільно залишив військову частину і переховується від правоохоронних органів, діючи з метою надання йому допомоги, повідомив Особі-3 реквізити своєї банківської карти для отримання грошових коштів з метою їх подальшої передачі Особі-3 й уникнення у такий спосіб викриття його місцезнаходження внаслідок неможливості відслідкувати фінансові операції [41]. Оцінюючи пра-

вильність здійсненої кваліфікації, звернемо увагу на те, що: 1) Особа-3, якому допомагав переховуватися Особа-2, вчинив тяжкий злочин, передбачений ч. 5 ст. 407 КК; б) здійснене Особою-2 приховування, судячи з обставин справи, відбитих у вирокі, не було обіцяне заздалегідь. З урахуванням цього в описаній ситуації вбачається не стільки перешкодження законній діяльності ЗСУ, скільки різновид причетності, як-от заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого злочину (ч. 1 ст. 396 КК).

Проведене дослідження дає змогу зробити такі **висновки**.

Практика застосування ст. 114-1 КК демонструє розповсюдженість кваліфікаційної помилки, як-от неповна кваліфікація, наявність якої є підстави констатувати навіть за презюмування правильності кримінально-правової оцінки певної поведінки як перешкодження законній діяльності ЗСУ. Різноміасштабну ідеальну сукупність (разом із перешкодженням законній діяльності ЗСУ) можуть утворювати кримінальні правопорушення, вчинення яких поєднується із таким перешкодженням та які полягають у: підробленні та/або використанні підроблених документів; наданні / одержанні неправомірної вигоди; посяганнях на авторитет органів державної влади; умисному знищенні або пошкодженні майна військового призначення; вчиненні деяких інших кримінальних правопорушень.

Вибір конкретної заборони, яка може бути застосована додатково (поряд зі ст. 114-1 КК) у разі поєднання перешкодження законній діяльності ЗСУ із корупційним підкупом, залежить від виду суб'єкта кримінального правопорушення і того, чи одержує він неправомірну вигоду за вчинення діяння з використанням свого службового становища (наданих повноважень тощо) або за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Аналіз судової практики в частині «університетсько-ухилянтських» схем (зарахування військовозобов'язаних на денну форму навчання до закладів вищої освіти без відповідних військово-облікових документів) дав змогу вчергове переконатись у тому, що диспозиціям ч. 1 і ч. 3 ст. 368-3 КК притаманний недолік, який *de lege lata* ускладнює (щоб не сказати «унеможлиблює») кримінально-правову оцінку певної корупційної поведінки службових осіб юридичних осіб приватного права. Задля усунення цього недоліку (прогалини) у диспозиціях ч. 1 і ч. 3 ст. 368-3 КК зворот «з використанням наданих їй повноважень» доцільно замінити словосполученням «з використанням наданих їй повноважень або обумовлених ними можливостей».

Нині наявна проблемність визнання належними «адресатами» впливу з погляду застосування ст. 369-2 КК членів МСЕК, ВЛК, експертних команд з оцінювання повсякденного функціонування особи. Треба критично оцінити судову практику (зокрема ККС ВС), у межах якої під час визначення кола таких «адресатів»

не робляться покликання на конкретні норми Закону України «Про запобігання корупції», до яких відсилає примітка статті КК «Зловживання впливом».

Також заслуговує на критичну оцінку судова практика, згідно з якою проявами перешкоджання законній діяльності ЗСУ визнавалося вчинення злочинів, як-от приховування злочину та образа честі і гідності військовослужбовця (статті 396 і 435-1 КК відповідно).

До перспективних напрямів наукових розвідок можуть бути віднесені щонайменше проблеми: а) кваліфікації перешкоджання законній діяльності ЗСУ, що набуває вигляду пошкодження або знищення майна військового призначення; б) оптимізації диспозиції ч. 1 ст. 114-1 КК, яка б уможливлувала (або принаймні мінімізувала) кваліфікаційну помилку, як-от «надлишкове» застосування статей КК.

Список використаних джерел

1. Письменський Є. О. Кримінально-правова кваліфікація перешкоджання мобілізації (поточна практика правозастосування та перспективи вдосконалення. *Правовий часопис Донбасу*. 2024. № 1(86). С. 65–71.
2. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК): проблеми судової практики та вдосконалення законодавства. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2025. № 19. С. 369–387.
3. Мовчан Р. О. Поширення інформації про проведення мобілізаційних заходів: проблеми кримінально-правової оцінки та вдосконалення законодавства. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2025. № 1. С. 121–145.
4. Ясиновський П. В. Кримінальна відповідальність за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. 234 с.
5. Пашенко О. О. Деякі питання застосування ст. 114-1 КК України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2025. № 1. С. 146–162.
6. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О. О. Дудорова, А. А. Стрижівської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.
7. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26 лютого 2019 р. у справі № 653/1302/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80224185> (дата звернення: 2.12.2025).
8. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 28 грудня 2023 р. у справі № 750/18674/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115992901> (дата звернення: 2.12.2025).
9. Вирок Заводського районного суду м. Миколаєва від 11 липня 2024 р. у справі № 487/6023/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120316659> (дата звернення: 2.12.2025).

10. Вирок Подільського районного суду м. Києва від 8 вересня 2025 р. у справі № 758/13531/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130022577> (дата звернення: 2.12.2025).
11. Вирок Шевченківського районного суду м. Харкова від 15 жовтня 2025 р. у справі № 638/20358/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131006636> (дата звернення: 2.12.2025).
12. Вирок Салтівського районного суду м. Харкова від 2 вересня 2025 р. у справі № 643/14381/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129885179> (дата звернення: 2.12.2025).
13. Вирок Бахмацького районного суду Чернігівської області від 28 квітня 2025 р. у справі № 728/922/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126925085> (дата звернення: 2.12.2025).
14. Стецюк С. С. Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань vs співучасть в ухиленні від призову на військову службу під час мобілізації: проблеми кваліфікації в судовій практиці. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 757–764.
15. Вирок Крюківського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 18 січня 2024 р. у справі № 537/233/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116373768> (дата звернення: 2.12.2025).
16. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та доп. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
17. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 7 березня 2025 р. у справі № 308/2948/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125669220> (дата звернення: 2.12.2025).
18. Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 16 вересня 2025 р. у справі № 752/20659/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130227818> (дата звернення: 2.12.2025).
19. Вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 29 травня 2025 р. у справі № 742/2013/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127731786> (дата звернення: 2.12.2025).
20. Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 23 липня 2025 р. у справі № 752/17130/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129036206> (дата звернення: 2.12.2025).
21. Вирок Дніпровського районного суду м. Києва від 13 серпня 2025 р. у справі № 753/7503/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129502638> (дата звернення: 2.12.2025).
22. Вирок Радивілівського районного суду Рівненської області від 12 грудня 2024 р. у справі № 568/1784/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123724488> (дата звернення: 2.12.2025).
23. Вирок Центрального районного суду м. Миколаєва від 5 червня 2024 р. у справі № 490/3467/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119553608> (дата звернення: 2.12.2025).
24. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 9 липня 2024 р. у справі № 464/233/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120426246> (дата звернення: 2.12.2025).

25. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21 травня 2024 р. у справі № 686/8627/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/119309289> (дата звернення: 2.12.2025).
26. Вирок Лозівського міськрайонного суду Харківської області від 2 вересня 2025 р. у справі № 629/2430/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/129930387> (дата звернення: 2.12.2025).
27. Вирок Фортечного районного суду м. Кропивницького від 14 жовтня 2025 р. у справі № 404/10356/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/131006389> (дата звернення: 2.12.2025).
28. Вирок Ірпінського міського суду Київської області від 6 серпня 2025 р. у справі № 367/6624/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/129339109> (дата звернення: 2.12.2025).
29. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 4 грудня 2024 р. у справі № 521/18815/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/123911277> (дата звернення: 2.12.2025).
30. Вирок Яремчанського міського суду Івано-Франківської області від 12 лютого 2025 р. у справі № 354/2244/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/125123759> (дата звернення: 2.12.2025).
31. Вирок Вінницького районного суду Вінницької області від 15 жовтня 2025 р. у справі № 128/2554/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/130999026> (дата звернення: 2.12.2025).
32. Вирок Вінницького міського суду Вінницької області від 29 квітня 2025 р. у справі № 127/2823/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/127009769> (дата звернення: 2.12.2025).
33. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 7 січня 2025 р. у справі № 344/10/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/124266126> (дата звернення: 2.12.2025).
34. Вирок Виноградівського районного суду Закарпатської області від 22 серпня 2025 р. у справі № 299/3828/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/129681385> (дата звернення: 2.12.2025).
35. Вирок Виноградівського районного суду Закарпатської області від 16 вересня 2025 р. у справі № 299/3543/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/130221202> (дата звернення: 2.12.2025).
36. Боровик А. В. Кримінальні правопорушення проти представників влади: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2024. 545 с.
37. Гутник А. В. Кримінально-правова кваліфікація підпалів автомобілів неповнолітніми в умовах воєнного стану. *Протидія злочинності в умовах довготривалої війни*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 20 травня 2025 р.). Харків: Юрайт, 2025. С. 69.
38. Вирок Заводського районного суду м. Миколаєва від 10 жовтня 2025 р. у справі № 487/843/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/130894625> (дата звернення: 2.12.2025).
39. Письменський Є. О. Кримінально-правова протидія перешкоджанню законній діяльності військових формувань: аналіз поточних тенденцій практики правозастосування. *Українська кримінальна юстиція у пост/воєнній парадигмі*: матеріали Х (XXIII) Львівського фо-

руму кримінальної юстиції (м. Львів, 19–20 вересня 2024 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2024. С. 168–175.

40. Вирок Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 20 червня 2022 р. у справі № 204/3247/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104838516> (дата звернення: 2.12.2025).
41. Вирок Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 11 лютого 2025 р. у справі № 206/721/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125087674> (дата звернення: 2.12.2025).

Olexander Dudorov, Roman Movchan. Incomplete Qualification in the Application of Article 114-1 of the Criminal Code of Ukraine “Obstruction of the Lawful Activities of the Armed Forces of Ukraine and Other Military Formations”

The article is devoted to highlighting the qualifying errors that exist even when assuming the correctness of the criminal-legal assessment of certain behavior as obstruction of the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations. Based on the analysis of judicial practice related to the application of Art. 114-1 of the Criminal Code of Ukraine, the content of such a qualifying error as incomplete qualification is revealed, and recommendations are made to prevent it.

It is proved that a multi-object ideal set (together with obstruction of the lawful activities of military formations) can be formed by criminal offenses, the commission of which is combined with such obstruction and which consist in: forgery and/or use of forged documents; provision / receipt of unlawful benefit; encroachment on the authority of state authorities; intentional destruction or damage to military property.

It is shown that the choice of a specific prohibition, which can be applied additionally (along with Art. 114-1 of the Criminal Code of Ukraine) in the case of combining obstruction of the lawful activities of military formations with corrupt bribery, depends on the type of subject of the criminal offense and whether he receives an unlawful benefit for committing an act using his official position (granted powers, etc.) or for influencing the decision-making of a person authorized to perform the functions of the state or local self-government. The presence of a deficiency inherent in the provisions of Part 1 and Part 3 of Art. 368-4 of the Criminal Code of Ukraine “Bribery of an official of a legal entity under private law, regardless of its organizational and legal form” is confirmed, which complicates the criminal-legal assessment of certain corrupt behavior of officials of legal entities under private law; a way of its (deficiency) legislative elimination is proposed.

The problem of recognizing members of the MSEC, VLK, and expert teams for assessing the daily functioning of a person as appropriate “addressees” of influence from the point of view of the application of Article 369-2 of the Criminal Code of Ukraine has been clarified. The judicial practice has been critically assessed, within which: a) when determining the circle of such “addressees”, no references are made to specific norms of the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption”, to which the note of the mentioned article refers; b) the commission of such crimes as concealment of a crime and insult to the honor and dignity of a serviceman is recognized as a manifestation of obstruction of the lawful activities of military formations (Articles 396 and 435-1 of the Criminal Code of Ukraine, respectively).

Keywords: *criminal legal qualification; set of criminal offenses; competition of criminal legal norms; criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine; obstruction; evasion of conscription and mobilization; illegal gain; corrupt bribery; production, sale, use of forged documents; official document; resistance (interference); destruction / damage to property; criminal offenses against the authority of the state.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО

УДК 342.9:347.9 (477)

DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.17

Сушко Олег Олександрович,

*доктор філософії у галузі права, старший викладач
кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
суддя Сьомого апеляційного адміністративного суду*

Гаврилюк Альона Василівна,

*здобувачка вищої освіти
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ЗЛОВЖИВАННЯ АДВОКАТАМИ ПРАВОМ НА ВІДВІД СУДДІ: ПРОБЛЕМАТИКА ТА ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті розглянуто проблематику зловживання адвокатами правом на відвід судді в адміністративному судочинстві, що є актуальною темою з огляду на важливість забезпечення незалежності та неупередженості суду як ключового елементу права на справедливий судовий розгляд.

Проаналізовано положення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», які закріплюють принципи незалежності та безсторонності суду.

Досліджено нормативне регулювання інституту відводу судді у статтях 36–41 КАС України, підстави та порядок його застосування, а також механізми запобігання зловживанням процесуальними правами.

На основі аналізу судової практики встановлено, що адвокати нерідко подають заяви про відвід судді без наявності об'єктивних підстав, обмежуючись суб'єктивною незгодою з ухваленими рішеннями або повторюваними доводами, що призводить до затягування провадження та додаткового навантаження на суди.

Це підтверджено прикладами ухвал Черкаського окружного адміністративного суду від 25 жовтня 2023 р. у справі № 580/8439/23, Суворовського районного суду м. Одеси від 11 квітня 2024 р. у справі № 523/1984/24, Сьомого апеляційного адміністративного суду від 21 серпня 2023 р. у справі № 240/28199/22 та КАС ВС у справі № 300/6577/23 від 2 травня 2024 р., де адвокати повторно та безпідставно заявляли відводи, що не відповідало критеріям ст. 36 КАС України.

Встановлено, що наявна дисциплінарна відповідальність адвокатів за Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не охоплює випадки зловживання правом на відвід, оскільки такі дії не належать до переліку дисциплінарних проступків, наведених у ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

На підставі цього обґрунтовано необхідність внесення змін до законодавства шляхом доповнення переліку дисциплінарних проступків положенням про зловживання процесуальними правами, що створить правову підставу для притягнення адвокатів до відповідальності за необґрунтовані заяви про відвід суддів, підвищить ефективність адміністративного судочинства, забезпечить дотримання принципу розумних строків розгляду справ і сприятиме зміцненню етики адвокатської професії та довіри учасників процесу до судової системи.

Ключові слова: адміністративне судочинство, відвід судді, зловживання процесуальними правами, адвокатська діяльність, дисциплінарна відповідальність.

Постановка проблеми. Гарантія розгляду справи незалежним та неупередженим судом є фундаментальним елементом права на справедливий судовий розгляд. Відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом [1]. Подібна норма закріплена і в національному законодавстві, а саме ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом [2].

Попри важливе функціональне призначення інституту відводу судді, його застосування нерідко стає предметом зловживань учасників процесу, зокрема й адвокатів. Хоча адвокатура покликана забезпечувати професійну правничу допомогу та сприяти утвердженню верховенства права, на практиці інколи саме адвокати використовують право на відвід як інструмент процесуального тиску або затягування судового розгляду. Важливість аналізу таких дій саме з боку адвокатів зумовлена тим, що адвокат є суб'єктом, який володіє спеціальними знаннями, професійною відповідальністю та етичними стандартами, а тому від нього очікується добросовісне й коректне використання процесуальних механізмів. Зловживання цим правом адвокатами не лише підриває ефективність судочинства, але й завдає шкоди авторитету адвокатської професії, нівелює довіру до правосуддя та суперечить обов'язку діяти в інтересах клієнта в межах закону і професійної етики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що вузькоспеціалізоване питання зловживання адвокатами правом на відвід судді в адміністративному судочинстві наразі не розглядалося науковцями. Водночас у більш широкому аспекті, що стосується відводу судді та зловживання процесуальними правами всіма учасниками судового процесу, дане питання досліджувалося такими вітчизняними науковцями: А. А. Богаченко, М. А. Боловнєв, С. В. Базилевський, Я. С. Зелінська, І. П. Домборовський, В. В. Лемак, А. О. Монаєнко, Б. Д. Плотницький, К. В. Смирнова, Л. О. Тацій, С. В. Ястрембська, В. В. Резнікова. Їхні роботи висвітлюють загальні засади застосування інституту відводу судді, механізми захисту процесуальних прав та питання запобігання зловживанням процесуальними повноваженнями в судочинстві.

Мета статті полягає у комплексному аналізі проблеми зловживання адвокатами правом на відвід судді в адміністративному судочинстві, виявленні причин та наслідків таких дій для ефективності судового процесу, а також обґрунтуванні необхідності законодавчого врегулювання цього аспекту шляхом встановлення дисциплінарної відповідальності адвокатів за необґрунтовані заяви про відвід суддів.

Виклад основного матеріалу. В адміністративному судочинстві інститут відводу судді врегульований у ст. 36–41 Кодексу адміністративного судочинства

України (далі – КАС України), відповідно до якої учасники справи мають право заявити відвід судді у випадках, коли є підстави вважати, що він прямо чи опосередковано зацікавлений у результаті розгляду справи, або коли існують інші обставини, які можуть викликати сумнів у його неупередженості. А саме, відповідно до ч. 1 ст. 36 КАС України суддя не може брати участі в розгляді адміністративної справи і підлягає відводу (самовідводу):

1) якщо він брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав правничу допомогу стороні чи іншим учасникам справи в цій чи іншій справі;

2) якщо він прямо чи опосередковано заінтересований в результаті розгляду справи;

3) якщо він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу;

4) за наявності інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді;

5) у разі порушення порядку визначення судді для розгляду справи, встановленого статтею 31 цього Кодексу [3].

Аналіз судової практики свідчить, що інститут відводу судді нерідко використовується учасниками процесу не за його прямим призначенням. Часто замість забезпечення неупередженості суду він перетворюється на інструмент впливу на перебіг провадження, зокрема шляхом ініціювання необґрунтованих відводів, які мають на меті затягування розгляду справи або створення підстав для перенесення судових засідань.

Законодавець у п. 1 ч. 1 ст. 45 КАС України чітко встановлює, що заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, які спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення, може бути визнане як зловживання процесуальними правами. Водночас цією ж нормою прямо встановлено, що будь-яке зловживання процесуальними правами у судовому провадженні не допускається [3].

Проблематика зловживання правом на відвід судді набуває особливої уваги тоді, коли такі дії здійснюють адвокати – професійні учасники процесу, на яких покладено обов'язок діяти добросовісно, у межах закону та відповідно до вимог адвокатської етики. Хоча завдання адвоката полягає у забезпеченні кваліфікованої правничої допомоги та захисті інтересів клієнта правомірними способами, на

практиці трапляються ситуації, коли представники сторін звертаються із заявами про відвід судді без наявності реальних підстав.

Подібні заяви нерідко базуються не на об'єктивних даних або доказах упередженості, а на власних припущеннях, незгоді з процесуальними рішеннями суду чи емоційному сприйнятті перебігу слухання. Такі кроки не лише не сприяють досягненню мети інституту відводу, а й призводять до зупинення чи затягування провадження, потреби повторно призначати засідання та зайвого навантаження на суд. Це ускладнює дотримання принципу розумного строку розгляду справи та негативно впливає на ефективність судочинства загалом.

Показовим є приклад ухвали Черкаського окружного адміністративного суду від 25 жовтня 2023 р. у справі № 580/8439/23 [4], де адвокат, діючи, як представник позивача, подав четверту заяву про відвід судді. Заява обґрунтована наявністю неприяних відносин із суддею. Усі чотири заяви про відвід, подані адвокатом, базувалися на однакових підставах і не містили жодних об'єктивних доказів упередженості судді, передбачених ст. 36 КАС України. Попередні три заяви були залишені без задоволення, оскільки суд визнав їх необґрунтованими. Систематичне повторне звернення з аналогічними доводами, яке не підтверджується жодними новими фактами чи обставинами, свідчить про спробу затягнути судовий розгляд. Тому дії адвоката можна кваліфікувати як зловживання правом на відвід судді, спрямоване на штучне затягування процесу та перешкоджання оперативному розгляду адміністративної справи.

Схожим є приклад ухвали Суворовського районного суду м. Одеси від 11 квітня 2024 р. у справі № 523/1984/24 [5], де адвокат, діючи, як представник позивача, подав заяву про відвід судді. Зміст заяви свідчить, що підставою для відводу адвокат визначив власну незгоду з процесуальним рішенням суду – відмовою у задоволенні клопотання про огляд транспортного засобу. Водночас адвокат не навів жодних об'єктивних доказів чи юридично визначених підстав, передбачених статтею 36 КАС України, натомість обмежився суб'єктивною оцінкою дій судді, яку суд визнав необґрунтованою.

Таке явище спостерігається не лише на стадії розгляду справ у першій інстанції, а й у апеляційному провадженні. Наприклад, ухвалою Сьомого апеляційного адміністративного суду від 21 серпня 2023 р. у справі № 240/28199/22 [6] було визнано необґрунтованою заяву адвоката про відвід судді. Позиція аргументована тим, що суддя, постановляючи ухвалу про залишення апеляційної скарги без руху, не перевірив у належний спосіб доводи позивача і докази справи та безпідставно не відкрив провадження у справі. У наведеному випадку заява про відвід судді апеляційної інстанції повторює типову схему: обґрунтування зводиться виключно до незгоди позивача з попереднім судовим рішенням та оцінкою доказів, наданих у справі. Суд апеляційної інстанції, перевіривши аргументи, дійшов

висновку, що сам по собі факт незгоди зі змістом ухвали чи рішення не може слугувати підставою для відводу, оскільки такі мотиви не відповідають критеріям, визначеним ст. 36 КАС України. Отже, заява про відвід була визнана необґрунтованою та залишена без задоволення.

Подібна практика спостерігається і на стадії касаційного оскарження. Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 300/6577/23 від 2 травня 2024 р. [7] отримав клопотання про відвід колегії суддів. Як підставу для відводу заявник вказав нібито некомпетентність суддів, їхнє «лінивіство» щодо вивчення матеріалів справи та порушення ними положень законів, аргументуючи це тим, що колегія в ухвалі від 12 квітня 2024 р. помилково послалася на невідповідний нормативно-правовий акт. У цьому випадку замість того, щоб надати об'єктивні та законодавчо передбачені підстави для відводу, адвокат обмежився особистими оцінками та образливими формулюваннями щодо суддів, називаючи їх «некомпетентними» та звинувачуючи у «лінивістві».

Враховуючи наведені приклади, можна констатувати, що практика необґрунтованого подання заяв про відвід судді спостерігається на всіх рівнях адміністративного судочинства – у судах першої інстанції, апеляційних судах та касаційній інстанції. Такі дії адвокатів, що обмежуються повторенням одних і тих самих аргументів або суб'єктивною незгодою з судовими рішеннями, створюють ризики затягування судового процесу, перевантаження судів та порушення принципу розумних строків розгляду справ. Отже, виникає необхідність законодавчого врегулювання цього аспекту. Зокрема, доцільним є встановлення дисциплінарної відповідальності адвокатів за подання завідомо необґрунтованих заяв про відвід суддів.

Варто зазначити, що ст. 35 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» уже передбачена дисциплінарна відповідальність адвокатів за вчинення дисциплінарного проступку. Зокрема, за такі порушення до адвоката можуть бути застосовані дисциплінарні стягнення:

- 1) попередження;
- 2) зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року;
- 3) для адвокатів України – позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України, а для адвокатів іноземних держав – виключення з Єдиного реєстру адвокатів України [8].

Проте варто зауважити, що така дисциплінарна відповідальність застосовується лише за умови вчинення адвокатом дії, яка визнається відповідно до ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» дисциплінарним проступком. Наразі зловживання процесуальними правами, зокрема і правом на відвід судді, не віднесені до переліку таких проступків, а отже, за такі дії адвоката наразі неможливо притягнути до дисциплінарної відповідальності.

Вирішенням зазначеної проблеми може стати внесення змін до законодавства, зокрема до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Доцільно доповнити перелік дисциплінарних проступків, передбачених ст. 34, положенням про зловживання процесуальними правами.

Таке доповнення створить правову підставу для притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності за подібні дії, що дасть змогу обмежити можливості для штучного затягування судового процесу та забезпечити ефективне здійснення правосуддя. До того ж встановлення конкретної відповідальності за зловживання правом на відвід сприятиме зміцненню професійної етики адвокатів та підвищенню довіри учасників процесу до судової системи.

Висновки. Інститут відводу судді є ключовим механізмом забезпечення незалежності та неупередженості суду, що гарантує право на справедливий судовий розгляд, проте на практиці він нерідко використовується адвокатами не за його прямим призначенням, а як засіб тиску на суд чи затягування процесу. Заявки на відвід, обґрунтовані лише незгодою з судовими рішеннями або повторюваними доводами, не містять об'єктивних підстав і не відповідають ст. 36 КАС України, що створює ризики затримки судового провадження, порушення принципу розумних строків та додаткового навантаження на суди. Подібна практика спостерігається на всіх рівнях адміністративного судочинства – у судах першої інстанції, апеляційних та касаційних судах, що свідчить про системність явища. Наявні механізми дисциплінарної відповідальності адвокатів за ст. 35 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не охоплюють випадки зловживання правом на відвід судді, через що адвокати не можуть бути притягнуті до відповідальності за необґрунтоване подання заяв про відвід. Вирішенням цієї проблеми є внесення змін до законодавства шляхом доповнення ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» положенням про зловживання процесуальними правами, що дасть змогу застосовувати дисциплінарні санкції до адвокатів за необґрунтовані відводи та обмежить можливості для штучного затягування процесу. Таке врегулювання сприятиме підвищенню ефективності судочинства, зміцненню етики адвокатської професії та довіри учасників процесу до судової системи, одночасно зберігаючи принципи справедливості та неупередженості судового розгляду.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19>

3. Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2747-15>
4. Ухвала Черкаського окружного адміністративного суду від 25 жовтня 2023 року у справі № 580/8439/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114462751>
5. Ухвала Суворовського районного суду м. Одеси від 11 квітня 2024 року у справі № 523/1984/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118277210>
6. Ухвала Сьомого апеляційного адміністративного суду від 21 серпня 2023 року у справі № 240/28199/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112945751>
7. Ухвала КАС ВС у справі № 300/6577/23 від 2 травня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118827035>
8. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5076-17>

Oleg Sushko, Alyona Havrylyuk. Abuse by Lawyers of the Right to Challenge a Judge: Issues and Ways of Counteracting Them in Administrative Proceedings

The article examines the issue of abuse by lawyers of the right to challenge a judge in administrative proceedings, which is a relevant topic given the importance of ensuring the independence and impartiality of the court as a key element of the right to a fair trial. The provisions of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and Part 1 of Article 7 of the Law of Ukraine “On the Judiciary and the Status of Judges”, which enshrine the principles of independence and impartiality of the court, are analyzed. The normative regulation of the institution of challenge of a judge in Articles 36–41 of the CAS of Ukraine, the grounds and procedure for its application, as well as mechanisms for preventing abuse of procedural rights are studied. Based on the analysis of judicial practice, it was established that lawyers often file applications for the challenge of a judge without objective grounds, limiting themselves to subjective disagreement with adopted decisions or repetitive arguments, which leads to delaying the proceedings and additional burden on the courts. This is illustrated by the examples of the decisions of the Cherkasy District Administrative Court of October 25, 2023 in case No. 580/8439/23, the Suvorovsky District Court of Odessa of April 11, 2024 in case No. 523/1984/24, the Seventh Administrative Court of Appeal of August 21, 2023 in case No. 240/28199/22 and the CAS of the Supreme Court of Ukraine in case No. 300/6577/23 of May 2, 2024, where lawyers repeatedly and unfoundedly declared disqualifications, which did not meet the criteria of Art. 36 of the CAS of Ukraine. It has been established that the existing disciplinary liability of lawyers under the Law of Ukraine “On the Bar and Advocacy” does not cover cases of abuse of the right to disqualification, since such actions do not belong to the list of disciplinary offenses listed in Art. 34 of the Law of Ukraine “On the Bar and Advocacy”. Based on this, the need to amend the legislation by supplementing the list of disciplinary offenses with a provision on abuse of procedural rights is justified, which will create a legal basis for holding lawyers accountable for unfounded applications for the disqualification of judges, increase the efficiency of administrative proceedings, ensure compliance with the principle of reasonable time limits for considering cases, and contribute to strengthening the ethics of the legal profession and the trust of participants in the process in the judicial system.

Keywords: *administrative justice, judge’s disqualification, abuse of procedural rights, advocacy, disciplinary liability.*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 347.7:336.22:004.738.5
DOI 10.31558/2786-5835.2025.2.18

*Костенко Юлія Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

*Юрківська Марія Володимирівна,
здобувач вищої освіти
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ КРИПТОВАЛЮТ В УКРАЇНІ: ПОДАТКОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ

У статті здійснено аналіз правового регулювання обігу криптовалют в Україні з урахуванням сучасного стану національного законодавства, актуальних законодавчих ініціатив і зарубіжного досвіду. Обґрунтовано, що тривала відсутність узгоджених правових і фіскальних механізмів регулювання ринку віртуальних активів істотно стримує його легалізацію, зумовлює правову та податкову невизначеність, ускладнює здійснення ефективного державного фінансового контролю.

Проаналізовано еволюцію правового регулювання криптовалют в Україні, зокрема законодавчі спроби визначення правової природи віртуальних активів, їх місця в системі об'єктів цивільних прав та механізму державного контролю. Особливу увагу приділено аналізу законопроекту № 10225-д, спрямованому на легалізацію, оподаткування та комплексне врегулювання ринку криптоактивів. Визначено позитивні аспекти цього проекту, зокрема формування більш цілісної моделі державного регулювання, запровадження прозорих правил фіскалізації та детінізації крипторинку, а також закріплення податкових механізмів оподаткування доходів фізичних і юридичних осіб. Водночас акцентовано на ризиках надмірної зарегульованості, можливому обмеженні доступу малих інноваційних учасників до ринку та необхідності доопрацювання проекту з урахуванням принципів пропорційності, правової визначеності й конкурентності.

У межах дослідження здійснено порівняльний аналіз підходів до регулювання та оподаткування криптовалют у Польщі, США, Німеччині, Індії, Сінгапурі та інших юрисдикціях. Встановлено, що для більшості зарубіжних держав характерним є поєднання фінансового й податкового контролю за обігом криптоактивів, за якого ключову роль відіграють саме фіскальні органи, а оподаткування здійснюється переважно за моделлю приросту капіталу з додатковим оподаткуванням доходів від майнінгу, стейкінгу та використання криптовалют як форми винагороди. Обґрунтовано доцільність адаптації відповідних підходів в Україні з урахуванням євроінтеграційного курсу та необхідності гармонізації з правом ЄС.

Ключові слова: цифрові активи, криптовалюта, віртуальні активи, блокчейн, Національний Банк України, податок на приріст капіталу, публічне регулювання, банківське регулювання, адміністративне регулювання.

Постановка проблеми. Тривала відсутність узгоджених правових і податкових механізмів регулювання криптовалют в Україні істотно стримує розвиток ринку віртуальних активів та унеможливує його повноцінну легалізацію. Попри

ухвалення у 2022 р. Закону України «Про віртуальні активи» [1], зазначений нормативний акт не набув чинності з огляду на відсутність комплексних змін до податкового законодавства та неузгодженості із низкою положень Цивільного кодексу України. За таких умов правове регулювання ринку криптоактивів залишається фрагментарним, а операції з ними – фактично поза межами ефективного державного фінансового та, зокрема, податкового контролю.

Актуальність дослідження посилюється активізацією законодавчих ініціатив у цій сфері. Зокрема, у 2025 р. Верховна Рада України підтримала в першому читанні законопроект № 10225-д, спрямований на створення правової основи для регулювання обороту віртуальних активів в Україні, забезпечення їх легального використання, оподаткування та захист прав учасників ринку [2]. Водночас його неухвалення загалом засвідчило наявність фундаментальних проблем, пов'язаних із відсутністю єдиного підходу до визначення правової природи доходів від криптоактивів, неврегульованістю оподаткування окремих видів діяльності, зокрема майнінгу та стейкінгу, а також браком чітких процедур фінансового моніторингу та податкового обліку.

Показовим в цьому контексті є міжнародний досвід. Порівняльний аналіз практики законодавчого врегулювання обігу цифрових активів в Польщі, США, Індії, Німеччини та Сінгапуру свідчить про різноманітність моделей оподаткування криптоактивів [3], однак спільною тенденцією для цих держав є поступове впровадження прозорих правил податкового обліку, контролю та фіскалізації операцій з віртуальними активами. В умовах євроінтеграційного курсу та гармонізації національного законодавства з правом ЄС Україна потребує адаптації зазначених підходів з урахуванням власних економічних і правових реалій.

Отже, актуальність даного дослідження зумовлена комплексом взаємопов'язаних проблем, серед яких ключовими залишаються правова та податкова невизначеність у сфері криптовалют, відсутність ефективних механізмів державного контролю, стримування легалізації ринку віртуальних активів та відставання від міжнародних стандартів регулювання. Це обумовлює потребу у формуванні науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового й податкового регулювання криптовалют в Україні з метою забезпечення балансу між інтересами держави, захистом інвесторів та стимулюванням детінізації крипторинку.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Серед сучасних наукових досліджень, які містять аналіз правового регулювання обігу цифрових активів, варто назвати роботи Д. І. Стефанишина, Л. Л. Нескородженої, Б. О. Бонь, О. М. Кононець, С. О. Грицай та ін. [4–6].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сучасного стану правового регулювання ринку криптовалют в Україні, виявлення ключових проблем його нормативного забезпечення, а також узагальнення зарубіжного досвіду з ме-

тою формулювання пропозицій щодо вдосконалення національної моделі регулювання обігу та оподаткування віртуальних активів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Криптовалюти є нематеріальними цифровими активами, що існують виключно в електронній формі у вигляді записів у розподілених реєстрах, створених на основі технології блокчейн. Зазначена технологія забезпечує високий рівень цілісності та захищеності інформації, оскільки дані про здійснені операції є незмінними після їх підтвердження та зберігаються у реєстрі на постійній основі. Однією з ключових характеристик криптовалют є використання псевдонімності учасників транзакцій, за якої безпосередні персональні дані користувачів не розкриваються, що зумовлює підвищений рівень конфіденційності фінансових операцій [6].

Варто зауважити, що криптовалюти є лише одним із різновидів більш широкої категорії цифрових та віртуальних активів, у зв'язку з чим у науковій доктрині та правовому регулюванні принципово важливим є чітке розмежування цих понять. Цифрові активи охоплюють будь-які об'єкти, що існують у цифровій формі, мають економічну або майнову цінність та можуть зберігатися, передаватися або використовуватися в електронному середовищі, зокрема токени, електронні гроші, цифрові права, вимоги тощо [7]. Натомість віртуальні активи становлять категорію цифрових об'єктів, які мають економічну цінність, однак не завжди виконують функції грошей або платіжного засобу. Наприклад, внутрішньоігрові валюти та токени, що функціонують у межах обмежених цифрових екосистем [7].

Натомість криптовалюти надають їх власникам широкий спектр можливостей використання та розглядаються як інструмент диверсифікації інвестиційного портфеля. За наявності значної кількості цифрових активів на глобальному ринку найбільш поширеними й такими, що мають найвищу ринкову капіталізацію станом на жовтень 2025 р., залишаються Bitcoin, Ethereum, Binance Coin, Solana, Ripple та інші криптовалюти [7].

Попри використання терміна «валюта», криптовалюти не є тотожними традиційним грошовим одиницям чи іноземним валютам у класичному розумінні. Вони існують виключно у цифровому середовищі, не мають матеріальної форми та не емітуються центральними банками. Їх вартість формується здебільшого під впливом попиту та пропозиції, що зумовлює високий рівень цінової волатильності. Криптовалюти функціонують у децентралізованих мережах та забезпечують можливість здійснення транзакцій без участі традиційних фінансових посередників. Їх правовий статус, допустимість використання як платіжного засобу та умови обігу істотно відрізняються залежно від юрисдикції, а в окремих державах обіг криптовалют може бути істотно обмежений або заборонений [8].

Узагальнюючи наведені ознаки криптовалют та їх місце в системі цифрових і віртуальних активів, варто звернутися до еволюції правового регулювання цієї

сфери. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стрімкий розвиток цифрових технологій, зокрема криптовалют, істотно трансформував економічні відносини та поставив перед національними правопорядками держав принципово нові виклики, пов'язані з необхідністю адаптації традиційних правових конструкцій до явищ цифрової економіки.

В Україні процес формування підґрунтя правового регулювання криптовалют тривалий час характеризувався інертністю та відсутністю системного підходу. Хоча перші згадки про біткоїн датуються 2008 роком, активізація законодавчої діяльності у цій сфері розпочалася лише у 2020 р. з реєстрацією проєкту Закону України «Про віртуальні активи» № 3637 [9]. Надалі цей законопроект пройшов складний шлях доопрацювань: двічі приймався Верховною Радою України, повертався Президентом України з пропозиціями та був остаточно підписаний 15 березня 2022 р. як Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-ІХ (далі – Закон 2074) [1; 5, с. 245–246]. Попри значущість зазначеного Закону, як першої спроби, комплексного врегулювання ринку віртуальних активів, він так і не набув чинності. Його введення в дію було поставлено у пряму залежність від двох ключових умов: по-перше, ухвалення закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами; по-друге, створення та запуску Державного реєстру постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів. Однак навіть за умови реалізації зазначених заходів концептуальні недоліки Закону № 2074 залишалися б невирішеними.

Як, вже було зауважено, однією із ключових проблем Закону 2074 є його системна неузгодженість із положеннями Цивільного кодексу України. Визначаючи віртуальний актив як «нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав», а також диференціюючи забезпечені й незабезпечені віртуальні активи, законодавець активно апелює до цивільно-правових категорій, зокрема майнових прав, прав вимоги та об'єктів цивільних прав [1]. Водночас, на відміну від нормативно-правових актів, на які містяться прямі посилання у статті 1 Закону 2074 (зокрема Закону України «Про запобігання та протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»), необхідні зміни до Цивільного кодексу України тривалий час не вносилися. Лише 10 серпня 2023 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав», який ЦК України доповнено статтею 179-1 «Поняття цифрової речі» [10]. Однак зазначені новації актуалізували потребу подальшого коригування положень Закону 2074, зокрема в частині уточнення режиму застосування категорії речі до віртуальних активів та визначення меж поширення на них цивільно-правових конструкцій [5, с. 246–247].

Цілком правильним є зауваження В. Форсюка, який зазначає, що Закон 2074 не набув чинності через комплекс причин: президентське вето, відсутність подат-

кових змін, воєнний стан, недосконалість класифікації віртуальних активів, прогалини в цивільному праві та необхідність гармонізації з MiCA [11, с. 222–223]. Подібної думки дотримується й О. Починок, вказуючи також на брак чітких механізмів державного контролю, невизначеність статусу емітентів, відсутність регулювання криптобірж і невідповідність ключовим вимогам MiCA [12].

У цьому контексті особливого значення набуває Регламент ЄС MiCA (Markets in Crypto-Assets Regulation) [13], який сформував уніфікований підхід до регулювання криптоактивів на рівні Європейського Союзу, забезпечив захист прав користувачів та інвесторів, запровадив класифікацію криптоактивів, визначив види послуг з криптоактивами та вимоги до постачальників відповідних послуг. Для України MiCA виступає важливим орієнтиром у процесі доопрацювання національного законодавства про віртуальні активи, оскільки дає змогу гармонізувати правові підходи, підвищити прозорість ринку, врегулювати основні ризики та забезпечити баланс між інтересами держави, постачальників послуг і користувачів. Імплементация принципів MiCA здатна створити передумови для сталого розвитку ринку криптоактивів в Україні та підвищення рівня безпеки фінансових операцій [14].

Наступним етапом розвитку правового регулювання обігу віртуальних активів стало ухвалення Верховною Радою України у першому читанні законопроекту № 10225-д (далі – Проект 10225) від 3 вересня 2025 р., спрямованого на легалізацію, оподаткування та комплексне врегулювання ринку віртуальних активів в Україні [2]. Прийняття цього законопроекту засвідчило перехід держави від декларативних підходів до формування повноцінної нормативної основи функціонування крипторинку з урахуванням європейських регуляторних стандартів.

Проект № 10225 передбачає запровадження системи державного регулювання ринку віртуальних активів із визначенням ключових регуляторних повноважень. Згідно з його положеннями, нагляд за ринком здійснюватиметься Національним банком України (далі – НБУ) спільно з іншим уповноваженим органом, який на момент ухвалення законопроекту остаточно не визначений, і функції якого можуть бути покладені як на НБУ, так і на Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку [2]. Передбачається, що регулятор забезпечуватиме ліцензування діяльності постачальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів, нагляд за криптобіржами та обмінниками, а також встановлюватиме вимоги у сфері фінансового моніторингу. Запровадження обов'язкової авторизації постачальників послуг, створення державного реєстру операторів та заборона діяльності без відповідної ліцензії мають сприяти формуванню прозорого правового середовища, підвищенню рівня довіри інвесторів та захисту користувачів. Водночас у науковій літературі звертається увага на ризик надмірної зарегульованості ринку, що може створити бар'єри для входу малих інноваційних стартапів та стримувати розвиток конкуренції [5; 15].

Податковий блок Проекту 10225 формує принципово новий підхід до оподаткування операцій з віртуальними активами, спрямований на детінізацію крипторинку та встановлення прозорих фіскальних правил. Зокрема, передбачається, що доходи фізичних осіб від відчуження криптовалют підлягатимуть оподаткуванню ПДФО за ставкою 18 % та військовим збором у розмірі 5 %. Водночас встановлюється перехідний період тривалістю один рік з моменту набрання чинності законом, протягом якого може застосовуватися пільгова ставка 5 % з метою стимулювання легального виведення криптоактивів у фіатну валюту [2; 16]. Водночас операції з емісії, продажу та обміну криптовалют відповідно до законопроекту не підлягатимуть обкладенню ПДВ, що має спростити господарський оборот цифрових активів і зменшити податкове навантаження на бізнес [2; 16]. Юридичні особи зобов'язані вести окремий облік фінансових результатів операцій з віртуальними активами за принципами, наближеними до обліку операцій з цінними паперами. Причому фізичні особи-підприємці, які здійснюють операції з криптовалютами, не матимуть права застосовувати спрощену систему оподаткування, що передбачає їх обов'язковий перехід на загальну систему з повним податковим обліком і звітністю [2; 16].

Окрему увагу законопроект приділяє механізму так званої «податкової амністії», відповідно до якого протягом першого року дії закону власники криптоактивів, набуті до моменту набрання ним чинності, зможуть легалізувати такі активи із застосуванням пільгової ставки 5 % навіть без повного підтвердження джерел їх походження. Такий підхід має на меті стимулювання детінізації капіталу та розширення податкової бази [2; 16].

Варто підтримати положення Проекту 10225, що операції обміну одних криптовалют на інші (наприклад, Bitcoin на Ethereum) не підлягатимуть оподаткуванню; податкове зобов'язання виникатиме виключно у разі конвертації криптоактивів у фіатну валюту або їх використання як засобу оплати товарів і послуг. Позитивним сигналом для дрібних інвесторів є передбачене звільнення від оподаткування незначних доходів, які не перевищують встановленого розміру мінімальної заробітної плати за рік. Водночас здійснювати діяльність на крипторинку на офіційному рівні зможуть лише суб'єкти господарювання, що перебувають на загальній системі оподаткування зі сплатою податку на прибуток підприємства за ставкою 18 %.

Отже, Проект № 10225 формує більш системні та передбачувані правила функціонування крипторинку, сприяє його поступовій легалізації та водночас створює додаткові джерела надходжень до державного бюджету [2; 16]. Водночас, незважаючи на активізацію законодавчого процесу, низка ключових питань правового та податкового регулювання ринку віртуальних активів в Україні залишається неузгодженою, а робота у цьому напрямі перебуває на стадії становлення. За таких умов становить інтерес зарубіжний досвід регулювання та оподат-

кування ринку криптовалют. Загалом цей процес у світі характеризується істотною різноманітністю підходів, що зумовлено відносною новизною ринку віртуальних активів і динамікою його розвитку. Уряди багатьох держав, реагуючи на ризики фінансового шахрайства, відмивання доходів і втрат податкових надходжень, активно формують нормативно-правові механізми розкриття інформації про оподатковувані операції з криптоактивами. У цьому контексті Європейський Союз ухвалив Регламент про ринки криптоактивів (MiCA) [16], а також правила податкової прозорості, спрямовані на гармонізацію підходів держав-членів та забезпечення єдиних стандартів регулювання [17, с. 77].

Переважає більшість юрисдикцій застосовує до прибутків від операцій з криптоактивами модель оподаткування приросту капіталу, аналогічну оподаткуванню операцій з нерухомістю або цінними паперами. Податкове зобов'язання зазвичай виникає у разі продажу криптовалюти за фіатні кошти, обміну одного цифрового активу на інший або використання криптовалюти як засобу оплати товарів і послуг, що юридично кваліфікується як відчуження майна. Водночас приріст вартості криптоактивів у період їх зберігання зазвичай не підлягає оподаткуванню [17, с. 77].

Окрім податку на приріст капіталу, криптовалюти в багатьох країнах оподатковуються як дохід у межах прибуткового податку. Такий підхід застосовується до операцій майнінгу, який розглядається як підприємницька діяльність, стейкінгу, отримання криптовалюти як оплати за товари чи послуги, винагороди за виконання робіт або реферальної діяльності. У таких випадках дохід перераховується у національну валюту за курсом на дату здійснення операції для обчислення податкового зобов'язання. Юрисдикції щодо цього демонструють істотні відмінності: у США криптоактиви класифікуються як майно з прогресивною ставкою податку на приріст капіталу від 0 % до 20 % залежно від річного доходу; у Гонконзі оподаткування за ставкою 15 % застосовується лише до доходів, що не мають інвестиційного характеру; Індія встановила фіксовану ставку 30 %, тоді як Індонезія застосовує мінімальні ставки прибуткового податку у межах 0,1–0,2 % [17, с. 78].

Окремі держави обирають шлях формування сприятливих податкових режимів для власників криптоактивів. Так, у Сальвадорі Bitcoin визнано офіційним платіжним засобом і звільнено від оподаткування під час конвертації [17, с. 78]. Сінгапур не застосовує податок на приріст капіталу щодо довгострокових інвестицій у криптовалюті [17, с. 78], а у Малайзії відсутній податок на приріст капіталу, водночас прибутковий податок поширюється на діяльність, що систематично приносить дохід [17, с. 78]. У межах Європейського Союзу також застосовуються диференційовані підходи: зокрема, в Німеччині прибутки від відчуження криптовалюти звільняються від оподаткування за умови володіння активом понад 12 мі-

сяців [17, с. 77], у Португалії до 2023 р. було запроваджено повний пільговий режим для криптоінвесторів [17, с. 78–79].

Показовим у цьому контексті є досвід Республіки Польща, де криптовалюта не визнається законним платіжним засобом, однак її обіг не заборонений та підлягає спеціальному регулюванню. Для постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, ключовою вимогою є обов'язкова реєстрація в Реєстрі віртуальних валют, який ведеться Палатою податкового адміністрування. Така реєстрація фактично відповідає функції ліцензії та є обов'язковою для діяльності з обміну віртуальних валют на фіатні кошти або інші криптоактиви, а також посередництва у відповідних операціях. Порушення вимог щодо реєстрації тягне за собою фінансову відповідальність у вигляді штрафу до 100 000 злотих [3].

У сфері оподаткування Польща застосовує модель, за якої фізичні особи сплачують єдиний податок у розмірі 19 % від прибутку, отриманого виключно внаслідок конвертації криптовалюти у фіатну валюту, обміну на товари, послуги або майнові права, а також під час здійснення розрахунків. Водночас операції, як-от придбання криптовалюти за фіат, обмін одного криптоактиву на інший або перекази між власними гаманцями, не підлягають оподаткуванню, що концептуально наближено до підходів, закладених у проєкті Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні» № 4586-IX [3; 4]. Податкова база визначається як різниця між ціною продажу та вартістю придбання криптоактиву. Криптовалютні збитки підлягають врахуванню та можуть бути перенесені на наступні податкові періоди. Відповідна інформація відображається у формі РІТ-8, а отримані прибутки декларуються у формі РІТ-38 у межах щорічної податкової декларації, яка подається у період з 15 лютого по 30 квітня року, наступного за звітним. Доходи від майнінгу та стейкінгу, хоча й можуть не обкладатися податком у момент їх отримання, підлягають оподаткуванню у разі подальшого відчуження криптоактивів за фіатною вартістю зазвичай із нульовою вартісною базою, що фактично призводить до оподаткування всієї суми доходу. До того ж, як держава – член ЄС, Польща імплементує положення DAC-8 [18], що забезпечує обмін податковою інформацією між фіскальними органами та криптокомпаніями з метою контролю криптоінвесторів [3].

Зауважимо, що у більшості зарубіжних держав контроль за обігом криптоактивів має міжвідомчий характер, однак важливу, а подекуди й ключову роль у ньому відіграють саме податкові органи. Так, у США повноваження з фіскального контролю та кваліфікації операцій із криптовалютами здійснює Служба внутрішніх доходів (IRS), яка розглядає криптоактиви як майно та забезпечує податковий контроль за доходами від їх відчуження [19]. У країнах Європейського Союзу, зокрема в Польщі та Німеччині, податкові адміністрації відповідають за

облік, декларування та оподаткування операцій із криптоактивами, а також за отримання інформації від постачальників відповідних послуг у межах механізмів DAC-8 [18]. Аналогічний підхід застосовується в Індії, Сінгапурі та низці інших юрисдикцій, де саме фіскальні органи забезпечують податкову прозорість і контроль за доходами від криптооперацій [20]. У цьому контексті доцільним є формування в Україні моделі регулювання крипторинку, за якої поряд із фінансовими регуляторами (Національним банком України та іншими уповноваженими органами) значну роль у контролі за обігом і оподаткуванням віртуальних активів відіграватимуть податкові органи, що відповідатиме міжнародній практиці та сприятиме ефективній фіскалізації й детінізації крипторинку.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна дійти висновку, що правове та податкове регулювання ринку криптовалют в Україні перебуває на стадії становлення та характеризується фрагментарністю й відсутністю внутрішньої системності. Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-IX фактично не введено в дію, що зумовлено відсутністю комплексних змін до Податкового кодексу України, збереженням концептуальних неузгодженостей із положеннями Цивільного кодексу України, а також необхідністю гармонізації національного законодавства з вимогами Регламенту ЄС МіСА. За таких умов правовий статус криптоактивів і механізми їх фіскалізації залишаються невизначеними, що ускладнює здійснення ефективного державного фінансового та податкового контролю. Водночас законопроект № 10225-д, спрямований на легалізацію, оподаткування та комплексне врегулювання обігу віртуальних активів, формує більш цілісну модель державного регулювання і фіскалізації криптооперацій, однак містить ризики надмірної зарегульованості та створення додаткових бар'єрів для малих інноваційних учасників ринку, що потребує його подальшого доопрацювання з урахуванням принципів пропорційності, правової визначеності та сприяння конкуренції. Подальший розвиток національної моделі регулювання криптовалют в Україні має ґрунтуватися на збалансованому поєднанні фіскальних інтересів держави, належного рівня захисту прав інвесторів і користувачів та створення сприятливих умов для детінізації й інноваційного розвитку крипторинку, що зумовлює потребу в системному нормативному доопрацюванні положень фінансового, податкового та цивільного законодавства.

Список використаних джерел

1. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 року № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
2. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні: Проект закону 24.04.2025 року № 10225-д. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56271>

3. Оподаткування кріпти в Польщі. *Rates – Manage Your Finances Smartly*. URL: <https://rates.fm/ua-uk/expert-opinion/opodatкуванняya-kripti-v-polshi/>.
4. Нескороджена Л. Л., Бонь Б. О., Кононець О. М. Сучасний стан правового регулювання кріптовалюти в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 197–200. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2024/46.pdf
5. Грицай С. О. Правова сутність дефініції «віртуальні активи» у Законі України «Про віртуальні активи». *Аналітично-порівняльне правознавство*. Ужгород, 2022. № 1. С. 244–248. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/f48b2b94-092e-4f52-a099-9ac12655acb7>
6. Стефанишин Д. І. Кріптовалюти: зміст, перспективи поширення та застосування: кваліф. робота: спец. – 051 Економіка. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2022. 38 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f59ae6ca-c95f-460f-900f-d2e46d035d7b/content>
7. Список ТОП 10 кріптовалют за капіталізацією. Trustee Академія. URL: <https://trustee-global.com/academy/spysok-top-10-kryptovalyut-za-kapitalizacziyeyu/>
8. Шепел І. Кріптовалюта в системі оподаткування: нові реалії та підходи. *Економіка та суспільство*. 2024. № 68. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4931/4874>
9. Про віртуальні активи: Проект закону України від 09.06.2020 р. № 3637. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69110
10. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
11. Форсюк В. Чому в Україні так і не запрацював Закон України «Про віртуальні активи». *Rates – Manage Your Finances Smartly*. URL: <https://rates.fm/ua-uk/expert-opinion/chomu-v-ukrayini-tak-i-ne-zpracuyav-zakon-ukrayini-pro-virtualni-aktivi/> (дата звернення: 23.10.2025).
12. Починок О. Структура правових відносин, пов'язаних з обігом віртуальних активів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. № 4. С. 219–223. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/dec/32550/231576maket4-221-233.pdf>
13. Regulation (eu) 2023/1114 of the european parliament and of the council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>
14. Внутрішні виклики регулювання віртуальних активів в Україні. *НААУ*. URL: <https://unba.org.ua/publications/9651-vnutrishni-vikliki-regulyvannya-virtualnih-aktiviv-v-ukraini.html>
15. Кріптовалюти в українському праві: шанс для інновації чи ризик для бізнесу? *Юридична газета*. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/kriptovalyuti-v-ukrayinskomu-pravi-shans-dlya-innovaciyi-chi-rizik-dlya-biznesu.html%C2%A010>
16. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
17. Коркушко О. Н., Кушнір Л. А. Особливості оподаткування кріптовалюти в різних країнах світу. *Облік і оподаткування*. 2024. № 85. С. 76–79. URL: https://bses.in.ua/journals/2024/85_2024/16.pdf
18. Directive on Administrative Cooperation (tax transparency for crypto-assets). *DAC8 – Taxation and Customs Union – European Commission*. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/taxation/tax-transparency-cooperation/administrative-co-operation-and-mutual-assistance/directive-administrative-cooperation-dac/dac8_en

19. Digital assets. *Digital assets* / Internal Revenue Service. URL: <https://www.irs.gov/filing/digital-assets>
20. How India taxes cryptocurrency and NFTs Simmons & Simmons. *Simmons & Simmons*. URL: <https://www.simmons-simmons.com/en/features/tax-on-cryptocurrency/clslsw18800miu1a4hny6ur35/how-india-taxes-cryptocurrency-and-nfts?>

Yulia Kostenko, Maryna Yurkivska. Legal regulation of cryptocurrency circulation in Ukraine: tax and institutional aspects

The article provides a comprehensive analysis of the legal and tax regulation of cryptocurrency circulation in Ukraine, taking into account the current state of national legislation, ongoing legislative initiatives, and foreign experience. It substantiates that the long-term absence of coordinated legal and fiscal mechanisms for regulating the virtual asset market significantly hinders its legalization, leads to legal and tax uncertainty, and complicates the implementation of effective public financial control.

The evolution of legal regulation of cryptocurrencies in Ukraine is examined, in particular legislative attempts to determine the legal nature of virtual assets, their place within the system of objects of civil rights, and mechanisms of state control. Special attention is paid to the analysis of Draft Law No. 10225-d, aimed at the legalization, taxation, and comprehensive regulation of the crypto-asset market. The study identifies the positive aspects of this draft law, including the formation of a more coherent model of state regulation, the introduction of transparent rules for fiscalization and de-shadowing of the crypto market, as well as the establishment of tax mechanisms for taxing the income of individuals and legal entities. At the same time, attention is drawn to the risks of excessive regulation, potential restrictions on market access for small innovative participants, and the need to further refine the draft law in accordance with the principles of proportionality, legal certainty, and competition.

Within the framework of the study, a comparative analysis of approaches to the regulation and taxation of cryptocurrencies in Poland, the United States, Germany, India, Singapore, and other jurisdictions is conducted. It is established that most foreign countries are characterized by a combination of financial and tax control over the circulation of crypto-assets, with fiscal authorities playing a key role, while taxation is predominantly based on the capital gains model, supplemented by the taxation of income from mining, staking, and the use of cryptocurrencies as a form of remuneration. The expediency of adapting these approaches in Ukraine is substantiated, taking into account the European integration course and the need to harmonize national legislation with EU law.

Keywords: *digital assets, cryptocurrency, virtual assets, blockchain, National Bank of Ukraine, capital gains tax, public regulation, banking regulation, administrative regulation.*

Шишов Олег Олексійович,
кандидат юридичних наук, суддя Касаційного
адміністративного суду у складі Верховного Суду

ДЕРЖАВНИЙ ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ КОШТІВ МІЖНАРОДНОЇ ФІНАНСОВОЇ ДОПОМОГИ: ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ

У статті досліджено правові засади та сучасні напрями розвитку державного аудиту міжнародної фінансової допомоги в Україні в контексті реформування системи управління публічними фінансами та інтеграції України до ЄС. Здійснено аналіз інституційної ролі Державної аудиторської служби України як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом у системі державного фінансового контролю. Акцентовано на проблемах обмеженої кадрової та аналітичної спроможності, недостатнього охоплення контрольними заходами найбільш ризикових сфер (зокрема місцевих бюджетів і публічних закупівель), а також потребі посилення міжвідомчої взаємодії з Рахунковою палатою, органами внутрішнього аудиту та іншими суб'єктами фінансового контролю. Доведено, що ці обставини мають особливе значення саме в умовах залучення значних обсягів міжнародної фінансової допомоги.

Звернено увагу на правові засади реалізації Державною аудиторською службою України повноважень Національного контролера у межах програм міжрегіонального співробітництва Interreg та Interreg NEXT, що фінансуються Європейським Союзом, відповідно до Порядку, затвердженого постановою КМУ № 1268. Визначено ключові переваги цього Порядку, зокрема: інституційну визначеність, запровадження управлінських перевірок та електронних механізмів контролю, а також окреслено проблемні аспекти, пов'язані з ризик-орієнтованістю, адміністративним навантаженням і захистом прав бенефіціарів.

Уточнено, що Порядок проведення органами Державної аудиторської служби України державного фінансового аудиту в рамках міжнародних договорів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2025 р. № 1483 формує спеціальний процедурний режим державного фінансового аудиту, призначений саме для контролю за використанням коштів міжнародної фінансової допомоги, у тому числі в межах механізму Ukraine Facility, та не зводиться до модифікації загального порядку фінансового аудиту. Доведено, що Порядок № 1483 виконує подвійну функцію: з одного боку, він слугує інструментом імплементації інституційних вимог Ukraine Facility та Регламенту (ЄС) 2024/792 щодо управління, контролю і аудиту коштів ЄС; з іншого – виступає каталізатором внутрішньої трансформації національної системи державного фінансового контролю, сприяючи її наближенню до європейської моделі performance- та compliance-аудиту.

Ключові слова: *правове регулювання, державний аудит, державний фінансовий контроль, міжнародна допомога, Ukraine Facility, Рахункова палата, Державна аудиторська служба України, право ЄС, адміністративний аудит.*

Постановка проблеми. Система державного фінансового контролю в Україні перебуває в умовах глибокої трансформації, що зумовлена поєднанням декількох факторів: повномасштабною збройною агресією російської федерації, потребами відбудови інфраструктури, значним зростанням обсягів міжнародної фінансової допомоги, а також курсом на наближення до стандартів ЄС у сфері управління публічними фінансами. За таких умов зростає значення органів зовнішньо-

го та внутрішнього державного фінансового контролю, передусім Державної аудиторської служби України (далі – ДАСУ) та Рахункової палати.

Початок системного етапу реформ у сфері управління публічними фінансами пов'язують зі схваленням Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки та плану заходів з її реалізації [1]. Подальшим кроком стало затвердження Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки, що визначила пріоритетні цілі у сфері державного фінансового контролю, внутрішнього фінансового контролю та незалежного зовнішнього аудиту [2]. У цих документах закладено ідеологію переходу від фрагментарних контрольних заходів до цілісної, ризик-орієнтованої системи контролю та аудиту, зорієнтованої на результативність управління публічними коштами. З огляду на це видається доцільним аналіз правових і організаційних засад функціонування державного фінансового контролю, зокрема у частині здійснення державного фінансового аудиту за використанням коштів міжнародної фінансової допомоги.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Серед сучасних наукових досліджень з аналізу державного фінансового контролю варто виділити роботи О. Ю. Лебединської, Т. О. Губанової, Л. О. Савченко, В. Ф. Піхоцького [3–6]. Проте актуалізація питань, пов'язаних із особливостями правового регулювання державного аудиту міжнародної фінансової допомоги в Україні в контексті реформування системи управління публічними фінансами та інтеграції України до ЄС, зумовлюють подальший інтерес до цієї проблематики.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сучасного стану та тенденцій розвитку правового регулювання державного аудиту у сфері використання міжнародної фінансової допомоги в Україні.

Виклад основного матеріалу. Місією ДАСУ є забезпечення економічного добробуту країни шляхом реалізації державної політики у сфері державного фінансового контролю. ДАСУ є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України [7]. Відповідно до покладених на неї завдань служба здійснює державний фінансовий контроль шляхом проведення інспектування (ревізій), державного фінансового аудиту, перевірок та моніторингу публічних закупівель.

Окремим напрямом діяльності ДАСУ є реалізація контрольних повноважень у межах програм міжрегіонального співробітництва, що фінансуються ЄС. Так, відповідно до ст. 12.5 Угод про фінансування у межах семи програм міжрегіонального співробітництва INTERREG: Danube, Europe, URBACT, NEXT: Польща – Україна; Словаччина – Угорщина – Румунія – Україна; Румунія – Україна; Басейн Чорного моря на період 2021–2027 років, на ДАСУ покладено функцію

Національного контролера (загальна сума фінансування в межах проєктів становить 1,3 млрд євро) [8]. Зазначена функція деталізована у Порядку функціонування системи управління та здійснення контролю за виконанням програм транскордонного і транснаціонального співробітництва Interreg та Interreg NEXT, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2024 р. № 1268 (далі – Порядку 1268) [9]. Відповідно до цього Порядку, основним змістом діяльності ДАСУ як Національного контролера є проведення управлінських перевірок, що здійснюються у формі адміністративної перевірки в електронних системах відповідної програми, а також перевірок на місці за місцезнаходженням головного партнера або партнера (резидента) чи в іншому місці на території України, де реалізується проєкт. Такі перевірки спрямовані на оцінку фінансових, технічних, фізичних та інших аспектів виконання операцій у межах реалізації проєктів, у тому числі шляхом застосування заходів державного фінансового контролю під час виконання програм Interreg та Interreg NEXT. Загалом такий підхід демонструє спробу комплексної імплементації вимог права ЄС щодо управління коштами структурних інструментів та захисту фінансових інтересів ЄС у національну систему державного фінансового контролю.

До переваг Порядку 1268 варто віднести насамперед достатньо високий рівень інституційної визначеності. Документ містить розгорнутий понятійний апарат (п. 2), чітко окреслює статус та функції Національного органу управління (Секретаріат Кабінету Міністрів України), Національного контролера (ДАСУ), представника України в групі аудиторів (Рахункова палата), а також місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, головних партнерів / партнерів (резидентів). Така деталізація компетенцій (пп. 3–8) сприяє запобіганню дублюванню повноважень, формує прозору вертикаль відповідальності та забезпечує узгодженість дій національних суб'єктів з органами управління програмами з боку держав – членів ЄС. Викликає інтерес і інституціоналізація окремого виду контрольних процедур – «управлінські перевірки», які включають адміністративні перевірки та перевірки на місці (пп. 1, 11, 16 п. 2; п. 4 Порядку 1268) [9]. Ці процедури орієнтовані саме на визначення прийнятності витрат, їх відповідності правилам програм і національному законодавству, що наближає вітчизняну модель контролю до практик управлінських перевірок, закріплених у регламентах ЄС. Важливим є запровадження обов'язкового використання електронної системи як єдиного каналу документообігу, моніторингу реалізації проєктів та фіксації результатів контролю (п. 2 пп. 14; п. 7, п. 9–12 Порядку 1268) [9], що відповідає вимогам цифровізації публічного адміністрування і знижує ризики маніпуляцій з паперовими документами.

Окремо варто відзначити побудову комплексної антикорупційної та «антифрод-архітектури». Порядок закріплює роль ДАСУ як Служби координації бороть-

би із шахрайством (AFCOS), формалізує взаємодію з Європейським управлінням з питань запобігання зловживанням та шахрайству (OLAF), визначає обов'язки щодо інформування про підозри шахрайства, корупції та інших порушень, а також механізми координації на рівні Національного органу управління, Національного контролера, місцевих органів влади та бенефіціарів (п. 8) [9]. Це відповідає положенням Угоди про асоціацію та Рамкової угоди щодо Ukraine Facility, посилюючи гарантії захисту фінансових інтересів ЄС і України.

Водночас Порядок 1268 не позбавлений низки проблемних аспектів, які можуть стати предметом подальшого вдосконалення. По-перше, незважаючи на формальне розмежування повноважень, залишається потенційний ризик перетину функцій між Національним контролером, Службою координації боротьби із шахрайством (фактично тим самим органом), представником України у групі аудиторів та іншими суб'єктами державного фінансового контролю. Така конструкція створює загрозу фрагментації контрольних процедур та ускладнює для бенефіціарів розуміння, які саме органи за що відповідають на кожному етапі реалізації проекту та перевірок.

По-друге, Порядок 1268, декларуючи застосування ризик-орієнтованого підходу (п. 13), фактично делегує деталізацію методики органу управління програмою, не встановлюючи національних мінімальних вимог до критеріїв ризику, їх періодичного перегляду чи кореляції з системою управління ризиками у сфері державного фінансового контролю та управління публічними фінансами. Обов'язковість проведення перевірки на місці щонайменше один раз для кожного головного партнера / партнера (резидента) (п. 9) свідчить радше про формальний, ніж про справді диференційований ризик-орієнтований підхід, що може призвести до надмірного контрольного навантаження, особливо для проектів із невеликими бюджетами.

По-третє, істотною слабкою стороною Порядку є високий рівень адміністративного тягаря для головних партнерів / партнерів (резидентів). Вимога завантаження у стислі строки до електронної системи повного масиву документів за проектом, у тому числі на підставі орієнтованих переліків, які визначає Національний контролер (п. 7, п. 9, п. 10), у поєднанні з можливістю неодноразового запиту додаткових документів та пояснень, об'єктивно підвищує ризик формальних порушень з боку бенефіціарів, не пов'язаних із реальними зловживаннями. Це суперечить декларованій на рівні ЄС ідеї спрощення доступу до коштів Interreg для місцевих громад, університетів, малих організацій громадянського суспільства тощо.

По-четверте, у Порядку фактично відсутні процесуальні гарантії захисту прав бенефіціарів у разі незгоди з висновками управлінських перевірок. Не врегульовано процедури оскарження результатів управлінської перевірки, критерії пропорційності корекцій, механізми досудового врегулювання спорів між бене-

фіціарами, Національним контролером та органом управління програмою. Така прогалина створює ризики неоднакового підходу до оцінки подібних порушень та ускладнює забезпечення принципів правової визначеності та захисту довіри учасників програм.

І останнє, Порядок 1268 майже не визначає взаємозв'язок механізмів управлінських перевірок у рамках програм Interreg та Interreg NEXT із загальною системою державного фінансового контролю в Україні (зокрема, із Законом України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», інститутами державного фінансового аудиту, ревізій тощо). Через це управлінські перевірки фактично функціонують як «паралельний» спеціальний режим контролю, що може ускладнювати вироблення єдиних стандартів оцінки фінансових порушень та застосування узгоджених підходів до відповідальності розпорядників і одержувачів бюджетних коштів.

Отже, Порядок 1268 відіграє важливу роль у формуванні сучасної моделі управління та контролю за програмами транскордонного і транснаціонального співробітництва, забезпечуючи інституційне зближення України з практикою ЄС у сфері захисту фінансових інтересів. Водночас виявлені проблемні аспекти – надмірний формалізм, потенційні перетини компетенцій та недостатня врегульованість процедурних гарантій бенефіціарів – зумовлюють потребу подальшого нормативного доопрацювання цього інструменту з урахуванням принципів ризикорієнтованості, пропорційності та правової визначеності.

Наступним напрямом реалізації повноважень ДАСУ, як національного контролера, є програма фінансової підтримки України ЄС – Ukraine Facility. Відповідно до Плану діяльності ДАСУ на 2026–2028 роки, до стратегічних напрямів Служби віднесено: 1) проведення державного фінансового контролю щодо захисту національних інтересів і підтримки обороноздатності в умовах війни та післявоєнного відновлення; контролю видатків, фінансованих за спеціальними механізмами ЄС (Ukraine Facility); 2) розвиток спроможності захисту фінансових інтересів ЄС і міжнародних партнерів – удосконалення механізмів запобігання шахрайству, корупційним ризикам, конфлікту інтересів, подвійного фінансування; 3) оновлення нормативно-методологічної бази державного фінансового контролю, з урахуванням вимог міжнародних стандартів, результатів функціонального огляду SIGMA та завдань поглибленої політичної асоціації та економічної інтеграції України з ЄС [10].

З метою виконання наведених стратегічних орієнтирів 19 листопада 2025 р. Кабінетом Міністрів України прийнято Постанову № 1483, якою затверджено Порядок проведення органами ДАСУ державного фінансового аудиту (далі – Порядок 1483) в рамках міжнародних договорів, зокрема Рамкової угоди між Україною та ЄС щодо Ukraine Facility [11]. Звернемо увагу на основні новели цього

Порядку, виконання рекомендацій ЄС та відповідність вимогам програми Ukraine Facility.

Порядком 1483 запроваджено цілісну модель державного фінансового аудиту, що відповідає стандартам ЄС і вимогам міжнародних фінансових інструментів. До основних конструктивних положень можна віднести такі: 1) сфера застосування: правові норми поширюються на аудит, який здійснюється органами ДАСУ в рамках міжнародних договорів, включно з Рамковою угодою щодо Ukraine Facility, угодами про фінансування транскордонних та транснаціональних програм та іншими міжнародними документами, що покладають контрольні функції на ДАСУ. Тобто це окремий процедурний порядок для аудиту міжнародних коштів (допомоги), а не загальний порядок фінансового аудиту; 2) розширений понятійний апарат, прив'язаний до міжнародних стандартів (аудиторські докази, аудиторська документація, аудиторська знахідка, аудиторські процедури, аудиторський ризик, критерії аудиту, суттєвість, професійне судження, учасник аудиту, «міжнародні стандарти аудиту» як сукупність стандартів IFAC, GAGAS, ІА, ISACA тощо). Варто зауважити, що застосування термінів як «аудиторські знахідки», «суттєвість», «професійне судження» прямо пов'язані з поняттями «performance / compliance audit» у розумінні європейської практики; 3) визначення мети аудиту з позиції системної оцінки управління та внутрішнього контролю (п. 3 Порядку 1483); 4) обов'язковість урахування міжнародних стандартів аудиту (п. 4 Порядку 1483); 5) чітка трирівнева модель аудиту (планування – проведення – звітування) (п. 8 Порядку 1483); 6) закладення ризик-орієнтованого підходу, адже, п. 8, 12 Порядку 1483 передбачають: обов'язковість підготовки програми аудиту (форма затверджується ДАСУ); включення до неї: результатів тестування системи внутрішнього контролю, аудиторських ризиків, критеріїв аудиту, видів і обсягу процедур з урахуванням суттєвості; 7) закріплення процедури попередніх обговорень з об'єктом контролю, тобто передбачається можливість обговорень між аудитором та керівництвом об'єкта контролю щодо мети, критеріїв, підходів до аналізу внутрішнього контролю, ризиків шахрайства, корупції, конфлікту інтересів; складається протокол обговорення, який включається до аудиторської документації (п. 9 Порядку 1483); 8) деталізована процедура узгодження проекту аудиторського звіту (проект звіту передається об'єкту контролю для ознайомлення; об'єкт має право надати аргументовані письмові зауваження (коментарі) у визначений строк; передбачено строк розгляду зауважень, обговорення, протокол узгодження з позначками про врахування / часткове врахування / неврахування зауважень; запроваджено механізм «мовчазної згоди» (у разі відмови / непідписання звіт вважається погодженим без зауважень) (п. 19–27 Порядку 1483), що відповідає принципам змагальності та диспозитивності [11].

Ухвалення процедури проведення державного фінансового аудиту в рамках міжнародних договорів України безпосередньо пов'язане з запровадженням інст-

рументу Ukraine Facility. Регламент (ЄС) 2024/792, яким встановлено Ukraine Facility, покладає на Україну обов'язок забезпечити надійну систему управління, контролю, моніторингу, оцінювання, звітування та аудиту коштів ЄС, зокрема через належне функціонування національних органів аудиту і контролю [12]. Укладена в травні 2024 року Рамкова угода між Україною та ЄС щодо реалізації Ukraine Facility деталізує ці вимоги: вона визначає практичні параметри фінансової підтримки, включно з правилами координації, контролю, моніторингу, звітування й аудиту коштів, та наголошує на необхідності їх ефективного, прозорого і підзвітнього використання як передумови подальшої європейської інтеграції [13].

У цьому контексті Порядок 1483 виступає спеціальним регулюванням щодо реалізації контрольних повноважень ДАСУ саме у сфері використання коштів, залучених у межах Ukraine Facility та інших міжнародних договорів. Як було зазначено вище, в п. 1 Порядку 1483 прямо визначено, що його дія поширюється на аудит, який проводиться в межах Рамкової угоди з ЄС щодо спеціальних механізмів фінансування за інструментом Ukraine Facility, а також інших міжнародних договорів, де на органи ДАСУ покладено аудиторські функції. Тобто Порядок 1483 формує процесуальну основу національного аудиту для тих фінансових потоків, щодо яких ЄС вимагає посиленого захисту своїх інтересів.

Висновки. Отже, розвиток правового регулювання державного фінансового контролю за використанням міжнародної фінансової допомоги в Україні свідчить про поступове формування спеціалізованої, інституційно оформленої та орієнтованої на стандарти ЄС моделі контролю й аудиту, ключову роль у якій відіграє ДАСУ. Водночас ефективна реалізація цієї моделі потребує подальшого нормативного узгодження управлінських перевірок і державного фінансового аудиту з базовою системою державного фінансового контролю, а також посилення ризикорієнтованості, процесуальних гарантій і пропорційності контрольного впливу в умовах реалізації програм Interreg та інструменту Ukraine Facility.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки: Розпорядження КМУ від 8 лютого 2017 р. № 142-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-2017-%D1%80#Text>
2. Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки та плану заходів з її реалізації: Розпорядження КМУ від 29 грудня 2021 р. № 1805-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-2021-%D1%80#Text>
3. Лебединська О. Ю. Адміністративно-правове регулювання державного аудиту в Україні: дис. ... д-ра філософії. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2020. 191 с.
4. Губанова Т. О. Правове забезпечення державного фінансового контролю в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ: Нац. універ. біоресурсів та природокористування, 2012. 149 с.
5. Савченко Л. О. Правові проблеми фінансового контролю в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. 455 с.

6. Піхоцький В. Ф. Система державного фінансового контролю в Україні: концептуальні засади теорії та практики: дис. ... д-ра екон. наук: 12.00.08. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України», 2015. 530 с. URL: <https://opac.lpnu.ua/bib/1136233>
7. Положення про Державну аудиторську службу України: Постанова КМУ від 3 лютого 2016 р. № 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF#Text>
8. Угода про фінансування програми Interreg (Interreg VI-C) Interreg Europe 2021–2027: Закон України від 17.04.2025 р. № 4637. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9a1_001-24#Text
9. Про запровадження системи управління та здійснення контролю за виконанням програм транскордонного, транснаціонального та міжрегіонального співробітництва Interreg та Interreg NEXT: Постанова КМУ від 5 листопада 2024 р. № 1268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1268-2024-%D0%BF#Text>
10. План діяльності Державної аудиторської служби України на плановий 2026 рік та 2027–2028 роки: Наказ ДАСУ від 22.09.2025 р. № 247.
11. Про затвердження Порядку проведення Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами державного фінансового аудиту в рамках міжнародних договорів України: Постанова КМУ від 19 листопада 2025 р. № 1483. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1483-2025-%D0%BF#Text>
12. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and of the Council of 29 February 2024 establishing the Ukraine Facility. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj/eng?utm_source=chatgpt.com
13. Рамкова Угода між Україною та ЄС щодо спеціальних механізмів реалізації фінансування Союзу для України згідно з інструментом Ukraine Facility: Закон України від 06.06.2024 р. № 3786. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-24#Text

Oleh Shyshov. Public financial control over the use of international financial assistance: legal and institutional aspects

The article examines the legal foundations and current directions of development of the state financial audit of international financial assistance in Ukraine in the context of reforming the public financial management system and Ukraine's integration into the European Union. A comprehensive analysis of the institutional role of the State Audit Service of Ukraine as a central executive authority with a special status within the system of state financial control is carried out. Particular attention is paid to the problems of limited human and analytical capacity, insufficient coverage of the most high-risk areas by control measures (in particular local budgets and public procurement), as well as the need to strengthen inter-institutional interaction with the Accounting Chamber, internal audit bodies and other subjects of financial control. It is demonstrated that these circumstances are of particular importance precisely under conditions of attracting significant volumes of international financial assistance.

The article analyzes the legal framework governing the exercise of powers by the State Audit Service of Ukraine as the National Controller within the Interreg and Interreg NEXT interregional cooperation programmes financed by the European Union, in accordance with the Procedure approved by Cabinet of Ministers of Ukraine Resolution No. 1268. The study identifies the key advantages of this Procedure, in particular institutional clarity, the introduction of management verifications, and electronic control mechanisms, as well as outlines existing challenges related to the risk-oriented approach, administrative burden, and the protection of beneficiaries' rights. It is concluded that further improvement of the regulatory framework is required in order to ensure proportionality, legal certainty, and coherence with Ukraine's national system of public financial control.

It is clarified that the Procedure for conducting a state financial audit by the bodies of the State Audit Service of Ukraine within the framework of international agreements, approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1483 of 19 November 2025, establishes a special procedural regime of state financial audit specifically intended to control the use of international financial assistance funds, including those provided under the Ukraine Facility mechanism, and does not amount to a modification of the general procedure for state financial audit. It is proved that Procedure No. 1483 performs a dual function: on the one hand, it serves as an instrument for implementing the institutional requirements of the Ukraine Facility and Regulation (EU) 2024/792 concerning the management, control and audit of EU funds; on the other hand, it acts as a catalyst for the internal transformation of the national system of state financial control, contributing to its approximation to the European model of performance and compliance audit.

Keywords: *legal regulation, state audit, public financial control, international assistance, Ukraine Facility, Accounting Chamber of Ukraine, State Audit Service of Ukraine, EU law, administrative audit.*

Наукове видання

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 2(2025)**

Редактор Солдатова О. А.
Технічний редактор Гомон О. К.

Підписано до друку 26.12.2025 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 16,25.
Тираж 100 прим. Зам. № 171.

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.